

AZƏRBAYCAN

5'2018

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ
Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA
Məsul katib: Tofiq MAHMUDOV

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı: Bakı - Az1000 Xaqani küçəsi, 25	Çapa imzalanıb: 07.05.2018 Sifariş 1257 Tiraj 600	E-mail: intigam.gasimzade@gmail.com qasimzadeh@azyb.az
Telefonlar: <i>Redaksiya</i> – 498-78-10 493-28-32 493-28-34 <i>Mühasibat</i> – 493-29-41	Kağız formatı 70x108 1/16 - 6,5 kağız vərəqi 12 çap vərəqi 16,8 şərti çap vərəqi	Qiyməti 1 manat 50 qəpik Bakı şəhəri, “Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunur

**Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.**

BU SAYIMIZDA:**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ-100**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında	
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	3
2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	6
VİLAYƏT QULİYEV - Parisə əzablı yol	7
AZƏR TURAN - Azərbaycan türkoloji elminin qurucusu.....	35
ALXAN BAYRAMOĞLU - İstiqlalın özü və sözü	48
AYDIN TAĞIYEV - Quba üsyanı.....	54

ELÇİNİN 75 YAŞI

ŞİRİNDİL ALIŞANLI - Sənətkarın obrazı.....	61
ELÇİN - Şeytan əməlləri (üç pərdəli absurd).....	70
ANAR - Elçinə (şeir).....	91
Elçin haqqında nə demişlər... ..	92

P O E Z İ Y A

VAQİF BƏHMƏNLİ - Şeirlər.....	97
NİSƏ BƏYİM - Şeirlər.....	124
İLHAM QƏHRƏMAN - Şeirlər.....	131
ADİL HƏSƏNOĞLU - Şeirlər.....	154
AĞADDİN BABAYEV - Şeirlər.....	160

V A Q İ F Y U S İ F L İ N İ N 7 0 Y A Ş I

NİZAMİ CƏFƏROV - Vaqif... və Yusifli.....	118
---	-----

N Ə S R

VAHİD MƏMMƏDLİ - Şanapipik. Əllərin dili ilə (iki hekayə).....	138
--	-----

A V D İ Q O Ş Q A R İ N 6 0 Y A Ş I

AVDI QOŞQAR - Şeirlər.....	144
RÜSTƏM KAMAL - Avdı Qoşqar: ömür və söz sınağında.....	151

Ə D Ə B İ D Ü Ş Ü N C Ə L Ə R

CAVANŞİR YUSİFLİ - Balet estetikasında tənqid	162
---	-----

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

ELNURƏ VERDİYEVA - Ramiz Rövsənin "Daş" povestində "qadın" konsepti.....	171
KƏMALƏ UMUDOVA - Qoqolun "Şinel"indən Aydəmirin "Tvid palto"suna.....	176
FƏXRƏDDİN ƏSƏD - "Gecə yaman uzundur"	185

Ə D Ə B İ K A L E Y D O S K O P .....**K İ T A B R Ə F İ .....**

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - 100

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının

yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər Məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il

yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında" 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq **qərara alıram**:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il

Vilayət QULİYEV

PARİSƏ ƏZABLI YOL

*Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə
heyətinin Paris sülh konfransında
iştirakla bağlı üzləşdiyi çətinliklər*

1918-ci il noyabrın 11-də Almanyanın Antanta dövlətləri ilə barışıq sazişi imzalaması nəticəsində Birinci Dünya müharibəsi rəsmən başa çatmış oldu. Bundan əvvəl Antantaya qarşı dayanan “Dördlər ittifaqının” digər üzvləri - Bolqarıstan çarlığı (29 sentyabr), Osmanlı (30 oktyabr) və Avstriya-Macaristan imperiyaları (3 noyabr) ilə də analoji anlaşmalar əldə edilmişdi.

Birinci Dünya müharibəsi miqyas və nəticələrinə görə XX əsrin əvvəllərində bəşəriyyət həyatında yalnız ən dəhşətli zəlzələ ilə müqayisə oluna bilərdi. Sivil dünyanın geostrateji yerləşim, insan resursları, xammal ehtiyatları baxımından mühüm hissəsini nəzarətdə saxlayan dörd böyük mütəliqə quruluşu - Rusiya, Osmanlı, Avstriya-Macaristan və Almaniya imperiyaları dağılmışdı. Planetin siyasi xəritəsi xeyli dəyişmiş, yeni milli dövlətlər yaranmışdı. Müharibənin labüd nəticəsi kimi bir sıra ərəzilərdə tam qeyri-müəyyənlik, iki hakimiyyətlik, yaxud hakimiyyətsizlik hökm sürürdü.

Belə şəraitdə mövcud reallıqlardan çıxış edərək yeni dünya nizamı yaratmağa, böyük cahən hərbinin nəticələrindən dərs çıxarmağa, növbəti global qarşıdurma təhlükəsini aradan qaldırmağa ciddi ehtiyac vardı. İrəli sürülən tələblər, yeni cızılan sərhədlər nəzərdən keçirilməli idi. Müəyyən fasilələrlə 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər Fransa paytaxtında, məşhur Versal sarayında keçirilən və tarixə Paris sülh konfransı kimi daxil olan beynəlxalq forum bu mürəkkəb məsələləri həll etməyə çalışmışdı.

Yuxarıda adları çəkilən imperiyalarının süqutu nəticəsində Qafqazdan Avropanın mərkəzinə və şimal qurtaracağına qədər uzanan böyük bir ərəzidə yeni yaranan 13 dövlət öz müstəqilliyini elan etmişdi. Onlar hamısı gələcək siyasi mövcudluğu ilə bağlı sülh konfransı Ali Şurasının verdiktini gözləyirdi.

Hələ müharibənin rəsmən başa çatmadığı, beynəlxalq konfransın keçirilmə vaxtı və yeri ilə bağlı təsəvvürlərin çox dumanlı olduğu bir şəraitdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski müvəqqəti paytaxt Gəncədə imzaladığı 23 avqust 1918-ci il tarixli sərəncamla milli müstəqillik idealının memarlarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovu Osmanlı dövləti yanında fəvqəladə və səlahiyyətli nazir təyin etmişdi. Azərbaycanın taleyi ilə bağlı bütün məsələlərin müzakirəsində, qərarların qəbul olunmasında geniş səlahiyyətlərlə birlikdə ona həm də “beynəlxalq konfransın keçiriləcəyi təqdirdə onun işində Azərbaycan sülh nümayəndə heyətinin tam hüquqlu üzvü kimi iştirak etmək” ixtiyarı verilmişdi.

Uzun məşəqqətlərdən sonra yalnız sentyabrın sonunda İstanbulla gələn Ə.Topçubaşov dərhal Osmanlı dövlətinin və siyasi elitanın nümayəndələri ilə görüşlər keçirməyə başlamışdı. Tezliklə özü də çətinliklər məngənəsində sıxılmağa başlayan Türkiyəyə bəslənən ümid və gözləntilərin əsassızlığı meydana çıxmışdı. Mudros müqaviləsi imzalandıqdan sonra vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. Ona görə də Ə.Topçubaşov bundan sonra da İstanbulda qalmağın səmərəsizliyini fikirləşərək bir ara hətta dövlət rəhbərliyi səviyyəsində müvafiq məsləhətləşmələr aparmaq məqsədi ilə Bakıya qayıtmaq, ya da Berlin və Vyanaya getmək fikrinə düşmüşdü. Eyni zamanda Osmanlı imperiyasının hərbi nazirliyi yanında fəaliyyət göstərən Şərqi Şöbəsinin yardımı ilə Azərbaycan nümayəndələrini - Əli bəy Hüseynzadə və Səlim bəy Behbudovu tanıtma missiyasının tərkibində Avropa ölkələrinə göndərməklə bağlı planlar qurmuşdu.

Lakin aydın məsələdir ki, müharibəni məğlubiyyətlə başa vuran "Dördlər ittifaqı"nın üzvləri, yaxud neytral ölkələr Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq miqyasda tanınması üçün o qədər də mühüm, həlledici iş görə bilməzdilər. Burada əsas söz sahibi qalib tərəf - Antanta idi. Çox şey onların istək və iradəsindən, ümumi məşvərət əsasında verəcəkləri qərarlardan asılı idi.

Görüş və söhbətlərdə dəfələrlə bu mövzuya toxunulsa da, sülh konfransı haqda ilk dəqiq bilgini Ə.Topçubaşov 1918-ci il noyabrın 18-də, Osmanlı dövlətinin yeni xarici işlər naziri Rəşid paşa ilə söhbət zamanı almışdı. Türkiyədəki hökumət dəyişikliklərinin dost Azərbaycana münasibətdə hər hansı fərqli yanaşmaya yol açmayacağını qeyd edən nazir mövcud şəraitdə əməli yardım göstərə bilməyəcəklərini açıq şəkildə bildirmiş, həmkarını əsas diqqəti sülh konfransına yönəltməyə çağırırmışdı: "...indi tək yeni yaranan dövlətlərin deyil, ümumiyyətlə bütün dövlətlərin taleyi sülh konqresinin qərarlarından asılıdır. Konqres, bildiyimə görə, Parisdə keçiriləcək. Amma hələ dəqiq vaxtı məlum deyil. Lakin ora öz nümayəndə heyətinizi məhz indi göndərməlisiniz. Heyət sayca böyük olmalı, Avropanı tanıyan, siyasət məsələlərindən başı çıxan, xarici dilləri bilən adamlardan təşkil edilməlidir. Təbii ki, heyət üzvlərinin siyasi tarix və beynəlxalq hüquq sahəsində də bilgiləri olmalıdır. Avropaya yol açılan kimi belə bir nümayəndə heyəti göndərmək lazımdır".

Ə.Topçubaşov bu yenilik barədə 20 noyabr 1918-ci il tarixli məktubunda baş nazir Fətəli xan Xoyskini məlumatlandırmışdı: "Sülh konqresinin vaxtı və yeri hələ dəqiq məlum deyil. Güman edirəm ki, iki-üç aydan sonra Parisdə baş tutacaq. Ermənilər və gürcülərlə əlaqə saxlamağa çalışın: Xüsusən də sülh konqresinə birləşmiş heyət göndərilməsi ilə bağlı onlarla danışıqlar aparmaq lazımdır. İstənilən halda mümkün qədər böyük sayda Azərbaycan nümayəndə heyətini indidən seçmək və onu zəruri materiallarla təmin etmək vacibdir".

Heç bir cavab ala bilmədiyindən o, dekabrın 16-da "Paris sülh konfransına hazırlıqla bağlı" yenidən hökumətə müraciət etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Görünür, həmin ərəfədə Ə.Topçubaşov yeni dünya düzəni haqda Vilson prinsipləri ilə daha yaxından tanış olduğundan (ABŞ prezidenti V.Vilsonun sülh konfransının yekunları ilə bağlı əsaslandığı 14 prinsipləndən biri də dünyanın kiçik dövlətlərə parçalanmasına imkan verməmək idi) Cənubi Qafqazın Parisə azərbaycanlı, gürcü və ermənilərdən ibarət vahid nümayəndə heyəti göndərməsi ideyasını təkidlə müdafiə edirdi. İstanbulda Ermənistan Milli Şurasının sədri, erməni heyətinin başçısı A.Aqaronyanla görüşündə və sonuncunun gürcü lideri A.Çxenkeliyə məktubunda da bu məsələ qaldırılmışdı. Eyni zamanda Parisə yollanan İran nümayəndə heyətinin rəhbəri, xarici işlər naziri Mirzə Əliqulu xan Ənsarini Azərbaycan tərəfinin

təklifi barədə məlumatlandırılmışdı. Lakin vahid "Qafqaz evi" ideyasının qızğın tərəfdarı kimi tanınan və həyatının sonuna qədər amalına sadıq qalan Ə.Topçubaşovdan fərqli olaraq ermənilər və gürcülər məsələyə soyuq yanaşmışdılar. Əslində, müəyyən antiAzərbaycan mövqeyindən çıxış etsələr də, onların hadisələrə baxışı reallığa daha yaxın idi: çünki milli dövlətlər qurulub möhkəmlənmədən, siyasi sistemdə yerini tapmadan hansısa konfederasiya, yaxud federasiyada birləşmə belə dövlətin möhkəmliyinə, yaşarılığına təminat verirdi. Azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin 1918-ci il aprelin 22-dən mayın 26-na qədər mövcud olmuş Zaqafqaziya Federativ Respublikasının acı təcrübəsi də bunu göstərirdi.

Nümayəndə heyətinin tərkibi qanunverici orqan tərəfindən seçilməli və hökumət başçısının sərəncamı ilə təsdiq edilməli idi. Bundan ötrü ilk növbədə parlamentin çağırılmasına ehtiyac vardı. Dekabrın 7-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təntənəli açılışı oldu. Müsavat fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə açılış nitqində sülh konfransı ilə bağlı ümidləri dilə gətirərək deyirdi: "Qaliblər də, məğlublar da millətlərin hüququ təslim ediləmməz deyirlər. Yaxında açılacaq sülhi-ümumi konfransında bu fikir qətiyyənlə hakim olacaq. Müttəfiq dövlətlərin Bakıda bulunan nümayəndələri naminə general Tomson Qafqaziya məsələlərinin sülhi-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişdir".

Parisə, sülh konfransına yollanacaq Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibi 1918-ci il dekabrın 28-də Parlamentin Ağsaqqallar Şurası tərəfindən müəyyənləşdirildi. Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə 1919-cu il yanvarın 4-də heyət üzvlərinə verilən şəhadətnamədə deyilirdi: "Azərbaycan hökuməti-Cümhuriyyəsi Məclisi-Məbusanının rəyi və qərarına binaən Azərbaycan hökuməti-Cümhuriyyəsi tərəfindən hərbi-ümuminin nihayətindən sonra dövlət və millətlərin nümayəndələrindən təşəkkül edəcək sülhi-ümumi konqresində Azərbaycan mümməsili sifətiylə bulunmaq və yaxud millət və dövlətlər nümayəndələrindən ibarət xüsusi sürədə inıqad edə biləcək beynəlmiləl məclislərdə iştirak etmək, müxtəlif dövlət və millətlərlə Azərbaycan naminə hər növ siyasi, iqtisadi və mali təhəddüdnamələr əqdinə səlahiyyətədar olmaq üzrə Azərbaycan Məclisi-Məbusan sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəyasəti ilə hökumət və Məclisi-Məbusan əzası Məhəmməd Həsən Hacinski, Məclisi-Məbusan əzalarından Əhməd bəy Ağayev və Əkbərağa Şeyxülislamov həzrətlərindən ibarət bir heyəti-mürəxxisə təyin və ezam olunur. Məzkur Heyətə Məclisi-Məbusan əzasından Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mehdiyevlə "Azərbaycan" qəzetəsi mühərrirlərindən Ceyhun bəy Hacıbəyli cənabları müşavir olmaq üzrə təyin olundular".

Növbəti günlərdə nümayəndə heyəti ilə bağlı daha iki qərar verildi. Yanvarın 5-də baş nazir Fətəli xan Xoyski, ticarət və sənaye naziri Mirzə Əsədullayev, poçt və teleqraf naziri Aslan bəy Səfikürdski, xalq maarifi naziri Həsib bəy Usubbəyovun imzası ilə hökumət ofisiozunda - "Azərbaycan" qəzetində "Paris sülh konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə təlimat" adlı sənəd çap olundu. Burada Ə.Topçubaşov və həmkarlarının qarşısına vəzifə kimi "bütün üsul və vasitələrlə Azərbaycanın tam müstəqilliyinin müdafiəsinə və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasına nail olmaq, müəyyən səbəblərdən bunun mümkün olmadığı təqdirdə isə ölkənin və onun vətəndaşlarının mənafeyini hər şeydən yüksək tutmaq şərti ilə öz ağıl və vicdanlarına uyğun hərəkət etməklə" bağlı tövsiyələr verilirdi. Milli maraqlarının müdafiəsi baxımından keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılıb müstəqil dövlətlərini quran xalqların ön cərgəsində yer tutmaq heyət üzvləri qarşısına bir vəzifə və borc kimi qoyulurdu.

Nəhayət, F. Xoyski Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirakı ilə bağlı hazırlıqların son akkordu kimi yanvarın 6-da xüsusi sənəd - Parlament sədri Ə.Topçubaşovun "Azərbaycan hökuməti tərəfindən sülhi-ümumi konfransda iştirak etmək üzrə ezam olunan heyəti-mürəxxəsəyə riyasət eləmək üçün təyin olunduğuna aid şəhadətnamə" imzalamışdı.

Dövrün ağır rabitə şərtləri, davamlı poçt və teleqraf əlaqəsinin olmaması nəticəsində Ə.Topçubaşov İstanbulda bütün bu yeniliklərdən məlumatsız idi. Paris sülh konfransında Azərbaycan heyətinin sədri seçilməsi ilə bağlı xəbəri ona ilk dəfə Bakıdan keçərək İstanbulla gələn İran xarici işlər naziri Mirzə Əliqulu xan Ənsari çatdırmışdı. Yanvarın 9-da İstanbulun məşhur Pera Palas hotelində çoxdan tanıdığı Əlimərdan bəylə görüşən İran rəsmisi ona ölkəsindəki son yeniliklər barədə bilgi verərək demişdi: "Bakıda Nəsim bəy, Əbdülməli bəy, Əhməd bəy Ağayevlə görüşdük. Onlardan sizin Parisə göndərilən nümayəndə heyətinin başçısı seçildiyinizi öyrəndik. Hökumətiniz istefaya gedib. Əvvəlcə sizi baş nazir gətirmək istəyirdilər. Sonra Fətəli xanı dilə tuta bildilər". Yanvarın 15-də baş tutan növbəti görüşdə isə Əliqulu xan məlumatını yeni detallarla zənginləşdirərək hökumətin nümayəndə heyətinin səfərinə mühüm diqqət yetirdiyini, ilkin xərclər üçün 54 min Osmanlı lirası ayrıldığını, heyət üzvlərinin təxirə salınmadan yola düşmələri üçün tədbirlər görüldüyünü əlavə etmişdi.

Rəhbərlik təyin olunduğu mühüm missiya haqda başqa bir xəbəri Paris sülh konfransında erməni heyətinin rəhbəri A.Aqaronyan çatdırmışdı. Lakin İran nazirindən fərqli olaraq onun məlumatları səhihliyi ilə seçilmirdi.

Nümayəndə heyətinin üzvləri İstanbulla gələndə kimi Ə.Topçubaşov boş dayanmamışdı. Bir tərəfdən, sülh konfransına təqdim etmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi və iqtisadi müstəqilliyini əsaslandıran geniş memorandum hazırlamağa başlamış, o biri tərəfdən isə həm Osmanlı rəsmiləri, həm də xarici ölkələrin İstanbulda akkreditə olunan elçiləri, diplomatik nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdi. Görüşlərdə müzakirəyə çıxarılan əsas məsələlərdən biri də qarşıdakı sülh konfransı və onun yeni müstəqil dövlətlərə münasibətdə tutacağı mövqe idi. Burada hətta hazırlıq mərhələsi üçün səciyyəvi olan kiçik uğurlardan da danışmaq mümkün idi. Məsələn, sülh konfransında İsveç nümayəndə heyətinin rəhbəri səfir

S.Ankarxverd yanvarın 12-də Ə.Topçubaşova məktubunda ondan aldığı nota və memorandumu öz ölkəsinin xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi haqda məlumat vermişdi. Bu cür əməkdaşlıq və siyasi məlumatlandırma işi digər dövlətlərin nümayəndələri ilə də aparılırdı.

Hələlik heç bir Qərb ölkəsində diplomatik missiyası olmayan Azərbaycan hökuməti sülh konfransına xüsusi heyətin göndərilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Parlamentin 10 dekabr 1918-ci il tarixli ikinci iclasında müsəlman sosialistləri fraksiyasından deputat Ə.Şeyxülislamov dünyaya açılmaq, ilk növbədə isə Avropa ilə münasibət qurmaq baxımından dövlətin xarici siyasətinin ciddi qüsurluğunu dilə gətirərək demişdi: "İndiki hökumətdən biz narazıyıq ki, indiyə qədər Avropa ilə münasibət peyda etməmişdir". 26 dekabr tarixli 5-ci iclasda Zəngəzur qəzasından Məclisi-Məbusan üzvlüyünə seçilən Ə. Ağayev də eyni məsələyə təkrar qayıtmağa lüzum görmüşdü: "Avropa ilə yolumuz bağlıdır. Orada nə olduğunu bilməyiriz. Halbuki Avropada vüqu olan hadisədən müqəddəratımız asılıdır. Avropada nə olduğunu bilməli, ona uyğun da siyasətimiz olmalıdır. Ona görə də Avropa ilə əlaqələr olmamasına təəssüf etməyə məcbur oluram".

Bu mənada Avropaya ilk nümayəndə heyətinin göndərilməsi dövlətçilik heyətinin, xarici siyasətin mühüm və yaddaqalan hadisəsi kimi qəbul edilirdi. Yanvarın 10-da heyət üzvlərinin Bakıdan yola salınmaları ümummilli bayrama çevrilmişdi. Rus dilində çıxan "Azərbaycan" qəzeti bu münasibətlə 11 yanvar 1919-cu il tarixli sayında yazırdı: "Dünən dövlət nəzarətçisi M.Hacınski, Parlament üzvləri Ə.Ağayev, Ə.Şeyxülislamov, habelə səfərdə onları müşayiət edən müşavirlər - C.Hacıbəyov, M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyevdən ibarət Azərbaycan sülh heyəti xüsusi vaqonda Bakı-Tiflis-Batumi-Poti təriqi ilə Avropaya yola düşmüşdür.

Konstantinopolda Azərbaycan Parlamentinin sədri Ə.Topçubaşov da nümayəndə heyətinə qoşulacaqdır".

Müstəqil dövlətin Avropaya gedən ilk rəsmi elçilərini yola salmaq üçün həmin soyuq qış günü hökumət sədri F. Xoyski başda olmaqla tam tərkibdə Nazirlər Şurası, Parlament üzvləri, çoxlu vəzifəli şəxslər, sadə xalq nümayəndələri Bakı dəmiryol vağzalına toplaşmışdılar. İzdihamlı mitinqə çevrilən mərasimdə çıxış edən Məclisi-Məbusan üzvləri M. Ə. Rəsulzadə və Ə. Pepinov həmkarlarına millət naminə faydalı fəaliyyət və uğur arzuladılar. "Azərbaycan" müxbirinin yazdığına görə, nümayəndə heyəti adından atəşin cavab nitqi söyləyən Ə. Ağayevin təsirli sözləri mərasimə toplaşanların gözlərini yaşartmış, ürəklərini qürur hissi ilə doldurmuşdu .

Parisə - Azərbaycanı beynəlxalq miqyasda tanıtmğa, onun milli müstəqillik hüququnu təsbit etməyə gedənlər kimlər idi?

Sədr - Əlimərdan bəy Topçubaşov (1863-1934) - həmin dövrdə tək öz vətəninə və Rusiya müsəlmanları arasında deyil, qonşu İran və Osmanlıda da kifayət qədər yaxşı tanınan siyasətçi, ictimai xadim, görkəmli hüquqşünas və publisist idi. "Kaspi" qəzetinin redaktoru, I Dövlət Dumasının üzvü, Rusiya müsəlmanlarının I-IV qurultaylarının və Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının təşkilatçı və rəhbərlərindən olmuşdu. 1907-ci ildə qurulan ilk müsəlman siyasi partiyasına - "İttifaqi-müslim"ə və Dövlət Dumasında Müsəlman fraksiyası Bürosunun fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi. 1918-ci ilin iyununda ikinci hökumət kabinetində portfelsiz nazir, həmin ilin avqustunda isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Osmanlı imperiyası, Gürcüstan, habelə Ermənistanda fəvqəladə və səlahiyyətli naziri təyin edilmişdi. Eyni ilin dekabrında qiyabi şəkildə və yekdilliklə Azərbaycan parlamentinin sədri seçilmiş, 1919-cu il yanvarın 4-də Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik ona həvalə edilmişdi.

Üzv - Məmmədhasən Hacinski (1875-1931) - siyasətçi və dövlət xadimi. Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmişdi. 1902-1917-ci illərdə Bakı şəhər Dumasının üzvü olmuş, "Nicat", "Nəşri-maarif" kimi xeyriyyə və maarifçi cəmiyyətlərin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi. Müsavat partiyasının ilk üzvlərindən idi. 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminə seçilmiş, qısa ömürlü ZDFR-da ticarət və sənaye naziri vəzifəsini tutmuşdu. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsini imzalayan 26 üzvündən biri idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk xarici işlər naziri (28 may - 6 oktyabr) olmuşdu. Hökumətin tərkibində baş verən dəyişikliklərdən sonra ikinci kabinetdə dövlət nəzarətçisi vəzifəsini tuturdu. Nümayəndə heyətində Müsavat partiyasının və dövlətin təmsilçisi, eyni zamanda sədrin müavini sayılırdı. Daha çox iqtisadi -ticari məsələlərlə məşğul olurdu. 1919-cu ildə geri qayıtmış, yerinə sosialist fraksiyasından olan Parlament üzvü A.Atamalıbəyov gəlmişdi.

Üzv - Əhməd bəy Ağayev (1869-1939) - ictimai-siyasi xadim, Azərbaycanda türkçülük hərəkatının ideoloq və fəal nümayəndələrindən biri. Sorbonna universitetində mükəmməl hüquq təhsili almışdı. Ə.Topçubaşov və Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə "Həyat" qəzetini nəşr etmiş, "İrşad"ın əsasını qoymuşdu. Azərbaycanda ilk siyasi təşkilatlardan sayılan, erməni-rus zülmünə qarşı əməli mübarizə aparən "Difai" partiyasının qurucuları sırasında yer almışdı. 1908-ci ildə siyasi təqiblər nəticəsində İstanbula mühacirət etmək məcburiyyətində qalandan sonra tezliklə Osmanlı Məclisi-Məbusanına üzv seçilmiş, "Türk ocaqları"nın dörd təsisçisindən biri olmuş, ittihadçılarla yaxınlaşmışdı. 1918-ci ilin iyun ayında Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri kimi vətənə qayıtmışdı. Ə.Ağayev (Türkiyədə daha çox Ağaoğlu kimi tanınırdı) Azərbaycan Parlamentinə seçilmiş, eyni zamanda Paris sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Lakin ingilis işğal qüvvələri tərəfindən İstanbulda həbs olunub Malta adasına sürgünə göndərildiyindən konfransın işinə qatıla bilməmişdi.

Üzv - Əkbərağa Şeyxülislamov (1891-1961) - ictimai-siyasi xadim. Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdı. 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya Seyminə seçilmişdi. ZDFR hökumətində daxili işlər nazirinin müavini idi. F.Xoyskinin ilk hökumət kabinetində torpaq və əmək naziri təyin olunmuşdu. 1918-ci ilin dekabrında sosialist partiyasından Parlamenta üzv seçilmişdi. Nümayəndə heyətində də həmin partiyayı təmsil edirdi.

Müşavir - Mir Yaqub Mehdiyev (1891-1952) - Azərbaycan milli istiqlal hərəkatını iştirakçısı. Peterburq Politeknik İnstitutunda və Almaniyada iqtisadiyyat üzrə təhsil almışdı. 1918-ci ildə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasında sədr müavini (sədr Ə.Topçubaşov) idi. Zaqafqaziya Seymi və Milli Şuranın üzvü olmuşdu. Milli Şuranın "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təşkilinə dair" 19 noyabr 1918-ci il tarixli qərarına əsasən seçkisiz Parlamentin tərkibinə daxil edilmişdi. Qanunverici məclisdə və nümayəndə heyətində İttihad fraksiyasını təmsil edirdi.

Müşavir - Məhəmməd Məhərrəmov (1895-1982) - İrəvanın Azərbaycan əhalisini təmsil edən ictimai-siyasi xadim. Peterburq və Moskva universitetlərində tibb təhsili almışdı. 1917-ci ilin noyabrında İrəvan quberniyasından Ümumruiya Müəssisələr Məclisinə və Zaqafqaziya Seyminə seçilmişdi. Milli Şuranın üzvü kimi İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar sırasında yer almışdı. Azərbaycan Parlamentində sosialist fraksiyasını təmsil edirdi. Sülh konfransına da həmin fraksiyanın təmsilçisi kimi getmişdi.

Müşavir - Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) - siyasətçi, yazıçı, jurnalist, tərcüməçi. Məşhur bəstəkar Ü.Hacıbəylinin kiçik qardaşı. Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində və Sorbonnada təhsil almışdı. 1905-ci ildən sonra "Kaspi", "İrşad", "Tərəqqi" kimi qəzetlərdə Cey Dağıstani imzası ilə

dövrün mühüm ictimai-mənəvi problemlərinə işıq salan çoxsaylı məqalə, felyeton və hekayələr çap etdirmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rus dilində çıxan rəsmi orqanının - "Azerbaydjan" qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Nümayəndə heyətində bitərəfləri təmsil edirdi.

Bundan başqa, heyətinin tərkibində texniki əməkdaş V.Marçevski, katib - S.Məlikov, diplomatik kuryer - Ə.Topçubaşov, tərcüməçilər - Ə.Qafarov (fransız dili), H.Məmmədov (fransız və türk dilləri) vardı. R.Topçubaşov sədrin şəxsi katibi idi. Bəzi mənbələrdə o zaman İstanbulda yaşayan Ə.Hüseynzadənin də Parisə gedəcək heyətdə yer aldığına dair məlumatlar mövcuddur. Lakin çox güman ki, ittihadçılarla əlaqələrinə görə onun da Parisə getməsi mümkün olmamışdı.

Batum limanından Gürcüstan nümayəndə heyətinin üzvləri ilə birlikdə Türkiyəyə yollanan Azərbaycan parlamentarları yanvarın 20-də İstanbula çatmışdı. Burada isə yollar ayrılmışdı. Ciddi maneə ilə üzləşməyən, Qərb dövlətlərinin daimi qayğısını hiss edən erməni və gürcü təmsilçiləri qısa müddətdən sonra Paris səfərinə çıxmışdılar. Gürcüstan heyətinin ilkin dəstəsi (Avalov, Qvarcaladze, Qambaşidze) yanvarın 28-də artıq Parisdə idi. Yanvarın 20-də Ermənistan parlamentinin sədri A.Aqaronyanın başçılığı ilə İstanbulu tərk edən erməni nümayəndə heyəti heç bir maneə ilə üzləşmədən fevralın 4-də Marselə çatmışdı. Fevralın 26-da artıq Osmanlı və Qafqaz ermənilərindən ibarət birləşmiş erməni heyəti Antanta ölkələrinin xarici işlər nazirləri ilə ilk görüşünü keçirmişdi. Azərbaycan nümayəndələri isə ilk günlərdə onlara daha çox "texniki problem" kimi görünən viza məsələsini həll etməkdən ötrü Osmanlı paytaxtında 3 aydan çox ləngiməli olmuşdu.

Antanta işğal qüvvələrinin nəzarəti altındakı İstanbulda Azərbaycan türklərinə isti münasibət gözləmək sadələvhlük olardı.

Yaranmış çətinliyə baxmayaraq, iki aydan bəri sülh konfransına təkbəşinə hazırlaşan Ə.Topçubaşov dərhal nümayəndə heyətinin üzvləri arasında iş bölgüsü aparmış, təşkilatdaxili vəzifələri aydınlaşdırmış, tərkibə bir neçə katib, tərcüməçi, texniki işçi qəbul etmişdi. Bundan sonra isə Parisə mümkün qədər tez yola düşmək üçün iş başlanmışdı. İstanbuldakı ingilis və fransız komandanlıqlarının süni maneələri, eləcə də Müttəfiqlərin himayəsinə sığınmış ermənilərin təxribatçı fəaliyyəti də elə bu zaman bütün çılpalıqlığı ilə üzə çıxmışdı. Artıq Parisdə olan erməni heyəti də məkrli planların həyata keçirilməsində soydaşlarına bacardığı qədər kömək etməyə çalışırdı.

İlk zərbə işgüzarlığına, mükəmməl fransızcasına və Parisdəki əlaqələrinə böyük ümidlər bəslənən Əhməd bəy Ağayevin "zərərsizləşdirilməsi" olmuşdu. Ə.Topçubaşov Nazirlər Şurası sədrinə 4-5 mart 1919-cu il tarixli 1 saylı məlumatda bu haqda yazırdı: "... ingilislərlə fransızlar Əhməd bəy Ağayevin heyətimizin tərkibində olmasına irad tuturlar. Məsələ belədir ki, nümayəndələrimizin gəlişinin az qala ertəsi günü yerli mətbuatın əsasən fransızca çıxan bir qismi, xüsusən də fransız dilli erməni qəzeti "Renaissance" Əhməd bəy Ağayevin əleyhinə amansız kampaniya başladı. Qəzet onu ittihadçıların öncüllərindən biri, türk Parlamentində və mətbuatında onların alovlu təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, Müttəfiq dövlətlərin əleyhdarı kimi qələmə verir. İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt-Ənvər hökumətinin bütün günahları Əhməd bəyin ayağına yazılır".

Aydın məsələdir ki, düşmən işğalı altındakı İstanbul mətbuatında başlanılan təxribat aksiyası bir şəxs kimi Ə.Ağayevi ləkələməkdən daha çox Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisə yola düşməsinə əngəlləmək məqsədi güdürdü. Ə.Topçubaşovun heyət üzvünü və köhnə dostunu xilas etməklə bağlı cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Osmanlı imperiyasının bir sıra dövlət adamları və siyasi xadimləri, millət vəkilləri, tanınmış ziyalları, öz yurdunu sevən, vətənpərvər

insanları ilə bir sırada Əhməd bəy də “alman dostu” və “erməni soyqırımını körükləyənlərdən” biri kimi həbs olundu.

Ə.Topçubaşov hökumətə göndərdiyi məlumatda daha sonra yazırdı: “Onun haqqında təhqiqat başlanıb. İki dəfə məni də sorğu-suala tutdular. Nəhayət elan etdilər ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti Əhməd bəy Ağayevi özü ilə aparmamalıdır. “Bu bizim məsləhətimizdir. O, türk jurnalisti və türk Parlamentinin üzvü kimi, əleyhimizə danışan və yazan adam kimi arzuolunmaz şəxsdir”. Mənim Ə.Ağayevin əslən Qarabağdan olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri adam sayılması ilə bağlı bəyanatlarım şübhələri dağıda bilmədi. General V.M.Tomson tərəfindən Əhməd bəy Ağayevə verilən zəmanət məktubu da heç bir rol oynamadı”.

Yeri gəlmişkən, təkcə Ə.Ağayev deyil, nümayəndə heyətinin digər üzvləri də Bakıda Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin komandanı, özünü Bakı general-qubernatoru elan etmiş V. Tomsondan Parisdəki ingilis səfirliyinin hərbi atasının adına zəmanət məktubu almışdılar. Yanvarın 3-də imzalanan sənəddə deyilirdi: “Məktubu təqdim edən şəxs Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən biridir. Bu adamlar Azərbaycan hökuməti adından Müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinə Qafqazın gələcək idarəçiliyi ilə bağlı fikirlərini açıqlamaq istəyirlər. Məqsədlərinə çatmaq üçün onların işini asanlaşdırmağı Sizdən xahiş edirəm”.

Lakin Bakıda verilən vədlərlə İstanbuldakı münasibət üst-üstə düşmürdü. Ə.Topçubaşovun 5 mart 1919-cu il tarixli məlumatı Osmanlı paytaxtını nəzarət altında saxlayan ingilis və fransız işğal qüvvələrinin Azərbaycan təmsilçilərinə sayğısız yanaşmasını sübut edən epizodlarla doludur: “Mənim ingilis və fransız nümayəndələrinin hər biri ilə iki görüşümdən, heyətimizin bəzi üzvlərinin ingilislərin Baş qərargahına getmələrindən, tərcüməçilərimizin ora göndərilməsindən, nəhayət özümün qərargaha şəxsən gedişimdən sonra aydın oldu ki, Parisə yola düşmək məsələsi texniki çətinliklərdən daha çox digər məsələlərlə əlaqədardır; səfərimizə istisnasız olaraq siyasi xarakterli mülahizələrə görə maneçilik törədilir”.

Onun gəldiyi nəticəyə görə, “siyasi xarakterli mülahizələr” ilk növbədə “Rusiya məsələsi” ola bilərdi. Bu səbəbdən də “yeni meydana çıxmış hökumətlərin təmsilçilərini Parisə buraxmaq istəmir, ümumrus məsələsinin həlli üçün isə artıq çoxdan Parisdə məskunlaşan Sazonov, Lvov, Maklakov və başqalarının əl altında olmalarını daha üstün tuturdular” .

Parisə, sülh konfransına can atan nümayəndə heyətlərinin xahiş və tələblərini rədd etmək üçün bütün yanvar ayı ərzində “rus məsələsi” əsas bəhanə olaraq qalırdı. Antanta gücləri Azərbaycan, Dağlılar Respublikası, Kuban, Don, habelə Rusiyadan ayrıldığını elan etmiş digər ərazilərin təmsilçilərini inandırtdılar ki, yanvarın sonlarında türklər arasında Böyük ada, yaxud Uzun ada kimi tanınan Prinkipo adasında bolşeviklərin, ağ qvardiyaçıların, habelə müstəqilliyini elan etmiş yeni milli dövlətlərin təmsilçilərinin iştirakı ilə ayrıca konfrans keçiriləcək. Fevralın 15-də öz işinə başlamalı olan konfransın təşkili ideyası yanvarın 21-də ABŞ prezidenti V. Vilson tərəfindən irəli sürülmüşdü. İngiltərə baş naziri D.Lloyd Corc da təşəbbüsə tərəfdar çıxmışdı. Onların fikrincə yalnız “rusiyadaxili” müzakirələrdən sonra yeni milli dövlətlərin nümayəndələrinin Parisə getmək məsələsi qəti həllini tapa bilərdi. Amma bu qeyd-şərt artıq Parisdə olan erməni və gürcü heyətlərinə şamil edilmirdi.

İngilislərin ikili oyun oynadıqlarını 1919-cu il yanvarın 22-də Azərbaycana gələn Böyük Britaniya Qara dəniz ordusunun komandanı, general-leytenant G.Milnenin Bakı dəmiryol vağzalında verdiyi bəyanat da təsdiq edirdi.

Türklərə, ümumən bölgə xalqlarına isti münasibəti ilə seçilməyən ingilis hərbiçisi onu qarşılamağa gəlmiş Azərbaycan hökuməti nümayəndələri - yollar naziri X.Məlik-Aslanov, daxili işlər nazirinin müavini, general S.Ağabəyov və xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanla söhbət zamanı Parisə can atan Azərbaycan heyəti ilə bağlı ağ yalan söyləməkdən çəkinməmişdi. A.Ziyadxanın hökumət adından rəsmi salamlama nitqinin cavabında general Milne demişdi: “Mən bura böyük Müttəfiq dövlətlərin nümayəndəsi kimi gəlmişəm. Vəzifəmiz ölkənizdə sülhün və ədalətin bərpasına yardım etməkdir. Müttəfiq güclərin qələbəsi xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun ən etibarlı rəhnidir. Bu işə sülh konfransında əksini tapacaq. Sizin simanızda şəxsimə göstərilən yüksək qəbula görə Azərbaycan xalqına və hökumətinə minnətdarlığımı bildirir və *Fransaya gedən nümayəndə heyətiniz artıq yolda olması*” (kursiv mənimdir - V.Q.) ilə bağlı sizi bir daha əmin edirəm.

Elə həmin gün - yanvarın 22-də Bakıdan Londona, Böyük Britaniya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi feldmarşal Henri Vilsona şəxsi məktubunda isə general Milne yazırdı ki, “... Britaniya hərbi güclərinin buranı tərk etməsi anarxiyaya gətirib çıxaracaq. Amma yerli sakinlərin biri-birlərinin boğazını üzməsindən dünya o qədər də çox şey itirməyəcək. Onlar hamısı birlikdə tək bir Britaniya əsgərinin heyatına da dəyməz”. Azərbaycanlılar haqqında nisbətən rəğbətə danışmasına, baş nazir F.Xoyski ilə yanvarın 23-də baş tutan görüşündə Azərbaycan xalqının müstəqil mövcudluq haqqı ilə bağlı vədlər verməsinə baxmayaraq general Milne də həmkarı general Tomson kimi Cənubi Qafqaz xalqlarının müstəqil dövlətçilik ideyasına yuxarıdan aşağı baxırdı. Belə şəraitdə təbii ki, ingilislərin yardımına bel bağlamaq olmazdı.

Yanvarın 29-da Ə.Topçubaşov İstanbuldakı Britaniya işğal qüvvələrinin komandanı admiral Somerset Galtropun qərargahında olmuşdu. Lakin admiral özü onu qəbul etməmişdi. Bu, əslində Ə.Ağayevin nümayəndə heyətinin tərkibində qaldığı müddət ərzində azərbaycanlıların Parisə buraxılmayacaqları ilə bağlı birmənalı signal idi. Ə.Topçubaşovla görüşən Rayan soyadlı qərargah zabiti isə viza məsələsinin yalnız fransızlardan asılı olduğunu bildirmişdi. Eyni zamanda ittihadçılarla sıx əlaqələrinə görə “adını ləkələmiş müsyö Ağayevi”

sülh konfransına göndərməyi “uğursuz seçim” adlandıraraq nümayəndə heyətini Tələt-Ənvər hökuməti haqda mətbuatda açıq, sərt bəyanat verməyə çağırırdı. Təbii ki, bu hökumət ən azı Bakını düşmən işğalından azad etdiyinə görə onun rəhbərlərinə rəğbətlə yanaşan Ə.Topçubaşov vəziyyətdən diplomatik ifadələrlə çıxmağa çalışmış, Əhməd bəyin Azərbaycan təbəəsi olduğunu bir daha vurğulayaraq əgər bütün məsələ yalnız Ə.Ağayevdirsə, onu Parisə getməsi nəzərdə tutulanların sırasından xaric edə biləcəklərini bəyan etmişdi.

Fevralın ilk günlərində Ə.Topçubaşovun İstanbuldakı fransız ali komissarı admiral Ametə ünvanlanan, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixi, mövcud vəziyyəti və nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransından gözləntiləri haqqındakı geniş məktub-arayışı isə ümumiyyətlə cavabsız buraxılmışdı.

Martın 1-də Britaniya Xarici İşlər Nazirliyi İstanbuldakı ingilis ali baş komissarının müavini admiral Vebbə teleqram göndərərək “Konstantinopoldakı fransız rəsmilərinin razılığı olduğu təqdirdə Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinə viza açılmasının mümkünlüyünü” onun diqqətinə çatdırmışdı. Eyni zamanda ingilis hərbi qüvvələrinin bu və ya digər səbəbdən şübhəli saydıqları nümayəndələri saxlamaq və onları konfransa buraxmamaq hüququ bir daha təsbit edilmişdi.

Fevralın ortalarına qədər nümayəndə heyətini guya fransızların iki nəfərə viza verəcəyi, martın 2-nə qədər isə Prinkipo adasındakı konfrans haqda şayiələrlə yemlənmişdilər. Heç bir nəticənin olmadığını gören Azərbaycan, Şimali Qafqaz Dağlıları, Don və Kuban nümayəndə heyətləri birgə fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə martın ilk günlərində Məsləhət Şurası yaratmışdılar. Liderləri artıq Parisdə olan gürcülər Şuranın işində iştirakdan boyun qaçırırdılar. Ə.Topçubaşov kollektiv təşəbbüslərin fayda gətirməyəcəyi barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq etsə də, əlavə və düzəlişlərinin nəzərə alınması şərti ilə hazırlanmış memorandumu imzalamışdı. Martın 3-də sənəd İstanbuldakı ingilis ali komissarının müavini admiral Vebbə çatdırılmışdı. O da öz növbəsinə fransız ali komissarı general Ametlə danışıb qəti cavab verəcəyini vəd etmişdi. Ə.Topçubaşov bununla kifayətlənməyərək fransız, İtaliya və ABŞ komissarları ilə də ayrılıqda görüşmək qərarına gəlmişdi.

Britaniya hərbi komandanlığı isə sanki Azərbaycan nümayəndə heyəti sədrinin əsəbləri ilə oynamaqdan zövq alırdı. Martın 6-da onlar Ə.Topçubaşova teleqram göndərərək “əgər Fransa hökumətindən razılıq ala bilsələr, özlərinin də etiraz etməyəcəklərini bildirmişdilər”.

Fransızlar isə sədr istisna edilməklə dörd nəfərə viza verməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər. Texniki tərkibdən heç kimə icazə verilmirdi. Nəticədə nümayəndə heyəti səmərəli iş qabiliyyətindən məhrum edilərək amorf bir şəkə salınırdı. Təbii ki, İstanbuldakı Fransa ali komissarlığı atdığı addımın fərqində idi. Gürcü əsilli müasir fransız tarixçisi G.Mamuliyanın yazdığına görə Rusiyaya rəğbətini gizlətməyən ali komissar general Franşe d'Espere Azərbaycan missiyasını bilərəkdən parçalamaqla, sədr və tərcüməçilərdən məhrum etməklə onu Parisə getmək fikrindən birdəfəlik çəkilməyə çalışırdı.

Ə.Topçubaşov rəhbərlik etdiyi heyətlə belə saymazyana, hətta düşməncəsinə davranışın Azərbaycan və Anadolu türklərinin eyni soydan olması ilə bağlılığını başa düşməyəcək qədər sadələşdirirdi. Məhz Osmanlıya yaxınlıqlarına görə ingilis və fransızlar Birinci Dünya müharibəsində sənəyin əks tərəflərində vuruşduqları türklərə qarşı hələ də sönməyən qəzəbi onların azərbaycanlı qardaşlarına yönəltdirmişdilər. Əks-təqdirdə hətta Rusiyanın əhalisi başdan-başa ruslardan ibarət daxili quberniyalarının - Kuban və Don “respublikalarının” nümayəndələrinə viza verdiyi halda Azərbaycan

heyətinin hələ də İstanbulda saxlanmasına başqa izah tapmaq mümkün deyildi.

“Güman edirəm ki, icazə əvvəl-axır alınacaq. Lakin həтта Parisdə də çətin ki, Müttəfiq dövlətləri inandırmaq mümkün olsun. Çünki onlar hələ də vahid Rusiya mövqeyində dayanır, Finlyandiya və Polşadan başqa yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyini tanımamaq siyasəti yürüdürlər” - deyə Ə.Topçubaşov hökumətə göndərdiyi ilk məlumata yekun vuraraq yazırdı. Eyni zamanda, zəif də olsa bir işıq ucunun göründüyünü sözlərinə əlavə edirdi. Bu keçici nikbinlik sülh konfransının Cənubi Rusiyanın sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətini araşdırmaq üçün göndərdiyi 30 nəfərdən ibarət komissiyanın Qafqaz bölməsinin şefi, amerikalı polkovnik Benjamin Burges Moorla söhbətdən sonra yaranmışdı. Nümayəndəliyin müvəqqəti ofisində Mooru M.Hacinski ilə birlikdə qəbul edən Ə.Topçubaşov sülh konfransı üçün hazırladığı memorandum əsasında ona Azərbaycanın tarixi, siyasi vəziyyəti, insan resursları, təbii sərvətləri, qonşularla qarşılıqlı münasibətləri, müstəqil yaşama imkanları, Azərbaycan-Osmanlı əlaqələri haqda ətraflı məlumat verərək amerikalı hərbcidə xoş təəssürat oyatmağı bacarmışdı. Bu isə nəticədə vizanın alınmasına təsirsiz qalmamışdı.

Bütünlükdə, Ə.Topçubaşovun İstanbuldan Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə göndərdiyi 5 mart, 17-29 mart və 18 aprel tarixli məlumatların böyük bir hissəsi Paris vizası ilə bağlı məsələlərə, daha dəqiq desək, Antanta təmsilçiləri ilə qeyri-bərabər mübarizəyə həsr olunmuşdu.

Martın 17-də baş nazir F.Xoyskiyə məktubunda Ə.Topçubaşov Müttəfiq qüvvələr komandanlığının onu İstanbuldan buraxmaq istəmədiyini, M.Hacinski, Ə. Şeyxülislamov və C.Hacıbəyliyə icazə verdiklərini, bu 3 nəfərin çox güman ki, martın 24-də Marselə yola düşəcəklərini bildirirdi.

Martın 21-də o, missiyanın rəhbəri kimi çıxılmazlıqdan doğan daha bir addım atmışdı - sülh konfransının sədri, Fransa Respublikasının prezidenti Klemansonun, habelə Ali Şura üzvü olan ölkələrin - ABŞ, İngiltərə və İtaliyanın dövlət başçılarından adına xüsusi nota göndərmişdi. Amma Fransa xarici işlər nazirliyinin reaksiyasından da görüldüyü kimi, ən yüksək instansiyaya müraciət işə fayda gətirmək əvəzinə əks effekt doğurmuşdu. Çünki dörd gün sonra, martın 25-də fransız ali komissarının ofisindən Azərbaycan nümayəndə heyətindən heç kimə viza verilməməsi haqqında xarici işlər naziri Pişonun xəbərdarlıq məktubu daxil olmuşdu. Qəfil qərarın motivləri izah edilmirdi.

Daha dörd gün sonra, martın 29-da isə fransız rəsmiləri yuxarıda adları çəkilən 3 nəfərlə bağlı fikirlərinin dəyişdiyini, artıq bütün heyət üzvlərinə viza verilməsi ilə əlaqədar Parisə sorğu göndərildiyini bildirdilər. Eyni zamanda sədr özü amerikalı və italyan komissarları, Hacinski, Şeyxülislamov və Hacıbəyli isə Britaniya nümayəndəsi ilə əlaqə saxlayıb yeni vədlər almışdılar. Martın 29-da Ə.Topçubaşovun fransız ali komissarı general Franşe d`Eşpere ilə görüşündən sonra iki nəfərə icazə verildiyi barədə xəbər meydana çıxmışdı. Bu göstərişi icra etməli olan fransız missiyanın əməkdaşı Dupareni tapmaq isə müşkülə çevrilmişdi. Qəribə və sirli siyasi gizlənpaç davam etmişdi.

Bir aylıq fasiləsiz müraciət və get-gəllərin nəticələri Ə.Topçubaşovun aprelin 7-də ingiliz komandanlığı vasitəsi ilə F. Xoyskiyə göndərdiyi teleqramda öz əksini tapmışdı: “Bakı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə. Nümayəndə heyəti yola düşə bilmir. Parisə getmək üçün Hacinskiyə, Ceyhun bəyə və Məhərrəmovaya icazə verilir. Mən burada qalmağa məcburam. Digər üzvlər Londona getməyə hazırlanırlar. Yeni adamlar göndərsəniz, onların Parisə səfər icazəsini yerində - Bakıda almağa çalışın. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Ə.Topçubaşov”.

18 aprel tarixli məlumat mart ayına təsadüf edən digər təşəbbüslər və onların nəticələri (nəticəsizliyi) haqda da təsəvvür yaradır. Martın 21-də ABŞ,

İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlət başçılarında ünvanlanan müraciət tam təsirsiz qalmamışdı. Çox güman ki, inciklik, ittiham dolu müraciətin təsiri altında İstanbuldakı ingilis və fransız ali komissarlıqlarında müəyyən hərəkət başlanmışdı. Fransız ali komissarı Franşe de Eşperenin tapşırığı ilə Fransa missiyasının məsul əməkdaşı Düpare Ə.Topçubaşovla görüşmüşdü. Onun tələbi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin siyahısı yenidən (üçüncü dəfə!) missiyaya təqdim edilmişdi. Bir neçə gün sonra fransız rəsmiləri telefonla əlaqə saxlayıb əvvəldə adı çəkilən üç nəfərin Parisə getməsinə icazə verildiyi bildirmişdilər. Digərlərinin viza ala bilməməsinin səbəbləri izah edilmədiyi kimi M.H.Hacinski, M.Məhərrəmov və C.Hacıbəyliyə vizanın nə zaman verilecəyi barədə yenə də konkret bir şey deyilməmişdi. Ə.Topçubaşov öz növbəsində sülh konfransında iştirak edəcək nümayəndələrin tərkibinin Azərbaycan hökuməti deyil, fransız ali komissarlığı tərəfindən müəyyən edilməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı aprelin 8-də etiraz notası göndərmişdi.

Eyni tarixlərdə (8-9 aprel) sülh konfransının sədrinə, İngiltərə, Fransa, ABŞ və İtaliya hökumətlərinin başçalarına yeni teleqramla müraciət edilmişdi. Yalnız bundan sonra fransız missiyası yazılı şəkildə üç nəfərə viza verməyə hazır olduğunu bildirmiş, bütün qalan sualları isə cavabsız buraxmışdı.

Fransızlar kimi ingilislər də nədənsə nümayəndə heyəti başçısının konfransda iştirakını mümkün saymamış, M.Mehdiyev və Ə.Şeyxülislamovla bağlı isə Londonun fikrini soruşacaqlarını vəd etmişdilər. Lakin sonrakı günlərdə sanki fransızlar da, ingilislər də verdikləri vədi tamam unutmuş kimi görünürdülər. Nümayəndə heyəti yaranmış vəziyyəti müzakirə edib taktikani dəyişmək, müvəqqəti də olsa konfrans təşkilatçılarının hazırladığı ssenari üzrə hərəkət etmək qərarına gəlmişdi. Nazirlər Şurası sədrinə göndərdiyi 18 aprel tarixli məlumatda Ə.Topçubaşov yeni taktika ilə bağlı məlumat verərək yazırdı: "Üç nəfərdən - Hacinski, Məhərrəmov və Hacıbəyлідən ibarət birinci qrup Parisə, iki nəfərdən - Mehdiyev və Şeyxülislamovdan ibarət ikinci qrup Londona gedəcək, mən isə Konstantinopolda qalıb fəaliyyət göstərəcəyəm. Qüvvələrin bu şəkildə bölündüyü şəraitdə aydın məsələdir ki, artıq bütöv nümayəndə heyətindən danışmağa lüzum qalmır. Ona görə də qərara alındı ki, adları çəkilən şəxslər daha heyət kimi və heyət adından deyil, onun ayrı-ayrı üzvləri kimi danışsınlar və hərəkət etsinlər. Belə bir qərar da çıxardıq ki, Parisə gedənlər var qüvvələri ilə ilkin nümayəndə heyətinin qalan üzvlərinin də Fransa paytaxtına gələ bilmələri üçün icazə almağa çalışmalıdırlar".

Aprelin 18-də göndərilən üçüncü məlumat gözlənilməz nikbin sonluqla bitirdi - Paris sülh konfransının işə başlamasından üç ay sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinə, nəhayət, Avropaya viza verilmişdi: "Lakin sonra vəziyyət dəyişildi və indi hamımızın pasportunda əvvəla Romaya yola düşməyə imkan yaradan italyan vizası vardır. Bundan əlavə, Mehdiyevlə Şeyxülislamov Marsel və Parisdən keçmək, və həmin şəhərlərin hər ikisində dayanmaq hüququ ilə Londona getmək üçün ingilis vizası da alıblar".

Ə.Topçubaşov və silahdaşları bitib-tükənmək bilməyən əziyyətlərin sonunda heç gözləmədikləri halda "happy end"-ə necə nail olmuşdular?

Burada Rusiya ətrafında situasiyanın dəyişməsi və bütün kəskinliyi ilə meydana çıxan neft amili mühüm rol oynamışdı. 1919-cu ilin baharında general Denikin cəbhədə qazandığı qələbələr bolşevizmin tezliklə süquta uğrayacağı ilə bağlı ümidləri yenidən dirçəltmişdi. Bakı nefti, daha doğrusu, Sovet Rusiyasının bu neftdən məhrum edilməsi qazanılmış qələbələrin miqyasını daha da genişləndirə bilərdi. Rusiyada çıxarılan neftin 90 faizinin Bakının payına düşdüyünü nəzərə alıqda neftə nəzarəti qismən də olsa ələ keçirməklə bolşevikləri iqtisadi blokadaya salmaq olardı. Digər tərəfdən, "enerji aclığı" keçirən Avropanın özünün də yanacaq böyük ehtiyacı vardı. Bakı isə onu ehtiyac duy-

duğu sənaye mallarına, manufakturaya, hərbi ləvazimata dəyişməyə hazır idi. Bu mənada neft mədənlərinə sahiblik hüququna malik Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq Qərbin işinə yarayırdı. Azərbaycanın antibolşevik mövqedə dayanması, habelə malik olduğu zəngin neft yataqları yaxın gələcəkdə onu Avropanın etibarlı müttəfiqinə çevirə bilərdi. Şübhəsiz, sadalanan amillər gec də olsa fransızların Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi altındakı nümayəndə heyətinə sayğısız münasibətini müəyyən maraq və rəğbətlə əvəzləmişdi.

Yeri gəlmişkən, bu cür iqtisadi, yaxud geosiyasi maraqlar müharibədən sonrakı dünyanın taleyini həll edən fransız və ingilis diplomatiyası üçün səciyyəvi hal idi. "Acı şöhrət. Polşa və onun taleyi" kitabının müəllifi, müasir amerikalı tarixçi Riçard M.Vattın yazdığına görə, Fransa 1918-ci ildə Polşanın tarix səhnəsinə gəlməsinə polyak xalqının qanuni müstəqillik haqqından daha çox özünün Şərqi hüdudlarında, Almaniya ilə sərhəddə sipər dövlətə ehtiyac duyduğu üçün yardımçı olmuşdu.

Azərbaycan heyətinə gəldikdə isə, onun nəhayət, konfrans iştirakçıları sırasında yer almasında neft amili ilə yanaşı amerikalıların, ilk növbədə isə prezident Vudro Vilsonun şəxsi rolu olmuşdu. Çünki məhz həmin ərəfədə ABŞ hadisələrinin maraqlarına uyğun məcrada inkişaf edəcəyi təqdirdə Qafqazı və Türkiyənin bir hissəsini öz mandatlı ərazisinə çevirmək niyyətinə düşmüşdü.

1919-cu il yanvarın 10-da Bakıdan çıxan nümayəndə heyəti yalnız aprelin 22-də viza ilə bağlı üç aylıq süründürməçiliyi, qeyri-müəyyənliyi arxada qoyub "Bulqaria" adlı təsadüfi italyan gəmisi ilə Avropaya yola düşə bildi. "Yolumuz Konstantinopol-Saloniki-Pirey-Afina-Messina-Neapol marşrutu üzrə idi, - deyərək Ə.Topçubaşov Romadan mayın 4-də Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyliyə yalnız uğurlu bir təsadüf sayəsində göndərə bildiyi 4 sayılı qısa məlumatda yazırdı. - Aprelin 30-da Neapola çatdıq, mayın 2-də isə Romaya gəldik. İndi burada həftədə iki dəfə Parisə gedən sürət qatarını gözləyirik. Sabah yox, birisi gün həmin qatarla Parisə yollanırıq".

Artıq Romada olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Parisə gəlməsi və sülh konfransının işinə qatılması isə istisnasız şəkildə prezident Vilsonun adı ilə bağlı olmuşdu. Mayın 2-də Vilson, Klemanso və Lloyd Corc arasındakı görüşdə o, həmkarlarının diqqətini məsələyə cəlb edərək demişdi: "Azərbaycan təmsilçiləri Parisə can atırdılar. Onların Konstantinopoldakı nümayəndə heyəti xeyli vaxt Parisə gəlmək üçün icazə gözləyib. Lakin fransız hökuməti uzun müddət istənilən icazəni verməyib. Gürcülər və digər Qafqaz respublikalarının nümayəndələri artıq çoxdan Parisdədirlər və göründüyü kimi, belə bir istisnaya əsas yoxdur". İclasın protokolunda da qeyd edildiyinə görə, Klemanso və Lloyd Corc "məsələni mütləq araşdıracaqlarını bildirmişdilər".

ABŞ Dövlət katibi R.Lansiq fransız həmkarı S.Pişona 6 may 1919-cu il tarixli məktubunda prezident Vilsonun Ə.Topçubaşovun 21 mart bəyanatı ilə son dərəcə ciddi şəkildə maraqlandığını xatırladaraq Azərbaycan nümayəndələrinin Parisə gəlmələrinə icazə verməyi xahiş etmişdi.

Nəhayət, mayın 9-da gündüz saat üçün yarısında Azərbaycan heyətinin üzvləri Parisdə idilər. Müasir hava laynerinin 5 saata qət etdiyi yola dörd aya yaxın vaxt itirmişdilər. Həm də, yuxarıda da göstəriləyi kimi, bütün səylərə rəğmən tam tərkibdə gəlmək mümkün olmamışdı. İngilislərin Malta sürgününə göndərdikləri Əhməd bəy Ağayevdən başqa texniki əməkdaşların bir qismi də Osmanlı paytaxtını tərk edə bilməmişdi...

Müvəqqəti olaraq Parisin 9-cu rayonundakı Hotel Terminus St. Lazar mehmanxanasında yerləşən Azərbaycan nümayəndələri artıq mayın 13-də konfrans çərçivəsində ilk rəsmi görüşünü keçirmişdi...

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDAN HÖKUMƏTƏ HESABATLARI

mart, 1919 - iyun, 1920

№ 1

4-5 mart 1919-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ

Vaxt azlığı və yaşadığımız dövrün fəvqəladə şəraiti, fikrimizcə, Parisə, Xalqlar konfransına yola düşmək üçün buraya göndərilmiş Azərbaycan sülh nümayəndə heyətinin təşkili zamanı buraxılan səhvlər üzərində ətraflı dayanmağa imkan vermir.

Ona görə də müxtəsər olacağam, yalnız üzləşdiyimiz və indinin özündə də çıxış yolu tapa bilmədiyimiz şəraitə toxunacağam.

Nümayəndə heyətimiz Konstantinopola yanvarın 20-də, Şimali Qafqazın və Gürcüstanın heyətləri ilə eyni vaxtda gəlib. Tərkibini tam müəyyənləşdirəndən, bir neçə yeni əməkdaş, tərcüməçi və texniki işçi dəvət edəndən, iş bölgüsü aparandan və təşkilatdaxili vəzifələri aydınlaşdırandan (bax: əlavə № 14) sonra buradan Parisə yola düşmək üçün imkanlar axtarmaq məqsədilə fəaliyyət başlanıb. Əvvəlcə bu, bizə çox asan gəlirdi, ortaya çıxan çətinliklərin yalnız texniki xarakter daşıyacağı güman olunurdu. Başqa sözlə desəm, işin bizə müşkül görünən tərəfi buradan son dərəcə qeyri-ardıcıl şəkildə, Marseldən keçməklə Parisə yollanan azsaylı gəmilərin birində yer almaq sayılırdı.

Lakin mənim ingilis və fransız nümayəndələrinin hər biri ilə iki görüşümdən, heyətimizin bəzi üzvlərinin ingilislərin Baş qərargahında olmasından, tərcüməçilərimizin ora göndərilməsindən, nəhayət, özümün Baş qərargaha şəxsən gedişimdən sonra aydın oldu ki, Parisə yola düşmək məsələsi texniki çətinliklərdən daha çox digər səbəblərlə əlaqədardır - səfərimizə istisnasız olaraq siyasi xarakterli mülahizələrə görə maneçilik törədilir.

Digər nümayəndə heyətləri də eyni qənaətə gəliblər. Bütün xahişlərimizə, müraciətlərimizə, xatırlatmalarımıza, dəlillərimizə, bir qayda olaraq, bənzər cavab verilirdi: "Sizin xətrinizə özümüzdən asılı olan hər şeyi etməyə hazırıq. Səfəriniz barədə Parisə və Londona teleqramla məlumat çatdırmışıq. İndi cavab gözləyirik. Ümid edirik ki, üç gündən sonra müsbət cavab gələcək, nəhayət, yola düşəcəksiniz. Aldığımız cavabla bağlı Sizə məlumat verəcəyik".

Ancaq bizə heç bir məlumat göndərilmədi. Bu günə qədər də göndərilməyib. Mənə elə gəlir ki, ingilis və fransız nümayəndəliklərini tələblərimizin haqlı olduğuna inandırmaq, Parisə mümkün qədər tez getməyin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün gətirdiyimiz bütün dəlil və sübutlar artıq çoxdan tükənib... Ancaq təşəbbüslərimiz heç bir səmərə verməyib.

Onlar (ingilislər və fransızlar - Tərc.) da öz tərəflərindən fəaliyyətimizdə qüsurları bu və ya digər məqamları dərhal diqqətimizə çatdırmaq fürsətini əldən vermirlər.

Belə yanlış məqamlardan biri kimi, ingilislərlə fransızlar heyətimizin tərkibində Əhməd bəy Ağayevin olmasını irad tuturlar. Məsələ buradadır ki, az

qala nümayəndələrimizin gəlişinin ertəsi günü yerli mətbuatın, əsasən, fransız dilində çıxan bir qismi, xüsusən də “Renaissance” adlı fransızdilli erməni qəzeti Əhməd bəy Ağayevin əleyhinə amansız kampaniya aparmağa başladı. Qəzet Əhməd bəyi ittihadçılardan öndə gələnlərdən biri, türk Parlamentində və mətbuatında onların atəşin təmsilçisi və fəal nümayəndəsi, Müttəfiq dövlətlərin əleyhdarı kimi qələmə verir. İttihad və Tərəqqi partiyasının, xüsusən də Tələt-Ənvər kabinetinin bütün günahları Əhməd bəyin ayağına yazılır.

Onun haqqında təhqiqat başlanıb. İki dəfə məni də sorğu-suala tutdular. Nəhayət, elan etdilər ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti Əhməd bəy Ağayevi özü ilə apara bilməz. “Bu, bizim məsləhətimizdir. O, türk jurnalisti və Türkiyə Parlamentinin üzvü kimi, əleyhimizə danışan və yazan bir adam kimi arzuolunmaz şəxsdir”. Əhməd bəyin əslən Qarabağdan olması, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilməsi, nümayəndə heyəti üçün son dərəcə zəruri adam sayılması ilə bağlı bəyanatların şübhələri dağıda bilmədi. General Tomson tərəfindən Əhməd bəy Ağayevə verilən zəmanət məktubu da heç bir rol oynamadı.¹

“Renaissance” bizim nümayəndə heyətini “İndesirable” (fransızca “arzuolunmaz” - Tərc.) adlandırıb. Yeri gəlmişkən, gürcü heyətinin də adı belə arzuolunmazların arasında çəkilib. “Renaissance”nin fikrincə, onun əsas təmsilçiləri Çxeidze və Sereteli indi də “Soviet”in (Petroqraddakı Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Soveti -Tərc.) başçıları kimi, Parisə bolşevizm ruhlu sosializmi təbliğ etmək məqsədi ilə yollanırlar.

Əlbəttə, bunlar hamısı yersiz iradlardır, çünki siyasi xarakterli ən mühüm mülahizə (bunun belə olduğuna əsla şübhə yoxdur) Müttəfiqlərin konfransda yalnız ümumi bir Rusiya məsələsini gündəliyə çıxarıb həll etmək arzusudur. Onlar yeni yaranmış hökumətlərin təmsilçilərini konfransa buraxmaq istəmir, ümumrus məsələsinin həlli üçün artıq çoxdan Parisdə məskunlaşan Sazonov, Lvov, Maklakov və başqalarının əl altında olmalarını daha üstün tuturlar.

Heç şübhəsiz ki, bu arzunun həqiqətə çevrilməsi niyyəti ilə yanvarın sonunda Prinkipo adasında bolşeviklərin də kənarında qalmaması şərti ilə keçmiş Rusiyanın müxtəlif hissələrində meydana çıxan yeni dövlətlərin təmsilçilərindən ibarət ayrıca bir konfrans çağırılması məsələsi gündəliyə daxil edilib.

Hamımız qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalmışdıq. Lakin Parisdən nəzərdə tutulan konfrans haqda teleqrafla bir-birinin ardınca yeni xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. İngilis zabitləri isə “Rusiya” konfransının keçirilməsi üçün münasib bina axtarmaq məqsədilə buradan Prinkipo adasına yola düşmüşdülər.

Bütün bu hadisələrin baş verdiyi müddət ərzində ingilis və fransız nümayəndələri bizi Prinkipo adasında keçiriləcək konfransın nəticəsini gözləməyin zəruri olduğuna inandıрмаğa çalışırdılar.

Məcburi və xoşagəlməz qeyri-müəyyənlik zamanı, fevralın 13-də heç gözlənilmədən, Çxeidze və Sereteliyə Parisə getmək üçün icazə verilməsi xəbərini aldıq.

Bu hadisə müxtəlif şəkildə izah edilir: 1. Çxeidze və Sereteliyə “rus ictimai xadimləri” kimi icazə veriblər. 2. Fransız sosialist qruplarının təzyiqi altında sosialist kimi icazə alıblar. 3. “Sherches la femme” (qadın amili - Tərc.) - səfəri onlar üçün Seretelinin bacısının yaxın tanışlarından olan bir fransız “colonel”-i (polkovnik - Tərc.) təşkil edib. Yeri gəlmişkən, Seretelinin bacısı onunla birlikdədir və bir fransızda ərdədir.

Gürcü nümayəndə heyətinin qalan hissəsi buradadır. Çxeidze və Sereteli hələ Parisə çatmayıblar, 3-4 gün əvvəl onların həbs edilmələri barəsində şayiə yayıldı. Necə və harada həbs olunmaları məlum deyil.

¹ Bura gələndən sonra Əhməd bəy Ağayev çox ağır xəstələndi. O zamandan bəri heç yerə çıxmır. Biz onunla bəzən evində görüşürük. (Ə. Topçubaşovun qeydi)

Bu hadisədən sonra mən fransız nümayəndəsinin yanında olanda və belə ədalətsiz münasibətin bizə necə pis təsir etdiyini danışanda o, cavabında bildirdi ki, Parisdən gürcü heyətinin iki təmsilçisini göndərmək barəsində əmr alınıb, gürcülər isə Çxeidze və Seretelini seçiblər.

“Bəs bizim nümayəndə heyətindən heç kim getməyəcək?” “Gedəcək, yalnız iki nəfər. İki nəfər də dağlılardan”.

Lakin həmin vaxtdan (fevralın 14-dən) sonra bu iki nəfər məsələsi də yerli-dibli unudulub. Prinkipo adasındakı konfransla bağlı təşəbbüs də eyni şəkildə yaddan çıxıb. Yalnız iki gün əvvəl (martın 2-də) teleqram aldıq ki, Prinkipo konfransı gündəlikdən birdəfəlik çıxarılıb. Buna da səbəb bolşeviklərin orada iştirakla bağlı dəvətə qeyri-qənaətbəxş cavab vermələri olub.

Beləliklə, yenə də əvvəlki siyasi xarakterli mülahizələr qüvvədə qalır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyim heyətlərdən başqa, indi Don və Kuban nümayəndələri, habelə Ukrayna təmsilçisi də buradadır. Biz Don (G.İ.Karaev) və Kuban (L.L.Bıç - keçmiş Bakı şəhər başçısı) nümayəndələrinin birgə nahar dəvətini qəbul etdik. Gürcülərlə dağlıların da iştirak etdikləri nahar zamanı Parisə getməyə icazə alınması məsələsində birgə fəaliyyət barədə qərar qəbul olundu. Nümayəndə heyətlərinin təmsilçilərindən ibarət Məsləhət Şurası yaradıldı. Lakin gürcü heyətinin hazırda Çxeidzeni əvəz edən müvəqqəti sədri Rtsxiladze Məsləhət Şurasının tərkibindən çıxdığını bildirdi. Bu addımı sədrin səfərə yollanarkən özünün iştirakı olmadan siyasi xarakterli heç bir qərar qəbul etməmək barəsindəki müvafiq təlimatı ilə əsaslandırdı.

Mən də belə xarakterli birgə addımlar atılmasının əleyhinə olduğumu bildirdim. Ona görə kubanlıların hələ Odessada ikən yazdıqları memorandumu rədd etdik. Hazırladığım memorandum layihəsini təklif etdim. Həmin sənəd də öz növbəsində digərləri tərəfindən qəbul olunmadı. Səbəb memorandumda Rusiya tərkibindən çıxmaq məsələsinin çox kəskin qoyulması idi. Belə olduqda təzə memorandum hazırladıq (düzəlişlərim əsasında redaktə edildi). Həmin sənəddən yeni hökumətlərin təşkili və onların xarakteri məsələsi çıxarılmışdı.

Gürcülər bu dəfə də təklifə qoşulmaqdan imtina etdilər. Ukraynanın nümayəndə heyəti deyil, yalnız bir təmsilçisi olduğundan bizim, habelə Don, Kuban və Dağlıların nümayəndə heyətləri (yalnız sədrilər) memorandumu imzaladılar və dünən ingilis ali komissarına (admiral Vebb) təqdim etdik. O, fransız komissarı ilə (admiral Amet) danışacağına söz verdi. Bu gün, yaxud da sabah fransız komissarının yanında olacağıq, habelə İtaliya və Amerika komissarları ilə də görüşəcəyik. Təqdim etdiyimiz memorandumun surətini fransız dilinə tərcüməsi ilə birlikdə (əlavə №7), habelə qəbul olunmamış digər iki memorandum layihələrini (əlavə № 5, 6) eləcə də “rus siyasi xadimlərinin” Parisdəki nümayəndə heyətinin hazırladığı sənədin tərcüməsini (əlavə № 8) göndərirəm.

Güman edirəm ki, əvvəl-axır icazə alınacaq. Lakin hətta Parisdə də Müttəfiq dövlətləri inandırmaq, çətin ki, mümkün olsun. Çünki onlar hələ də vahid Rusiya mövqeyində möhkəm dayanır, Finlandiya və Polşanı çıxmaq şərti ilə, yeni yaranmış hökumətlərin müstəqilliyini tanımamaq siyasəti yürüdürlər.

Deyilənlərlə bir sırada, mənəcə, artıq zəif də olsa, işıqucu görünür: Paris konfransı bütün Cənubi Rusiyanın siyasi, sosial və iqtisadi vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün xüsusi missiya göndərir. Missiya 30 nəfərdən ibarətdir.

Onun əksər üzvləri amerikalılardır. Missiya üç hissəyə ayrılıb. Bir hissə məxsusi Qafqaz üçün nəzərdə tutulur. Dünən Qafqaz bölməsinin şefi, amerikalı “colonel” Benjamin Burges Moore yanımda oldu. Rusca yaxşı danışır. Mən və Məmməd həsən Hacınski onunla söhbət etdik. Aşağıdakı suallarına cavab verdik: 1. Azərbaycan siyasi və iqtisadi baxımdan müstəqil yaşaya bilirmi? 2. Buna mad-dı və mənəvi gücünüz çatarmı? 3. Qafqazda, yaxud Zaqafqaziyada federasiya, yaxud konfederasiya yarana bilirmi? 4. Əgər Rusiya Federativ Respublikası quru-

larsa, Azərbaycan onun tərkibinə daxil olmaq istəyərmi? 5. Hər hansı başqa bir dövlətin sizi öz təsiri altına almasının mümkünlüyü barəsində düşünürsünüzmü?

Yazdığım memoranduma uyğun birinci və ikinci suallara müsbət cavab verəndən sonra məhz indi, Müttəfiq dövlətlərin, görünür, ermənilərin artıq həddini aşan tələblərini qəbul etməyə hazır görüdükləri, onların isə vəziyyətdən yararlanıb bizim Federasiyaya qoşulmaq istəmədikləri bir yana qalsın, hələ bütün bunlar azmış kimi, Türkiyə və Azərbaycanın hesabına Böyük Ermənistan yaratmağa can atdıqları bir şəraitdə Qafqaz Federasiyası təşkili ideyasına şübhə ilə yanaşdığımı bildirdim. Dördüncü suala da mənfi cavab verdim. Beşinci sualın cavabında ölkəmizlə bağlı heç bir maddi marağı olmayan, lakin bizə himayə göstərmək məsələsində əxlaqi və ümumbəşəri xarakterli Vilson prinsiplərinə əsaslanan Amerikanın adını Azərbaycana təsir göstərmə imkanı olan dövlət kimi çəkdim.

Görünür, cənab Moore söhbətimizdən ümumən razı qaldı. Yazdığım memorandumun bir nüsxəsini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Vidalaşarkən ölkəmizdə görüşüb fikir mübadiləsi apara biləcəyi bir neçə şəxsi nişan verməyimizi xahiş etdi. İstəyini yerinə yetirəcəyimizə söz verdik. Bu gün Batuma yola düşür. Tiflisdə qalacaq, lakin Bakıya da mütləq gələcək. Qafqazda üç aydan çox olacaq. Bizə ünvanladığı sualları müzakirə üçün əvvəlcədən nümayəndə heyətimizin üzvlərinə təqdim etmişdim (bax: əlavə №9).

Diqqəti bir daha ümumi şəraitin və öz vəziyyətimizin tam qeyri-müəyyənliyinə yönəltməklə məlumatı bitirirəm. Sizinlə, teleqraf bir yana qalsın, adi yolla, ən azı kuryer vasitəsilə də əlaqə saxlamaq imkanının olmamasına son dərəcə təəssüflənirəm. Siz ki həftədə bir dəfə kuryer göndərməyə söz vermişdiniz? Özümə qalsa, hər həftə həmin vasitədən istifadə etmək istərdim. Lakin heyhat... yaşadığımız günlərin ağır şəraiti nəticəsində bu, tamamilə imkan xaricindədir. Ancaq yenə də mümkün vasitələrlə əlaqə yaratmaq yollarını sınaqdan keçirdim və yanvarın 19-da heyətimizin hələ də Parisə yola düşə bilməməsi, icazə gözləməsi barədə ingilislərin Baş qərargahına, Sizin adınıza teleqraf göndərdim.

Telegramı qəbul etdilər. Ancaq Siz onu almırsınızmi? Məlum deyil.

Bu qeyri-müəyyənlik, sabah nə baş verəcəyindən xəbərsizlik məni maddi vəsaitlə bağlı məsələyə də toxunmağa vadar edir. Söz yoxdur ki, nümayəndə heyəti böyük məbləğdə pulla təmin olunub və üzvlərimiz, fikrimcə, hətta lazım olandan da artıq məvacib alırlar. Lakin burada qalacağımız vaxtın qeyri-müəyyənliyi, habelə Parisə gedəcəyimiz təqdirdə ortaya çıxacaq məsrəflər heyətin zəruri xərclərinin və digər ehtiyacların ödənilməsi üçün lazımı anda vəsait ala bilməsi ilə bağlı indidən müvafiq tədbirlər görülməsini tələb edir. Məsələ müzakirə edilib, üzvlər məni bu barədə Sizə məlumat verməyə vəkil ediblər. Heyət yola düşərkən ayrılan məbləğ miqdarında yeni vəsaitin etibarlı adamla birbaşa Konstantinopola göndərilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Yaxud general Tomsonun yardımından istifadə edərək həmin vəsaiti ingilislərin Baş Qərargahı vasitəsilə bura köçürmək mümkündür.

Bir də təkrar edirəm: bütün bunları pul tələbi kimi başa düşməyin, indiki şəraitin rabitə çətinliklərindən doğan ehtiyatlılıq kimi qəbul edin. Yeri gəlmişkən, bahaçılığı və qaldığımız otdəki xalis soyğunçuluğu da nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Burada rus rublu hər gün dəyərini itirir. Məsələn, beş gün bundan əvvəl 10000 Nikolay rubluna 909 türk lirəsi və 1060 ingilis funt-sterlinqi almaq mümkün idi. Dünnən isə eyni miqdarda rus rubluna artıq 882 türk lirəsi və 1041 funt-sterlinq verilir. Konstantinopol birjası rus pulları ilə doludur. Bu pullar içərisində krenkaları, demək olar ki, qəbul etmirlər, yaxud da 1000 krenkaya yalnız 300 rubl verirlər.

Bütün bu mülahizələri nəzərə alanda yuxarıda bəhs etdiyim ehtiyatlılığın səbəbi aydınlaşır. Yoxsa yad yerdə xoşagəlməz vəziyyətə düşə bilərik.

Nə etmək olar? Xaosun hökm sürdüyü şəraitdə qənaətcilliklə bağlı bütün arzulara baxmayaraq, xərclər də bu xaosun xarakterinə uyğunlaşır.

Fikrimcə, bəd ayaqda xaosla da barışmaq mümkündür. Bir şərtlə ki, ondan arzuladığımız dünya yaransın. Elə dünya ki, uğrunda mübarizədə adam itirdiyi qüvvə və vəsaitə nöinki heyifsilənir, hətta özünü tamam qurban vermək istəyir.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 25-31.

№ 2

17-29 mart 1919-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ

Sabah səhər Tuqanov təsadüfən buradan yola düşür. Onunla nümayəndə heyətinin Paris səfəri ilə bağlı indiki qısa məlumatı diqqətinizə çatdırıram.

Axırıncı məktubu göndərəndən (cənab Əliyev vasitəsilə) sonra ingilis komandanlığından fransızların razılıq verəcəkləri təqdirdə nümayəndə heyətimizin yola düşməyinə onlar tərəfdən hər hansı maneə törədilməyəcəyi barədə məlumat (əlavə № 1) aldım.

Nümayəndə heyətinin qərarı ilə hər iki komandanlığa əsaslandırılmış məktub yazdım. Nəticədə dörd nəfərin getməyinə razılıq əldə edildi. Lakin heyətin bütün tərkibinin, dəftərxananın isə heç olmazsa, bir hissəsinin səfərinə nail olmağı daha məqsəduyğun saydığımdan hamı üçün icazə almaq istiqamətində səylərimi davam etdirir, eyni zamanda Marselə gedən gəminin nə zaman yola düşəcəyini gözləyirdim. Elə həmin ərəfədə işlərin gedişinə öz təsirini göstərən hadisə baş verdi: bir neçə gün əvvəl, əgər belə demək mümkündürsə, xarici hakimiyyət dairələrinin göstərişi ilə Əhməd bəy Ağayev həbs edildi. Bu, İttihad və Tərəqqi hərəkatına mənsubluğu, Antanta əleyhinə mətbuat səhifələrindən, parlament kürsüsündən çıxışlarına görə ona yönələn hücum və ittihamların məntiqi nəticəsi idi.

Eyni zamanda buradan teleqrafla göndərilmiş sorğuya Parisdən cavab gələndə qədər səfərlə bağlı mənə daha əvvəldən verilmiş icazənin dayandırıldığı haqda məlumat aldım. Bu məlumatı bizə fransız komandanlığı çatdırmışdı. Bir həftə ərzində Parisdən cavab gələcəyinə ümid bəsləyirik. İstənilən halda, nümayəndə heyəti öz tərkibindən üç nəfəri (M.Hacınski, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli) göndərməyi qərara alıb. Onlar İstanbuldan bu ayın 24-də çıxan ilk gəmi ilə yola düşəcəklər.

Təfərrüatlar barədə yazmağa ehtiyac görmürəm. Bizə münasibətdən isə ümumən danışmağa dəyməz. Əvvəlki məktubumda da qeyd etdiyim kimi, buradakı digər heyətlərlə müqayisədə bu, daha aydın nəzərə çarpır. Mövcud münasibət və üstəlik də Ə.Ağayevin həbsi hər şeyə aydınlıq gətirir.

Dərin hörmətlə

Əlimərdan bəy Topçubaşov

P.S. *Gürcü nümayəndə heyətinin burada aldığı Tiflis qəzetlərindən Azərbaycan hökumətinin tərkibində baş verən dəyişikliklər¹ haqda öyrəndik. Qəzetdə sadəcə qısa məlumat vardı. Yenə də Sizdən bir xəbər ala bilmirik. Heç olmazsa, Bakı və Tiflis qəzetlərini göndərin.*

¹ 1919-cu il fevralın 25-də baş nazir Fətəli xan Xoyski səhhəti ilə bağlı istefaya getmək barəsində Parlamente müraciət etmişdi. İstefa qəbul olunmuş, yeni hökumətin formalaşdırılması Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılmışdı. Eyni zamanda, yeni hökumət qurulana qədər F.Xoyskinin öz səlahiyyətlərini icra etməsi razılaşdırılmışdı. (Tərc.)

29 mart 1919-cu il

Təəssüf ki, yuxarıdakı qısa məktubu 17-18 mart tarixlərində ingilis gəmisi ilə Batuma, oradan da Bakıya getmək istəyən Tuqanovla göndərmək mümkün olmadı. Gəmi səmtini dəyişdi. Tuqanovdan ötrü isə yalnız sabah Batuma getmək və yolunu davam etdirmək imkanı yaranır.

Nümayəndə heyətinin Parisə səfəri ilə bağlı hələ də öz həllini tapmayan məsələ haqqında əlaqədar məktubumu martın 18-dən 29-na qədərki dövrü əhatə edən məlumatlarla tamamlayıram.

Gözləntilərimizin əksinə olaraq, fransız hakimiyyəti üç nümayəndəmizin ölkəyə buraxılmasından da imtina etdi. Bildirildi ki, Parisə göndərilən sorğu tək mənim deyil, nümayəndə heyətinin bütün üzvləri haqdadır. Üzvlərimizdən bəziləri xüsusi olaraq ingilislərə üz tutdular, xahiş etdilər ki, onlara Londona getməyə icazə verilsin. İngilislər əvvəlcə sanki icazə verməyə razı oldular. Amma bildirdilər ki, London səfərinə bir aydan tez çıxmaq mümkün deyil.

Amerika və İtaliya rəsmiləri ilə görüşməli oldum. Vəziyyətimizə anlayışla yanaşdılar. Nümayəndə heyətimizin Parisə getməsinə, hətta sülh konfransında iştirakına öz tərəflərindən heç bir maneə görmədiklərini dedilər. Bu məsələ ilə əlaqədar Amerika ali komissarı mənə ayrıca məktub da göndərmiş (əlavə № 2). İtalyanlardan da belə bir məktub gözləyirəm (əlavə № 3). Lakin hələ Amerika ali komissarının məktubu gələndə qədər martın 25-də fransız ali komissarından məlumat almışdım ki, Fransanın xarici işlər naziri nümayəndə heyətinin heç bir üzvünün Parisə gəlməsinə icazə vermir. İmtinanın səbəbləri göstərilməmişdi.

Mən xəstələndiyimdən, M.Hacinski, C.Hacıbəyli və M.Məhərrəmov Parisə yola düşməyimizə kömək göstərməsi, əgər bu mümkün deyilsə, Londona getməyə şərait yaratması xahişi ilə ingilis nümayəndəsinin yanında olublar. İngilis nümayəndəsi (cənab Holer) fransız təmsilçisi (cənab Düpare) ilə danışıcağına, eyni zamanda fransızlardan razılıq ala bilməsə, bizi Londona göndərəcəyinə söz verib.

Dünən, martın 28-də əvvəlcədən görüşə razılıq alandan sonra boğazımın bərk ağrımına baxmayaraq, Şərqdəki bütün müttəfiq qoşunlarının mənzil-qərargahı burada yerləşən ali baş komandanı general Franşe d'Esperenin yanına getdim. General Franşe d'Espere məni çox diqqətlə dinlədi. Surətlərini gətirdiyim sənədləri özündə saxlayıb yardım göstərməyə çalışacağına və nəticə barədə söhbətdə iştirak edən zabit vasitəsilə məlumat çatdıracağına söz verdi.

Və doğrudan da, bu gün (martın 29-da) saat 12-də həmin zabit general Franşe d'Esperenin apardığı danışıqlar nəticəsində iki nəfərin getməyinə icazə alınması haqda xəbər gətirdi. Bir saatdan sonra generaldan fransız təmsilçisi cənab Düpareyə ünvanlanan zərf aldım. Zərfi şəxsən təqdim etmək və danışmaq üçün cənab Düparenin yanına getdim. Lakin təəssüf ki, o, çox məşğul idi, məndən sabah yox, birisigün səhər saat 10-da gəlməyi xahiş etdi. Təbii ki, gedəcəyəm, sonra isə ingilis nümayəndəsinə baş çəkəcəyəm.

Beləliklə, indi Parisə neçə nəfərin - 2, yoxsa 3 təmsilçininin gedəcəyini müəyyən edirik. Özümə gəldikdə, görünür, məni hələlik burada saxlamaq haqda qərar var. Sadəcə motivlərinə varmadan faktları sadalamaqla kifayətləndim. Yenidən hansısa dəyişikliklər olacaqmı - bilmirəm... Kimin hara gedəcəyi barəsində sizə teleqramla xəbər çatdırmağa çalışıram. Əsas səbəb haqqında hələ martın əvvəllərində göndərdiyim məktubda məlumat vermişdim. "İnde ira".

Dərin hörmətlə,

Əlimərdan bəy Topçubaşov

¹ "İnde ira" - latın ifadəsidir, təxminən "qəzəbin səbəbi budur" anlamını verir. İngilislərin Əhməd bəy Ağayevi qaralamaları və həbsə atmalarına işarə edilir. (Tərc.)

Məktubun üzərindəki dərkənar: Katibin diqqətinə! Paris konfransı ilə bağlı kağızları dərhal göndərin və mənə xüsusi məruzə layihəsi təqdim edin. F.Xoyski.

20 aprel 1919-cu il

*Али Мардан бек Топчибашев. Избранное. В 4-х томах, т. 3.
Государственная деятельность. Баку, 2015, с. 241-243.*

№3

18 aprel 1919-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ

Sabah Ələkbər bəy Topçubaşov buradan ingilis gəmisində yola düşür. O, hökumətin və Azərbaycan Respublikasının sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin kuryeri kimi Bakıya qayıdır. Heyətin bura - Konstantinopola gəlişindən bəri sayca üçüncü rəsmi məlumatı onunla göndərirəm.

Birinci məlumat bu il martın 4-5-də Əlibala Əliyev vasitəsilə həm nümayəndə heyətinin gördüyü işlərə, həm də xüsusən Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli naziri kimi şəxsi fəaliyyətimə dair çoxsaylı sənəd və aktların surətləri ilə birlikdə yola salınmışdı. Məlumata fransız və türk dillərində kitablar, broşürlər, habelə həmin dillərdə qəzet komplektləri də əlavə edilmişdi. Göndərilən bütün sənədlərin bölmələr üzrə təsviri hazırlanmış və bunlar da cənab Əliyevlə yola salınmışdır.

Nümayəndə heyətinin Parisə getməsi ilə bağlı məsələlər haqda martın 6-dan 29-na qədərki dövrü əhatə edən ikinci məlumat isə 17-29 mart tarixli məktub və müvafiq əlavələrlə birlikdə Tuqanov vasitəsilə göndərilmişdir.

Təəssüf ki, indiyə qədər hər iki məlumatın əlavələri ilə birlikdə Sizin tərəfinizdən alınması barəsində heç bir xəbər yoxdur. Xüsusən də cənab Əliyevlə göndərilən məlumatın çatıb-çatmaması narahatlıq doğurur. Çünki yaxın günlərdə buraya gələn R.Hadızadə Batumda cənab Əliyevin xoşagəlməz hadisələrlə üzləşdiyini, nəticədə məlumatları tam şəkildə və ağızbağlı halda Sizə çatdırmaq imkanından məhrum olduğunu söyləmişdi.

Son dərəcə narahatlıq yaradan bu məsələ, təəssüf ki, indiyə qədər aydınlaşdırılmayıb və bizə heç bir xəbər bildirilməyib.

Aradan keçən müddət ərzində Bakıdan bir sıra başqa şəxslər (R.Hadızadə, L.Əmircanov, draqomanlar Dubrovski və Bosyaqanski, Xalq Təminatı Nazirliyinin kontragentləri Valter Zelenski və Dyakonov) gəliblər, lakin onların heç biri cənab Əliyevin və cənab Tuqanovun sağ-salamat qayıtmaları barəsində hər hansı məlumata malik deyillər. Yalnız R.Hadızadə özü ilə bir neçə şəxsi məktub və bəzi qəzetlər gətirmişdi.

Yenə həmin R.Hadızadə Batumdan, Mahmud bəy Əfəndiyevdən mənim adıma bir neçə zərf çatdırıb. Onların içərisində Sizin 18 fevral tarixli şifrəli məktubunuz da vardır. Nəhayət, Adil xan Ziyadxanovun göndərdiyi 27 fevral tarixli şifrələnmiş başqa bir məktubu, habelə onun məruzəsinin fransız və rus dillərindəki mətnini Əbdüləli bəy Əmircanov təqdim edib.

Onların kabinetin süqutu (yaxud tərkibinə qismən dəyişikliklər edilməsi) barəsində verdikləri xəbərlər dolayısı ilə son günlərin Batum qəzetlərində də müəyyən qədər təsdiq olunmaqdadır. Lakin həqiqətən də, yeni kabinet formalaşıbsa, təəssüf ki, onun tərkibi indiyə qədər bizə naməlum qalmaqdadır.

Beləliklə, fevralın sonundan etibarən yenə də Azərbaycandakı vəziyyətdən tam xəbərsizlik. Eyni zamanda Fətəli xan Xoyskinin məktubunda vəd olunan vəsait və əlavə köməkçi qüvvələrdən də heç bir səs-soraq yoxdur. Yalnız aprelin 6-da ingilis komandanlığı vasitəsilə Fətəli xan Xoyskinin 30 mart tarixli teleqramını almışam. Həmin teleqramda o, işlərin gedişi ilə maraqlanı və nümayəndə heyətinin Parisə yola düşmə vaxtını soruşurdu. Ertəsi gün (aprelin 7-də) heyət üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra mən eyni komandanlıq vasitəsilə aşağıdakı məzmununda cavab teleqramı göndərdim:

“Bakı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə. Nümayəndə heyəti yola düşə bilmir. Parisə getmək üçün Hacınskiyə, Ceyhun bəyə və Məhərrəmovə icazə verilir. Mən burada qalmağa məcburam. Digər üzvlər Londona getməyə çalışırlar. Yeni adamlar göndərsəniz, onların Parisə səfər icazələrinin yerində - Bakıda alınmasına nail olun. Nümayəndə heyətinin sədri Topçubaşov”.

Bu teleqram indiki vaxtla bağlı vəziyyəti əks etdirirdi. Artıq cənab Tuqanov vasitəsilə göndərilən məlumatdan fransız ali komissarının mənim səfərimi dayandırdığını bilirsiniz (əlavə №1). Yenə də həmin komissar 29 mart tarixli məktubu ilə bizə xəbər çatdırıb ki, Fransa Xarici İşlər Nazirliyi nümayəndə heyəti üzvlərindən heç kimin Parisə getməsinə icazə vermir. Lakin hələ bu xəbər gəlib çatmamışdan əvvəl Parisə, sülh konfransı sədrinin ünvanına, habelə Fransa, İngiltərə, Amerika və İtaliya dövlət başçılarından adına yaranmış vəziyyətlə əlaqədar qısa məlumat göndərməyi qərara almışdıq. Bu məktub martın 21-də hazırlanıb və artıq yola salınıb (əlavə № 2).

General Franşe d'Esperenin 29 mart tarixli göstərişinə əsasən, martın 31-də onun məktubu ilə Fransa diplomatik təmsilçisi Düparenin yanında oldum.

Aşkara çıxdı ki, Parisə getməyə üç nəfərə icazə verəcək. Fransız nümayəndəsinin tələbi ilə bizim heyətin siyahısı istədiyi tərkibdə üçüncü dəfə ona təqdim olundu. Bir neçə gündən sonra adı çəkilən fransız nümayəndəsinin dəftərxanasından şifahi şəkildə bildirdilər ki, Məmmədhasən Hacınski, Məmməd Məhərrəmov və Ceyhun bəy Hacıbəyli Parisə gedə bilərlər.

Bununla əlaqədar Parisə göndəriləcək üzvlərin tərkibinin öz tərəfimizdən seçilib müəyyən edilməməsinin qətiyyətlə məqsədəuyğun olmadığını Fransa təmsilçisinin nəzərinə çatdırmağı zəruri saydıq. Müvafiq məzmunlu məktub mənim imzamlı aprelin 8-də göndərildi (əlavə № 4).

Eyni zamanda Parisə, sülh konfransı sədrinə, habelə Fransa, İngiltərə, Amerika və İtaliya hökumətlərinin baş nazirlərinə teleqram vurulması qərara alındı və həmin qərar aprelin 8-9-da icra edildi (əlavə № 5).

8 aprel tarixli məktubumuzla əlaqədar (əlavə № 4) aprelin 12-də fransız nümayəndəsinin məlumatı alınıb. Məlumatda yuxarıda adları sadalanan üç nəfərin Parisə gedə biləcəkləri göstərilir (əlavə № 6), lakin bütövlükdə, mahiyyət etibarilə məktubumuz cavabsız buraxılıb.

İngilis nümayəndəsi qarşısında da müvafiq tələblər qaldırılıb. O da mənim Londona getməyimin mümkün olmadığını bildirib. Şeyxülislamov və Mirmehdiyevlə əlaqədar isə Londona xəbər verəcəyini vəd edərək 3-5 günə cavab çatdıracağını bildirmişdi. Lakin indiyə qədər heç bir məlumat almamışıq.

Bizim cavab kimi göndərdiyimiz 7 aprel tarixli teleqramımızın (bax: yuxarıda) məzmunu da hadisələrin üzərində qısa şəkildə dayandığım inkişafını əks etdirirdi. Sonra necə oldusa, adlarını çəkdiyim nümayəndələrlə bütün danışıqlar öz-özünə kəsildi. Heyətimiz yaranmış vəziyyəti müzakirə edib, məcburiyyət qarşısında bir neçə yerə ayrılmaq qərarı verdi. Üç nəfərdən - Hacınski, Məhərrəmov, Hacıbəyidən ibarət birinci qrup Parisə, iki nəfərdən - Şeyxülislamov və Mirmehdiyevdən ibarət ikinci qrup Londona gedəcək, mən isə Konstantinopolda qalıb fəaliyyət göstərəcəkdim. Qüvvələrin bu şəkildə

bölündüyü şəraitdə, aydın məsələdir ki, artıq bütöv nümayəndə heyətindən danışımağa lüzum qalmır. Ona görə də qərara alındı ki, adı çəkilənlər daha heyət kimi və heyət adından deyil, onun ayrı-ayrı üzvləri kimi danışsınlar və hərəkət etsinlər. Belə bir qərar da çıxardıq ki, Parisə gedənlər var qüvvələri ilə nümayəndə heyətinin qalan üzvlərinin də Fransa paytaxtına gəlmələri üçün icazə almağa çalışmalıdırlar.

Lakin sonra vəziyyət dəyişildi və indi hamımızın pasportunda, əvvəla, Romaya yola düşməyə imkan verən italyan vizası vardır, bundan əlavə, Mirmehdiyevlə Şeyxülislamov Marsel və Parisdən keçmək, həmin şəhərlərin hər ikisində də dayanmaq hüququ ilə Londona getmək üçün ingilis vizası alıblar.

İndi Parisə gedirik, sonra necə hərəkət edəcəyimiz isə orada aydınlaşacaq. Aprelin 21-də, bazar ertəsi Marselə üzən ingilis gəmisində artıq bizə yer vəd edilib. Güman edirəm ki, bu dəfə, doğrudan da, yola çıxacaq və aprelin sonunda Parisdə olacağıq. Əgər mümkün olsa, buradan ayrıldığımız günün dəqiq tarixi barədə Sizə teleqram göndərəcəyəm. İşlərin gedişini gözləmədiyimiz halda dəyişən şərait haqda indidən yazmağa ehtiyac yoxdur.

Məlumatı nümayəndə heyətinin maliyyə tələbatının qaydaya salınması məqsədilə mümkün qədər tez və qəti tədbirlər görülməsinin vacibliyini bir daha xatırlatmaqla başa çatdırıram. Sərəncamımızdakı maddi vəsait tükənmək üzrədir və o, Paris səfərimizi maliyyələşdirməyə, çətin ki, çatsın. Doğrudur, Parisdə hələ yanvar ayında göndərilmiş pul köçürməsi var. Lakin orada qalmaq müddətinin tam qeyri-müəyyənliyi, heyət üzvlərinin hissə-hissə müxtəlif yerlərə getmək zərurəti, görünməmiş bahalıq və pulların, xüsusən də rus rublunun dəyərinin (Konstantinopolda bu pulun tədavüldə işlənməsinə, ümumiyyətlə, icazə verilmir) hədsiz dərəcədə aşağı düşməsi və s. kimi səbəblər dərhal müvafiq maddi vəsait ayrılmasını tələb edir. Həmin vəsait, artıq Parisə göndərilmiş pul köçürülməsi də daxil olmaqla, heyətə Bakıda ayrılan məbləğdən az olmamalıdır.

Vəsaitin necə göndərilməsinə gəldikdə isə, Siz yenə də Bakıdakı ingilis komandanlığının yardımından istifadə etməli olacaqsınız. Aydın məsələdir ki, əgər pulu xüsusi adamın gətirməsi imkan xaricindədirsə, bu yolu seçməlisiniz.

Ümumiyyətlə, yaxşı olardı ki, nümayəndə heyətinin Paris səfərinə icazə alınması ilə bağlı bütün məsələlər barədə ingilis komandanlığına məlumat verilsin. Kiminsə Parisə göndərilməsi zərurəti ortaya çıxanda onun gəlişinin də həmin komandanlıq vasitəsilə təmin edilməsi yerinə düşərdi.

Sonda bir daha bildirmək istəyirəm ki, mən yalnız işin faktiki tərəfi haqda yazmağa məcburam. Məruz qaldığımız hər şeyi meydana çıxaran və izah edən mülahizələrə, səbəblərə və motivlərə toxunmaq istəmirəm...

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 31-35.

№ 4

**4 may 1919-cu il
Roma**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ

Tam təsadüfən sabah buradan Konstantinopola yola düşəcək bir nəfərlə məktub göndərmək imkanı yarandı. Bu fürsətdən istifadə edib səfərimizlə bağlı qısa məlumatı diqqətinizə çatdırıram.

Aprelin 22-də nümayəndə heyəti, nəhayət ki, təsadüfi italyan gəmisində Konstantinopoldan yola düşə bildi. Yolumuz Konstantinopol-Saloniki-Pirey (Afina)-Messina-Neapol marşrutu üzrə idi. Aprelin 30-da Neapola yetişdik, mayın 2-də isə Romaya gəldik. İndi burada həftədə iki dəfə Parisə gedən sürət qatarını gözləyirik. Sabah yox, birisigün biz də həmin qatarla Parisə çıxırıq.

Dəniz səyahətimiz zamanı dünya siyasətində sülh konfransının işlərinin gedişinə ciddi təsir göstərə biləcək bəzi hadisələr baş verib.

Amma hələlik hər cür məlumat və şərhlərə münasibətdə bitərəf mövqe tutmaq lazım gəlir. Burada bəzi adamlarla görüşməyə çalışırıq.

Parisdən əhatəli məlumat göndərəcəyəm. Belə bir məlumatı Sizdən də gözləyirəm. Xüsusən də qonşularımızın vəziyyəti barəsində bizi məlumatlandırılmağımız çox vacibdir.

Bizdə (Bakıda - Tərc.) olan şəxsləri Parisdəki təmsilçilər vasitəsilə nümayəndə heyətimizə dəstək vermələri üçün təşviq edin. Eyni işi qonşu dövlətlərlə də görün. Heyətin maliyyə baxımından təminatı qayğısına qalın.

Bütün bu məsələlər barəsində əvvəlki məktublarımda yazmışam. Eyni sözlər Parisə (və geriylə!) kuryer göndərilməsinə də aiddir.

Əgər mümkün olsa, Parisdəki ünvanımızı teleqraf vasitəsi ilə bildirəcəyəm.

Nümayəndə heyətinin bütün tərkibi Sizə salam göndərir.

Həmişə sağ-salamatdır və bunu ailələrinə xəbər verməyi xahiş edirlər.

Dərin hörmətlə,

Ə. Topçubaşov

Архив Политических Документов при Управлении Президента Азербайджанской Республики. Ф. 277, д. 2, лл. 79-80. Рукопись.

№7

**8-10 iyun 1919-cu il
Paris**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ

Romadan mayın 4-də, Parisdən mayın 15-də¹ göndərdiyim məktublarda artıq Sizə xəbər vermək şərəfinə nail olduğum kimi, rəhbərlik etdiyim nümayəndə heyəti uzunmüddətli gözlənti və əziyyətdən sonra Konstantinopoldan yalnız aprelin 22-də çıxıb. Həm də tam tərkibdə gələ bilməmişik. Əvvəlki məlumatda haqlarında yazdığım əməkdaşları və texniki işçiləri orada qoyub gəlmək məcburiyyətində qalmışıq.

Nümayəndə heyəti üzvlərindən isə yalnız Əhməd bəy Ağayev gələ bilmədi. Xəbər verdiyim kimi, o, hələ martın əvvəllərində İttihadçılar partiyasına mənsubluqda ittiham olunaraq türk hökumətinin sərəncamı ilə həbs edilmişdi. Bütün istəyimizə rəğmən, ona əhəmiyyətli kömək göstərə bilmədik.

Həm bu, həm də digər məsələlər barədə mən Ələkbər bəy Topçubaşovla göndərdiyim 18-21 aprel tarixli məlumatda daha ətraflı yazmışdım. Üstəlik, həmin məlumatı şifahi məruzə ilə tamamlamağı da ona tapşırırdım.

Artıq hökumət Azərbaycan nümayəndə heyətinin Konstantinopoldan yola düşdüyü tarixə qədər cərəyan edən bütün hadisələrdən xəbərdardır.

¹ *Nümayəndə heyətinin Parisdən göndərdiyi 15 may 1919-cu il tarixli məktubun mətni əldə yoxdur. (Tərc.)*

Lakin təəssüf ki, biz Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə bağlı heç bir məlumat almamışıq. Bu isə öz növbəsində nümayəndə heyəti üzvlərini əsəbiləşdirməyə, onların fəaliyyətinə müəyyən mənfi təsir göstərməyə bilməz.

Doğrudur, indiki şəraitdə mütəmadi məktublaşma yolu ilə ünsiyyət tələb etmək çətindir. Amma yenə də, heç olmasa, ayda bir dəfə qısa məlumatlar göndərməklə ümumən ölkənin vəziyyəti, xüsusən də hökumətin əsas addımları, habelə Müttəfiq qüvvələrin komandanlığı və qonşu respublikalarla münasibətlər sahəsindəki təşəbbüslər barəsində nümayəndə heyətini hadisələrin məcrasında saxlamaq son dərəcə zəruridir. Bunun üçün yeganə yol ardıcıl şəkildə kuryerlərin göndərilməsi, habelə arabir Müttəfiq qüvvələr komandanlığının sərəncamındakı radiodan istifadə edilməsidir.

Başqa nümayəndə heyətləri də bu vasitələrdən yararlanırlar. Həm də kuryer kimi öz adamlarını deyil, xariciləri (fransız, yəhudi və s.) göndərirlər.

Bizim hökumətin də həmin üsullardan faydalanması yerinə düşərdi. Eyni zamanda Müttəfiq qüvvələr komandanlığının və Tiflisdə artıq öz radiosuna malik olan gürcü hökumətinin də köməyindən istifadə etmək olar.

Öz növbəsində nümayəndə heyəti də Bakıya kuryer göndərməyi nəzərdə tutur. Əgər indiyə qədər həmin vasitəyə əl atmamışıqsa, bu, ilk növbədə istər bizim, istər ümumən keçmiş Rusiya imperiyasının, istərsə də artıq Müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınan və müstəqil mövcudluq haqqına qovuşan Polşanı çıxmaq şərti ilə imperiyadan ayrılmış bütün yeni dövlətlərin vəziyyətinin sona qədər aydınlaşmaması ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən isə, əslinə qalanda, hələ biz özümüz də burada cərəyan edən hadisələrdən kifayət qədər baş çıxarmağa imkan tapmamışıq. Bütünlükdə məsələlər lazımi dərəcədə aydınlaşmayıb. Konfrans ümumi mülahizələrdən Müttəfiqlərin digər dövlətlər, ilk növbədə isə, təbii ki, müharibədən məğlub çıxmış Almaniya, Avstriya, Türkiyə və Bolqarıstanla gələcək qarşılıqlı münasibətlərin konkret müddəalarına keçdikcə şərait daha da mürəkkəbləşir. İndiyə qədər hələ də Almaniya ilə sülhün ilkin şərtləri müəyyən edilməyib. Şərtlərin Almaniya təqdim olunmasından isə artıq bir ay keçir. Avstriya nümayəndə heyəti eyni məzmunlu notanı yeni alıb. Türkiyə heyəti isə bugünkü teleqramdan da göründüyü kimi, yalnız iyunun 6-da Konstantinopoldan çıxıb. Eyni sözləri Bolqarıstan təmsilçiləri haqda da demək olar.

Təklif edilən şərtlərin hamısı son dərəcə ağırdır. Buna görə də onların nisbətən ağırsız qəbul ediləcəyi böyük narahatlıq doğurur. Burada, konfransda hökm sürən şəraiti tənqid eləyən, hətta İngiltərənin həddindən artıq sərt tələblərinə etiraz bildirən səslər indi daha ucadan eşidilməkdədir.

Sosialist qrupları lap çox narazıdırlar. Onların mətbu orqanları Antantanın həddən ziyadə sərt tələblərinə, bütünlükdə isə konfransın gedişinə açıq etirazlarını bildirirlər. Fransada, hətta İngiltərədə də artıq iyirmi-iyirmibeş gün olar ki, fəhlələrin, müxtəlif peşələrdən olan işçilərin, habelə ticarət, sənaye və nəqliyyatın (omnibus, tramvay, metropoliten) müxtəlif sahələrində çalışanların tətili başlanıb. Dəmiryolçuların ümumi tətalinin gözlənilmədiyi də deyilir. Etiraz hərəkətində hələlik iqtisadi xarakterli tələblər irəli sürülür. Onları doğuran isə ilk növbədə zəruri istehlak mallarının görünməmiş bahalıdır. Bəzi gündəlik tələbat mallarının qiyməti az qala hər gün artır, bir qismi isə (şəkər və s.) bazarlarda ümumiyyətlə yoxdur. Lakin iqtisadi etirazlarla bir sırada, ehtimal ki, sırf siyasi xarakterli aksiyalar da yetişməkdədir. Bəzi qəzetlər isə hətta inqilabi hərəkət başlanacağını yazırlar. Bəlkə də, vəziyyət fəlakət həddinə gəlib çatmayacaq. Lakin son dərəcə həyəcanlı şərait yaranıb. Bu isə öz növbəsində konfransın və komissiyaların işinə təsir göstərir. Deməyə ehtiyac varmı ki, belə vəziyyətdə hər cür görüşlər, danışıqlar, ümumiyyətlə, yeni dövlətlərin mənafeyi, xüsusən də bizim kimi hər hansı himayədən məhrum nümayəndə heyətinin tələbləri Antanta təmsilçilərinin nəzərində qətiyyətlə birinci yerdə dayanmır?

Baş verənlər azmış kimi, belə bir ilkin şərt də irəli sürülüb ki, əvvəlcə ümumi rus məsələsi həll olunmalı, yalnız bundan sonra keçmiş Rusiyadan ayrılan yeni dövlətlərin tələblərinə baxılmalıdır. Sonuncuların isə tələb, qarşılıqlı iddia və mübahisələrinin sayı-hesabı yoxdur.

Əlbəttə, mövcud şərait Parisdəki xalis rus ünsürlərinə hər cəhətdən sərf edir. Statistik məlumatlara görə, müxtəlif yollarla bolşeviklərin əlindən qaçıb Parisə gələn belə adamların sayı indi altmış min nəfər dən çoxdur.

Aralarında elə qruplar, hətta elə ayrı-ayrı şəxslər var ki, özlərini hansı Rusiyanın, hansı dövlətin təmsilçisi saydıqları və kimdən səlahiyyət aldıkları heç kəsə bəlli deyil. Elə qruplar da var ki, xalis slavyan xarakterlərini nümayiş etdirərək bir-birlərinə qarşı çıxırlar. Kolçak və Denikin hökumətlərinin siluetləri sanki daha aydın nəzərə çarpır. “Keçmiş rus səfirləri və rus siyasi xadimlərinin Məclisi” adlanan qurum da onları müdafiə edir. “Məclis”in başında Lvov, Maklakov və b. dayanırlar. Tərkibində bir neçə general, admiral, habelə Rusiya yəhudilərinin təmsilçilərindən Marquies, Minor və başqaları var. Kerenski, Avksentyev və onların daha solçu ünsürlərdən ibarət partizanları haqqında bəhs etdiyim “Məclis”lə yola getmirlər. Lakin bununla belə, hamısı birlikdə, bir dam altında - Parisdəki keçmiş rus səfərinin binasında yaşayırlar.

Siyasi baxış və təmayülləri kökündən fərqlənsə də, bütün ruslar “vahid və bölünməz” Rusiyanın tərəfdarıdır. Bu şüarı Demokratik Federativ Respublika və Müəssislər Məclisi ideyaları ilə pərdələmək istəyirlər. Guya həmin Müəssislər Məclisi ölkənin ayrı-ayrı hissələrinin taleyini və onların gələcək Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirəcək. Gələcək Rusiya isə dünyada özünə layiq yer tutmağa qadir dövlətlərdən biri kimi təsəvvür olunur. Rusiyanın buradakı həqiqi oğulları və hər cür digər övladları köhnə duz-çörəyi itirən “yadellilərin” acığına ölkəni məhz bu şəkildə yenidən qurmaq istəyirlər.

Artıq özlərini müstəqil dövlətlərin nümayəndələri elan edən “yadellilər” isə daha “vahid və bölünməz Rusiya” haqda eşitmək istəmirlər. Məhz bu baxımdan on gün əvvəl Paris mətbuatı Kolçak hökumətinin keçmiş Rusiyanın bütün əraziləri üzərində hakimiyyətinin tanınmasının mümkünlüyü barəsində yazanda Rusiya imperiyasından ayrılan dövlətlərin hamısı, eləcə də Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti öz etirazını bildirdi.

Antanta dövlətləri arasında “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasının nisbətən qızğın tərəfdarı onun keçmiş müttəfiqi Fransadır. Müttəfiq dövlətlərin digər təmsilçiləri, ehtimal ki, belə bir Rusiyanın yenidən tarix səhnəsinə gəlməsinə o qədər də maraq göstərmirlər. İngiltərə isə üzdə özünü “vahid və bölünməz” Rusiya əleyhinə olmayan dövlət kimi qələmə verir. Əlbəttə, bunlar hələlik qəti qənaətlər deyil. Qarşılıqlı münasibətlərin bir qisminə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməkdədir və baş verə bilər. Həmin mümkün dəyişikliklər haqda indidən fəal qatılmaq yersizdir. Amma belə təşəbbüslər var. Məsələn, sosialist qəzetlərindən biri hazırda və gələcəkdə birgə fəaliyyət barəsində, bir tərəfdən, Yaponiya və Almaniya, digər tərəfdən, bolşeviklər arasında bağlanmış sazişlə bağlı məlumat yayıb. Bunların hamısı isə öz növbəsində yuxarıda haqqında söz açdığım ümumi qeyri-müəyyənlikdən irəli gəlir.

Burada olduğu təxminən bir aya yaxın müddət ərzində nümayəndə heyəti mövcud çətinliklərə baxmayaraq, hər halda, müəyyən işlər görə bilmişdir.

Onların qısa siyahısını təqdim edirəm:

I

Başqa nümayəndə heyətləri ilə fikir mübadiləsi

İndiyə qədər Polşa, Gürcüstan, Dağlı Respublikası, Ermənistan və İran nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşmüşük.

Gürcülər və dağlıqlarla birlikdə Qafqaz respublikalarının siyasi-iqtisadi ittifaqda (konfederasiya və s. şəklində) birləşmələrinin mümkünlüyünü araşdırmaq məqsədi ilə qarışıq komissiya yaratmışıq. Ermənilərə də dəvət göndərdik, lakin hələlik təşəbbüsümüzdə qoşulmurlar. Komissiyanın işi isə davam edir. Gömrük ittifaqı, ümumiyyətlə, iqtisadi əməkdaşlıqla bağlı təkliflər tərəflərin heç birində narazılıq doğurmur. Siyasi ittifaqın hansısa formasının işlənilib hazırlanması ehtimalı da istisna olunmur. Gürcülər və dağlıqlarla münasibətlərimiz yaxşıdır. Sonuncularla hətta dostluq əlaqələrimiz var. Təqdim etdiyimiz memorandumlarda biz və dağlıqlar Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasına razılığımızı, habelə sərhəd və ərazi mübahisələrinin meydana çıxdığı təqdirdə onların həllinə hazır olduğumuzu bildiririk.

Bütövlükdə sosialist təmayüllü nümayəndələr bizimlə münasibətdə ehtiyatlıdırlar. Amma eyni zamanda əlaqə də saxlamaq istəyirlər. Erməni təmsilçilər yalnız Türkiyə və Qafqaz Ermənistanından təşəkkül tapacaq vahid Ermənistan barədə danışıqlara meyl göstərirlər. Dediklərinə görə, Ümumqafqaz Konfederasiyasının işində yalnız bütöv Ermənistanın quruma daxil olacağı təqdirdə iştirak edə bilirlər. Hər halda, gündəlikdə duran Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı onlar da öz hökumətlərinə müraciət ediblər.

Fars nümayəndə heyəti özünü daha ehtiyatlı aparır. Konfransa verdikləri memorandumda, demək olar ki, bizim bütün Azərbaycan ərazisi ilə bağlı iddia irəli sürürlər. Amma onlarla yenə də görüşüb danışacağıq.

II

Müttəfiq dövlətlərin nümayəndə heyətləri ilə görüşlər

a) İngilis nümayəndə heyətinin təmsilçisi Malletlə (23 may) görüşümüz.

b) Amerika nümayəndə heyətinin təmsilçisi Morqentau ilə (28 may) görüşümüz.

Xeyli sürən danışıqlar zamanı hər iki təmsilçi izahatlarımıza (izahatlar Azərbaycanın siyasi, hərbi, ələlxüsus da iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar suallara cavablar şəklində idi) diqqətlə qulaq asdılar və yardım vəd etdilər.

III

Nümayəndə heyətinin prezident Vilson tərəfindən qəbulu

Ən diqqətəlayiq hadisə prezident Vilsonun nümayəndə heyətimizi qəbul etməsi sayılmalıdır. Çünki adətən həm o, həm də Antantanın digər dövlət başçıları nümayəndə heyətləri ilə şəxsən görüşürlər. Prezident Vilson müxtəsər danışdı və cavab olaraq bizə aşağıdakıları bildirdi:

1. Onlar dünyanın kiçik hissələrə bölünməsinə istəmirlər.

2. Qafqazda federasiya yaradılması ideyasına tərəfdar çıxmamız bizim üçün daha yaxşı olardı.

3. Yaranmış Konfederasiya Millətlər Liqasının tapşırığı ilə hər hansı bir dövlətin himayəsi altında ola bilərdi.

4. Bizim məsələmiz rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz.

Sonda prezident Vilson konfransın adına memorandum verməyimizi təklif etdi. Bizimlə görüşməyindən, ölkəmiz haqda məlumatlar almağından məmnun qaldığını bildirdi və hər zaman ünsiyyətə hazır olduğunu dedi.

Qəbul mənim kiçik yazılı məruzə (memorandum - xatırlatma) təqdim etməyimlə başa çatdı. Həmin məruzədə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, nümayəndə heyətimizin sülh konfransının işində iştirakına icazə verilməsi və Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyəti üzvlüyünə qəbul olunması ilə bağlı tələblərimiz əksini tapmışdı. Biz həmçinin Azərbaycan Respublikasının keçmiş çar Rusiyası-

nın borclarından öz payına düşən hissəni ödəməyə hazır olduğunu bəyan etdik. Eyni zamanda bildirdik ki, Azərbaycan ərazisində Kolçak hakimiyyətinin tanınması qeyri-mümkündür, burada yalnız Azərbaycan Parlamenti və hökumətinin hakimiyyəti legitimdir.

Görüş hamıda xoş təəssürat yaratdı. Qəbul günü təsadüfən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin elan olunmasının ildönümünə təsadüf etmişdi (28 may). Biz həmin günü Dağlı Respublikası nümayəndə heyətinin üzvləri ilə birlikdə ümumi naharla başa çatdırdıq.

IV

Nümayəndə heyətimizin digər ali təmsilçilər tərəfindən qəbul olunması ilə bağlı binagüzarlıqlarımız

İndiyə qədər atduğumuz bir sıra addımlar nümayəndə heyətimizin sülh konfransının sədri, habelə İngiltərə, İtaliya və Yaponiyanın baş nazirləri tərəfindən qəbul olunacağına ümid verir. Hazırda məndə Balfur və Orlandonun bizi qəbul edəcəkləri barəsində məlumat vardır.

V

Etiraz notası

Keçmiş Rusiyanın bütün ərazisində Kolçak hakimiyyətinin tanınması haqda Müttəfiq dövlətlərin ehtimal olunan qərarı ilə əlaqədar iyunun 5-də nümayəndə heyətimiz adından sülh konfransının sədrinə və Müttəfiq dövlətlərin baş nazirlərinə etiraz notası göndərilib. Həmin notada bildirilir ki, Rusiyada hansı qüvvənin hakimiyyətinin tanınmasından asılı olmayaraq, yalnız öz Parlamentinin, öz hökumətinin hakimiyyətini tanıyan və qəbul edən Azərbaycanın ərazisi yenidən Rusiya tərkibinə daxil edilə bilməz.

VI

Sülh konfransı üçün memorandum

Bütün bunlardan başqa, nümayəndə heyəti Parisə gəldiyini bildirmək, eləcə də amerikan, ingilis (buradakı ingilis səfirinin də yanında olmuşam) təmsilçiləri və mətbuat xadimləri, habelə Asiya Cəmiyyəti üzvləri ilə tanışlıq yaratmaq üçün bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi addımlar atıb. Müvafiq binanın axtarılıb tapılması da xeyli vaxtımızı alıb.

Daha az əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə tanışlıq, habelə konfransda təmsil olunan dövlət və nümayəndə heyətlərinin üzvləri ilə görüşlər müvəqqəti olaraq dayandırılıb. Bu qərarı sülh konfransına təqdim edəcəyimiz memorandumun hazırlanması ilə əlaqədar vermişik.

İndi nümayəndə heyətinin bütün üzvləri həmin məsələ ilə məşğuldurlar. Ümid-varıq ki, memorandumu tezliklə başa çatdırıb lazımi yerlərə və şəxslərə təqdim edəcəyik. Sonra isə onun daha geniş yayılması məqsədilə nəşrinə nail olmaq fikrindəyik. Lakin təəssüf ki, artıq indidən çap məsələsi ilə bağlı texniki çətinliklər ortaya çıxır: mətbəə fəhlələrinin çatışmaması, yaxşı kağızın, yaxud rəngin ya ümumən tapılmaması, ya da həddən artıq bahalığı və s. bu qəbildəndir. Memorandumdan başqa, hələ xəritə, diaqram və müxtəlif statistik məlumatlar da çap etməliyik.

Parisdə olduğu ilk ay ərzində nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin müxtəsər mənzərəsi belədir.

Doğrudur, bura başqalarından gec gəlmişik. Lakin ən maraqlı dövrdə, hadisələrlə zəngin vaxtda özümüzü yetirmişik. Bizim növbəmiz tez, yoxsa gec çatacaq

- bilinmir, ancaq ümid edirik ki, gücümüzün və qüvvələrimizin imkan verdiyi qədər doğma Azərbaycanın mənafeələrini qoruyacağıq.

Hökumətə göndərilən və say etibarlı ilə yeddinci olan məlumatı bitirərkən aşağıdakıları xahiş etməyi özümə şərəf bilirəm:

1

Nümayəndə heyətinin xərclərini ödəmək üçün hesabımıza ləngimədən pul köçürülməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Məbləğ barəsində əvvəllər yazmışdım - heyət Bakıdan çıxarkən ayrılan vəsait həcmində məbləğin göndərilməsi məqsədəuyğundur. Əvvəlcədən Parisə köçürülmüş 25 min funt-sterlinqi də göndəriləcək vəsaitin üstünə gəlmək lazımdır.

İndi xərclərimizin həddən artıq çoxalması, demək olar ki, bütün qiymətlərin qeyri-adi dərəcədə artması və fransız frankının kursunun sürətlə düşməsi ilə əlaqədar ayrılacaq məbləğin üç dəfə artırılmasını xahiş edirəm.

Üç dəfə artırılmış məbləği ingilis funt-sterlinqi ilə Parisdəki ingilis səfirliyinin hərbi attaşesinin adına köçürməyi və bu barədə radio ilə attaşeyə - general Nepsleqrə məlumat verməyinizi də xahiş edirəm (Bakıdan daha əvvəl alınan 25 min funt-sterlinq də onun adına göndərilmişdi).

2

Vaxt itirmədən xüsusi kuryerin yola salınması və onun aşağıdakı məsələlərlə bağlı məlumat çatdırması təmin edilsin: Azərbaycanda və qonşu dövlətlərdəki vəziyyət (İran istisna olunmamaq şərti ilə), Müttəfiq komandanlığının ölkəmizdəki rolu, Könüllü Ordunun Şimali Qafqazdakı əməliyyatları, Parlamentimizin və hökumətimizin fəaliyyəti, ümumdövlət həyatının diqqətəlayiq hadisələri.

3

Kuryer vasitəsilə vacib akt və müqavilələrin surətləri, habelə Azərbaycan və rus dillərində Bakı, Tiflis və Batum qəzetlərinin komplektləri göndərilsin.

4

Kuryer üçün Müttəfiq komandanlığından icazə, habelə Parisə və Londona gəlmək və geriye - Bakıya qayıtmaq üçün viza alınsın.

5

Əgər bura birbaşa kuryer göndərmək imkan xaricindədirsə, onda heç olmasa, Konstantinopol üzərindən, əvvəldə xəbər verdiyim kimi, müvəqqəti orada qoyub gəldiyim Səfvət bəy Məlikov vasitəsilə əlaqə yaradılsın.

Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Донесения председателя азербайджанской мусаватской делегации. Баку, 1930, с. 35-42.

Azər TURAN

Azərbaycan türkoloji elminin qurucusu

Əli bəy Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” məqaləsində türkoloji kontekst

“Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” yazısında, modernləşmə tariximizdə ilk dəfə hümanizm eğitimi haqqında sistemli bir görüş savundu. Yazı... milliyətçiliyin gözəl bir ifadəsidir”. (H. Z. Ülken).

Türk aləminin bir qisminə meydana gələn tərəqqi o biri qisminə əks və təsir edərsə, məsələn, Osmanlı dilinin inkişafı kırımlıların, kazanlıların və şirvanlıların da dilini islah edə bilər. İslam dünyası, yaxud türk məmləkətləri bir biyaban halını aldığı təqdirdə Osmanlı mədəniyyəti nə qədər inkişaf etsə bu biyabanın ortasında bir vahədən başqa bir şey olmaz. Lakin bütün məskun olduğu coğrafiya boyunca Türk dünyasının qüdrətli inkişafı nəticəsində Osmanlı məmləkəti o aləmin içində bir vahə deyil, behişt içində behiştə çevrilər. Bunun üçün birləşmək, yəni panturanizm, yaxud pantürkizm yetərli deyil, bəlkə heç buna ehtiyac da yoxdur. Əsas məsələ çalışmaq, güclü, dövlətli və əxlaqlı olmaq, cahillikdən qaçmaq, bir-birimizi tanımaq, sevmək və bir-birimizə yardım etmək ən dürüst çarədir.

1904-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə Misirdə nəşr olunan “Türk” qəzetinə öz məxsusi və məşhur məktubunu göndərdi: “Möhtərəm qəzetəniniz bilmiyorum hanki nüsxələrinin bir-iki bəndində türklüyün nədən ibarət olduğuna tamamilə vüquf göstərilməmiş və tatarlara, ələlxüsus türklüyün mədari-iftixarı bulunan Çingizlər, Teymurlar kibi hər b dahilərinə həqarətamiz bəzi sözlər dərc edilmişdir. Bu da Osmanlı türklərini müdafiə niyyətindən iləri gələrək qaş yapayım derkən göz çıxarmaq qəbilindən bir şey olmuş oluyordu. Bu gün ülamayi-ətrak-şinasan (türkoloqlar) hətta rus müstəşriklərinin (şərqsünaslarının) çoxu Çinin bəri cəhətlərində tatar namıyla bir qövüm tanıyırlar: türk var, moğol var, fəqət tatar yoxdur. Kırımlılar, kazanlılar, oranburqlar və sairə həp türk oğlu türkdürlər. Kəndilərinə nə qövmdən olduqları türkçə sual olunsa “türküz”, - deyə cavab verirlər. Bunlara əqvami-sairə tərəfindən bir yanlışlıq olaraq tatar denilmişdir...”

“Türk” qəzeti Əli bəyin məqaləsini dərc etsə də, Bakıdan Misirə və bütün türk aləminə səslənən Hüseynzadəyə cavab verməkdə də yubanmadı: “Türk” heyəti-təhririyəsi, Hüseynzadənin tənqidnaməsinə “Türk”ün 59 nömrəli nüsxəsində (8 Kanuni-Əvvəl 1904) cavab verdi. “A(yın). Turaniyə cavab” sərlövhəli bu məqalədə “Tatar” namında bir qövümün əlbəttə mövcud olduğunu, çünkü Namiq Kamalın “Əmir Novruz” əsəri-tarixisi ilə “Cezmi”si bu xüsusda epeyce məlumat verdiyini yazıyordu!.. “Çingiz və Teymurlara gəlince” pək məlum olan səthi və şədidd (ağır) mütalaat (tədqiqlər) uzayıb gediordu. Əli bəy, işte “Türk”ün bu cavabına cavab olmaq üzərə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əməyini qurmuş və bir qismini yazıb “Həyat”da nəşr etmişdir”.

Bunu Yusuf Akçura yazır.

1905-ci il. Əli bəy Hüseynzadənin üslubu və düşüncələri ekspressiv bir işıq kimi Bakıda bərq vurdu və beş yüz il idi ki, ağrına-ağrına: "Mən kiməm? Bir bikəsü biçarəvü bixaniman", - deyə vaysınan türk zehniyyətinə və millətə amirane bir üslubda səsləndi: "Özümüzü tanımalıyıq!" Bunun üçün də dörd minillik türk məktəbinin: **"Türk Oğuz bəyləri, millət, eşidin! Üstdə gök basmadıqca, Altda yer dəlinmədikcə Türk milləti, elini, törəni kim poza bilər?"** - deyən ilk müəllimi Bilgə Xaqanın min ildən sonrakı fəzilət ərkanı Əli bəy Hüseynzadə XX yüzildə türk millətinə irfan fənnindən ilk tapşırığını verdi. Yolluğ Tiginin tişəsini Əli bəyin təbaşirli qələmi

əvəz etdi. Çağdaş yaddaş lövhəmizin ilk bəngü səhifəsinə, Vətən məktəbinin yazı taxtasına: "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" sualı yazıldı.

Millətin "lövhə-məhfuzu"na yazı yazmaq səlahiyyəti hər kəsə verilmir. Budun pozulanda, altdakı yer dəlinəndə, üstdəki göy çökəndə - qiyamətin əlamətləri görünəndə ön səfə rəsullar keçir. İndi də, Bilgə Xaqanın budunu pozulmuşdu. "İçimizdə özbəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyənlər"lə yanaşı, türklükləri ilə iftixar etdikləri halda türkün kim olduğunu bilməyən nə qədər cahil yazarlar vardı. Millətin rəsuli-həqqi türk cahiliyyəsinin üstünə gedirdi. İctimai fikrin müşriklərinə, Vətənə şerik qoşanlara qarşı cihada başlayacaqdı. Bir zamanlar Seyid Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Səadətın altı guşəli qəsr" adlı manifestində söylədiyi: "Öz millətini başqa millətlərdən daha üstün və əfzəl bilmək" inancını məfkurə qanunu şəklində meydana çıxaracaqdı.

"Səd ibn Vəqqasın mədəniyyətə xidmətini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun. İranilərin, zərdüştilərin mədəniyyəti-qədimələrini kökündən məhv etdiyi halda, islam və ərəb mədəniyyətinin xadimi bulunurdu... İştə Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri Dəşti-Qıpçaq, İran-Osmanlı, Çin əhalisindən deyil, Asiyayi-Vüsta türklərindən, Səmərqəndi təzyin edən asari-memariyyədən, öz nəsləli bulunan Uluğbəylərin, Babur Mirzələrin təlifatından, ciğətay ədəbiyyatına şərəf verən şüəra və üdəbanın yazdığı kitablardan sormalıdır. Bu xüsuslarda batil fikirlərimizi təshih etməliyiz! Ancaq tariximiz və keçmişdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl əmrdə özümüzü tanımalıyıq. Yəni, türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulduqlarını, nərədən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün nərədə sakin olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyik. İçimizdə özbəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyənlər də vardır!.. Binaənəleyh məsələ qayət mühümmüdür. Surəti-zahirdə nə qədər sönük görünsə də, həqiqət halda böyük və daimi bir əhəmiyyətə haizdir. Bu məsələ ilə bu gün deyil, bir neçə əsr əvvəldən bəri iştiğal etmək lazım idi. Mazidə ehmal olunmuş bu məsələyi gələcəyə, uzaq gələcəyə tərk etməyib heç olmazsa indi ələ almalıdır".

Məsələ qayət mühüm idi. Özümüzü özümüzdən sormalıydıq. Özümüzü tanımalıydıq. "Mən kiməm?", "türk kimdir?" sualına cavabı Göylərin, göydəki Göy Tanrının, yerdəki Göktürklərin dilini bilən Əli bəy Hüseynzadə verəcəkdə. Hərəsi bir məzhəbin sənəminə tapınan türk boylarının Vətən məfkurəsinin ocağı başında ittihad etmək istəməyənlərini - birləşməyənlərini bir zamanlar Zöhhakın qafasını üzən, sonra Əfrasyabın qurşandığı, sonra Hun çobanının tapıb Attilaya verdiyi qılıncla Əli bəy üzəcəkdə. İlminskinin təriqətində olanların ən çox qorxduğu da Hüseyn oğlu Əlinin əlindəki məfkurə zülfüqarıydı.

Çünki biz neçə yüz ildə ki, ehmal edib əhəmiyyət vermədiyimiz məsələni hələ

də çözməmişdik. İmanı Əhməd Yəsəvi xanəgahının civarında açılmış səhra çiçəklərinin rayihəsi ilə ətirlənən türklük abidəsi Əmir Teymur hələ də “yadelli” olaraq qalırdı. Damarlarımızda həm də Oğuzla Moğol soyunun əmioğlu qanları dövrən etdiyi halda, Çingiz hələ də “kitabxanalarımızı yandırır”, yurdumuzu “viran” qoyurdu. Hələ də bizi nə uyumağa, nə də oyanmağa qoymayan tarix kitablarında xalq(ımız) özü-özüyə döyüşür, türk kökenli Teymur moğol mənşəli cəlairilərlə savaşımaq üçün Azərbaycana gəlir...

1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə məmləkətimizdə ilk türkoloji yazını qələmə aldı. Müasir Azərbaycanın birinci türkoloqu kimi tarixə daxil oldu. Türkoloji təsisatların yaradılmasını təmənna etdi. Türk düşüncə və mədəniyyət tarixinin elmi-metodoloji və ideoloji əsaslarını hazırladı. Bundan da böyük ədalətsizlik olmaz ki, hər şeyə rəğmən, Hüseynzadənin adı hələ bu günəcən türkoloji elmimizin qurucusu olaraq etiraf olunmur. Halbuki, onun türkoloji çalışmaları başqalarının tədqiqatına bənzəməz. Hüseynzadədən öncə və sonra, bəzən isə indiyə qədər türkoloji problemləri antropoloji, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, linqvistik, filoloji, etnoloji, estetik tamlıqda onun qədər qapsayan, tədqiqata cəlb edən başqa bir alimimiz olubmu, varmı?

* * *

... Şəmsəddin Saminin, Nəcib Asimin tədqiqlərinin yalnız bir təşəbbüsdən ibarət olaraq qaldığını təəssüf hissələ qeyd edən Hüseynzadə bunun səbəblərinə də biganə deyildi: “Nə üçün? Çünki məsələyə elm və irfan sahiblərinin kuvayi-müttəhidəsilə (*güc birliyi ilə*) çalışmaq, məclislər, cəmiyyətlər, darülfünununda şöbələr güşad etmək (*açmaq*), türk asari-ətiqəsini (*qədim, əski əsərlərini*) aramaq üçün uzaq məmləkətlərə fənni-heyətlər göndərmək lazımdır! Lakin heyhat, Heyhat!”

Bu hüznü və dərin heyhatların tək səbəbi o dövərdə türk dünyasındakı türkoloji araşdırmaların yox deyiləcək dərəcədə azlığıydı. Əhməd Vefiq Paşanın, Süleyman Paşanın, Nəcib Asimin yazdıqlarından başqa yeni metodlarla türk tarixini qələmə alan tarixçi meydanda yox idi.

1904-cü ildə osmanlı camiasında Çingizi, Əli bəyin təbirincə, türklərin mədəri-iftixarı, hər bəhisi adlandırmaq milli humanitar fəlakət mislinə anlaşıla bilərdi. Onun millətimizin iftixar qaynağı dediyinə bir neçə il öncə Namik Kamal “qaplıdan daha yırtıcı, ildən daha xain, şeytandan daha vəcəvəcə” deməmişdimi? Osmanlı Çingizi belə tanıyırdı. Osmanlının nəzərində, yenə də Namik Kamalın təlqinləriylə, böyük tufandan sonra ikinci böyük tufan Tatarların tufanı idi.

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” yazısının “modernləşmə tariximizdə ilk dəfə hümanizm eğitimi haqqında sistemli bir görüşü müdafiə etdiyini” haqlı olaraq qeyd etsə də, Hilmi Ziya Ülkenin bu əsərin kontekstində Süleyman Paşanın, Mustafa Cəlaləddin Paşanın, Şəmsəddin Saminin ondan öndə gəldiklərini iddia etməsi ağlasığmazdır. Bu müəlliflər yalnız zaman baxımından Əli bəydən öndə gələ bilərdilər. Nə Süleyman Paşa, nə Mustafa Cəlaləddin Paşa, nə də Şəmsəddin Sami bəy Əli bəyin yazdığını yazmayıb. Əli bəyin toxunduğu problemlər türkolojinin modern problemləri idi. Onun tarixçiliyi Mustafa Cəlaləddin Paşanın, Süleyman Paşanın, Əli Suavinin, yaxud Namik Kamalın tarixçiliyi ilə müqayisə edilə bilməz. Şəmsəddin Saminin “Qamus-alam”ında olan bir sıra maddələr də, elə Suavinin “Türk” əsərində olduğu kimi, orjinal deyildi. Bouilletin ümumdünya tarixi və coğrafiyası haqqında yazılmış məşhur əsərindən “sətir-sətir tərcümə və ya iqtibaslardan” (*Ömər Faruk Akün*) ibarət idi... Əli bəyin tarixçiliyi müasir olduğu qədər də elmi, təxminlərə deyil, faktlara istinad edən və ilk dəfə türksünaslıq terminolojisinə rəvac verərək yaranan tarixşünaslıq idi. Əli bəyin “Türk kimdir?” sualı yeni olmasa da, sualın cavabı yeni idi. Onun “türk kimdir?” sualına verdiyi cavabı Şəmsəddin Saminin “Qamus ül-ələm” əsərindəki cavablarla qiyaslandırmaq olmaz.

Əli bəyin görüşünə görə, "Tu-ku-ye, yaxud türk oğuz, uyğur, qırğız - işte türk qövmiyyətinin sepayi-əzası!.. Ən qədim və ən xalis türklər əsil bunlardır."

Şəmsəddin Sami yazır: "Qırğız...lisanının ədəbiyyatı yoxdur".

Yenə də Şəmsəddin Samiyə görə, "Qırğızlar bədəvi"dir.

Şəmsəddin Samidən 14 il sonra Əli bəy yazır: "Qazaq qırğızlar "lirik" deyilən əşari-hissiyəyə, qəzəliyyata rəğbət və inhimak göstərdikləri halda, daha parlaq, daha şəşəəli bir mazi-tarixiyə, tarixi-qəhrəmananəyə malik bulunan qaraqırğızlar "epik" denilən əşari-təsviriyyəyi-hakiyədən, Firdovsiyanə dastanlardan zövq alır, öylə şeirlər vücuda gətirməyə meyl göstərirler!.. Qırğızların bu növ əşarı başlıca sarı noğay qəbiləsindən olan "Ər Manas" nam qəhrəmanın hünərlərini təsvir ediyor..."

"Binicilik, silahşurluq, igitlik, mürdlik, cəngavərlik, bunlarla bərabər istiqamət, doğruluq, müsafirpərvərlik, ciddiyət, şeir və ədəbiyyata meyl və həvəs bilxassə bu qövmin övsafi-guzidəsindəndir. Həmiyyəti-milliyələri (milləti qorumaq əzmi) nəhayət dərəcədədir. Qövmiyyət və cinsiyyətlərinə fəvqəladə məzurduurlar. Qırğızlıqları ilə fəxr edirlər. Bu hal qara qırğızlarda daha ziyadə nüməyan oluyor. Bunların cümlə əşayiri yekdigərlərinə bir ailəyi-vahidə əfradı kibi bir ittihadı-mənəvi ilə, bir məhəbbəti-qövmiyyəyi-müqəddəsə ilə bağlıdır. Bu məhəbbət ruhlarının, qəlblərinin ən dərin nöqtəsindən nəban edir, öylə yaşarlar. Hər əşirətin ayrıca bir əmiri vardır ki, Mənap deyilir. Lakin bunların cümləsi Ağa Mənap namında daha böyük bir əmirə itaət etdiklərindən bu vasitə ilə yekdigərlərinə mürbut bulunurlar. Cəngavərlikləri xariqələdə bəsalet və şücaətləri, isimlərindən də anlaşıldığı vəchlə hərəketə, gəzməyə, təbdili-məkənə nəhayət mərtəbə meyl və həvəsləri sayəsində Asiyanın mərkəzində bulunan bu qövmin tarixi-ələmdə inqilabati-əzimiyyəti-cahanda Vamberinin dedigi kibi, böyük rollar oynamışdır. Çingiz və Teymur kibi cahangirlər ən ziyadə bunlar vasitəsilə məramlarına nail olmuşlardı... Asiyayi-Vüsta "insan sellərinin nöqtəyi-təsədümlər və tələhüqidir (qaynayıb-qarışma və çarpışma nöqtəsidir)... O nöqtədə tələtümmlər, girdablar hüsulə gətirən qövmin də qara qırğızlar olmuşlardı..."

Fridrix Rodzel, "Əhvali-əqvami-ələm" ünvanlı kitabı-mötəbərində Pamirin, yəni bu "Bami-cəhanın" (cahan qübbəsinin) cəhəti-şimalisində sakin qırğızları tərif edərəkən haqlarında deyir ki, "Miləl və əqvamin həqiqi mayəsi vrai ferment des peuples bunlardır!.."

Bu qövmin zəkai-təbiisinə, istedad və qabiliyyəti-fetriyyəsinə heyran olmamaq qabil deyildir. Hər hansı sənəti, elm və fənni təhsil etsələr, onda darəqəb hünərlərini göstərərler.

Hüseynzadə Manasdan danışır!

Manasın mənsub olduğu Sarınoğay əşirətindən danışır.

Çingizi, Teymuru məramlarına çatdıran qırğızlardan danışır.

Orta Asiya torpaqlarında tələtümmlər, girdablar hasilə gətirən qırğızların bədii zövqündən danışır.

Lirik qazax təkkəsindən epik qırğız bürcünə yönəlirdi...

Və bütün bunları Əli bəy elə bir dövrdə edirdi ki, məmləkətdə hələ ki, ümum-türk tarixi yazılmamışdı. Türklər bir-birini tanımırdı. Tanımağa cəhd göstərmirdi. Amma buna rəğmənlər, Avropada, Rusiyada türkoloji çalışmaları böyük bir kitabxanası yaranmaqdaydı, Helsenkorsda "Fin və uyğur" cəmiyyəti, Rusiyada "Şərqi Sibiriya Coğrafiya Cəmiyyəti", Peterburq universitetində türkoloji şöbə yaranmışdı. Türkolojinin nüfuz sahibləri Vilhelm Tomsen, Vamberi, Uyfalvu, Heygel, Eyveld, Şot, Vanqlər, Yadrıntsev, Radlov idi. Türkoloji ələm var idisə də, o ələmdə türk alimlərinin özləri yox idi. Əli bəy buna vaysınırdı.

Bilirəm, yəqin ki, mübahisə doğuracaq, amma, bunu necə unutmaq, üstündən necə sükutla keçmək olar ki, Rizaəddin Fəxrəddinin Çingiz Xanın mədhi ilə başlayan "Altun Ordu və Kazan xanları" əsərini Əli bəyin yazısından beş il sonra qələmə alırdı. Amma Rizaəddin Fəxrəddin də Namik Kamal kimi

türk aləminə bütöv baxa bilmirdi. Çingizi öysə də Teymuru lənətləyirdi. Hətta Sultan Süleyman Qanuniyə tənə edirdi və s.

“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” ilk növbədə türk siyasi genefondunda uydurma etnik sindromlardan qurtuluş yollarını araşdırır. Təfərrüatlara enmir, amma düşünmək üçün yaralanmış, yaxud şırham bağlamış yaddaşın qırışığını açır, ya da qaysağını qoparırdı.

* * *

Bir zamanlar Rəşidəddinin Orta Asiyanı idarə etdiklərinə inandığı, ancaq, əslində, “Rəşidəddinin təsəvvür etdiyi qədər qüvvətli və nüfuzlu olmayan” (*Baheddein Ögel*) Bayır-Nor tatarları barədə Əbül Qazi Bahadır xanın verdiyi bilgiler Avropa alimləri tərəfindən “tatar” istilahının qəbul edilməsinin tək səbəbidir. Halbuki, İsmayıl bəy Qaspıralı demişkən, Əbülqazi yazdığı tarixə “Şəcərəyi-Tatari” deyil, “Şəcərəyi-Türki” adını vermişdi. Uzun illər Sibirdə fin-uqor, türk, moğol, mancu və başqa xalqlardan bir çox boyu və onların dillərini incələmək imkanı tapan Flipp İohan von Stralenberq bu dillərin hamısına birdən “Tatar dilləri” demişdi. (*V. Radlov*) Nəhayət, bu iki elmi xətt rus missionerlərinə Rusiya türklərini assimilə etmək, Altın Ordu ehtişamını yaddaşlardan silmək, böyük bir millətə etnik kimliyini, şəcərə mənsubiyyətini unutturmaq, etnosu manqurta çevirmək üçün ciddi siyasi bəhanə vermişdi.

Türküstandan Avropaya uzanmış elmi yolların yenidən Rusiyaya qayıdıb siyasi dalana dirənməsi, Rusiya türklərinin tatarlaşdırılması İsmayıl bəy Qaspıralının “missionerlər əllaməsi” adlandırdığı Nikolay İlminski (1822-1891) kimi məfkurəsi xaç suyuna salınmış şərqsünasların ideoloji vəzifələrindən biri idi. Tatarlaşdırılmış türklər Rusiya şərqsünaslarının təsiri altında olan Avropa alimlərinin yazılarına sirayət etdiyi kimi, Namik Kamaldan başlayaraq, Osmanlı aydınlarından da yan keçməmişdi. Proses, hətta bu gün də İstanbulda və Kazanda davam etməkdədir. İsmayıl bəy Qaspıralının “işdə, əməldə və dildə birlik” düsturunun onurğasını indi bir başqası deyil, İstanbulda osmanlı, Kazanda tatar zehniyyətindən qurtula bilməyənlərimiz zədələyir. Darısqal düşüncəsi ilə “vətənpərvərlik” yapanlar, elə bil, unudublar ki, missioner nəzəriyyəçilər parçalamanın məzhəb və ləhcə fərqləri adlı iki mühüm amilini tanıyırlar. Məzhəblərimiz, az qala, din şəklinə dönüşdürülüb, ləhcələrimizdəki fonetik “küfrdən” tövbə edib ümumtürk dilini qura bilmirik.

Bütün türk dünyası ayrı-ayrı ləhcələrdən oluşan dil labirintinə salınıb. Vahid türk dili anlayışının bünövrəsi dağıdılib: “Böyük bir Avrasiya dili olmaq peşinə düşən rus dili qarşısında Rusiyaya tabe və ona qonşu Şərq millətlərinin dillərinə bunları “xalqlaşdırmaq” bəhanəsiylə ədəbi dillərin məhəlli danışiq dilləri əsasında dəyişdirilməsi, bu yolla bu qövmlər arasında dil və imla qərarlılığı yaratmaq, bu dillərin yaşama istedad və qüdrətini məhv etmək” (*Zəki Vəlidi Toğan*) - siyasəti bu gün artıq öz acı bəhərlərini verib. Türkün pişiyini farsın kedisini “cırmaqlayır”, türkün qapısını yunanın anahtarı “açır”. Kaşqardan Bakıya qədər neçə minillik yol gələn “yaxşı” İstanbulda gülünc günə salınıb.

Əvvəl Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda (1904-1905) və ümumən, türk dünyasında, sonra İsmayıl bəy Qaspıralı Kırmda (1912) bu məsələyə qarşı ilk etiraz səslərini qaldırdılar. Diplomatik lisanımıza “sülh bağlamaq” anlayışını (sözün ruscadakı yapısını dəyişdirərək) Əli bəy Hüseynzadə gətirdi. Şimendiferi dəmir yoluna İsmayıl bəy Qaspıralı çevirdi. Kırmda, Kazanda yaşayan və bu gün tatar adlandırılan qövmin də etnik baxımdan türk olmasını elmi, tarixi dəlillərlə (və daha israrla) ilk dəfə onlar meydana qoydular. Moğolların bir tirsəsi olan tatarlarla bu torpaqlarda yaşayan və özlərini tatar adlandırmağa vadar edilmiş tatarları qarışdırmağın qeyri-elmi yanaşma olduğunu isbat etməyə çalışdılar. Əli bəy “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” (1905) əsərində “Tatar” istilahının mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilənə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna» diqqəti cəlb etdi, tatar adlan-

dırılan qövmün mənşeyini araşdırdı və bu aspektdə Avropa və Rusiya türkoloqlarının qatbaqat yanlışlarını tutarlı dəlillərlə tənqid etməklə yetinmədi, Hüseynzadə rus və Avropa şərqşünaslarının nə üçün belə bir xəyata giriftar olmalarının səbəblərini də bir-bir izah etdi. Xatırlatdı ki, qədim Çin qaynaqlarında moğolların tatar adlandırılan tirəsi heç vaxt Tyan-Şanı aşıb bu tərəflərə gəlməyib. Rusiya və Sibir səhralarındakı türklər moğolların tatar tirəsinə mənsub deyil. Əli bəy Hüseynzadə Şəmsəddin Saminin “tatar qədim türk qövmünün ən əski kiçik bir tirəsiydi”, - qənaətini tatar sözünün mənşeyinə nəzər salaraq bir-bir təshih etdi.

Tatar qövmü vardır, ancaq “bir qövm, bir əşirət, ya qəbilə halında bunlar Çin daxilindən xaricə çıxmamışlardır. Çıxanlar isə ancaq ayrı-ayrı zəvatdan, qoşun böyüklərindən və sairədən ibarət qalmış, yoxsa öz qövmələrini özlərilə birlikdə bəri cəhətlərə çəkib gətirməmişlərdir. Bunlar isə, moğol cinsinə mənsub olduqlarından, bütün moğollar kimi türk irqinin bir fərinə (qolunu) təşkil edəməyib, moğol irqinin bir fərinə (qolunu) təşkil edirlər... Bunların moğol irqinə mənsubiyyətlərindən naşi, təbiidir ki, cinsiyyət, lisan və çöhrələri dəxi az-çox moğollara məxsus cinsiyyət, lisan və çöhrədir. Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu, türklərin səhvən tatar deyilən qisminə gəlcə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət (bənzərlik) və münasibətləri çox azdır. Yox kimidir. Lisanları, irəlində isbat edəcəyim vəchlə nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta ciğatay şivələrindən ziyadə türkcədir. Yeni türkiyə-qədimə, farsın, ərəbin təsirindən azad qalmış türkiyə-əsliyə daha qərirdir və tatar türkcəsində görünən bu hal Qərbdən Şərqə doğru getdikcə Volqa nəhrindən Baykal gölüne, ya Altay dağlarına təcürüb etdikcə (yaxınlaşdığca) daha vazeh (aydın) və aşikar oluyor. “Cins” və “çöhrə” məsələsinə gələlim: Burada ancaq antropologiya (elmi-bəşər) qaydasınca miqyasi-cümcümə (qafa tasını ölçmək) və sair üsullar ilə tutulmuş bir statistika hökm oluna bilər. İçimizdə az-çox moğollara bənzəyənlərə “tatar çöhrəli” diyoruz, deyilmi? Burada iki mülahizə var və xatir ola bilər: b) Bir mülahizəyə görə, ola bilər ki, burada bir irsiyyət məsələsi vardır. Yeni bu şəkildə olanlarımız, ya əbaən, cəddi külliyyəni türkləşmiş bulunan moğollardır, yaxud damarlarındakı qana xeyli moğol qanı qarışmış olan türklərdir... “Üləmayi-bəşər” tərəfindən Qazan türkləri (tatarları) haqqında icra edilən tətəbbüat (araşdırmalar) nəticəsində bunlardan təcürübən bir nisfinin (yarısının) az-çox Avropa (yeni ariya) çöhrəsinə və bir nisfinin də az-çox moğol çöhrəsinə malik olduqları təcürübən (bəlli) etmişdir. Ancaq bu hal qazanlıların moğol olduqlarını isbat edəməz! Çünki qismən moğol çöhrəli, qismən də Qafqaz çöhrəli olmaq halından türklərin hansı şöbəsi azad ədd oluna bilər? Əcəba, Azərbaycanda, Anadoluda, habelə bizzat Türkünstanda bu yolda təcürübən-fənniyyə (elmi araşdırmalar) bizim öz tərəfimizdən dəxi icra edilsə, eyni nəticə hasil olmazmı? Anadolu içlərində öylə vilayətlər vardır ki, türklərinin çoxu “tatar”, yeni moğol çöhrəsinə malikdirlər... Bu isə əvvəllərdə səyahət edənlərə məlum bir keyfiyyətdir. Yuxarıda dedik ki, burada ikinci bir mülahizə daha vardır. Madam ki, hər tərəfdə, haman nisfi nisfinə (yarıbayarı) hər iki çöhrə mövcuddur, o halda elmi-əqvam və elmi-bəşər nöqtəyi-nəzərindən hansı çöhrəni ən ziyadə türk çöhrəsi ədd etməliyiz? Moğollaramı, yoxsa hind və avropalılara müşabeh olanlaramı; məsələ qayət müşküldür. **Çünki əvvəla iki-üç min il əqdəm bir millət halını alaraq Baykal civarında Orxon və Yenisey nəhrləri səvahlində və Altay dağları ətəklərində yaşamış və türklərin ən qədimi və ən xalisi bulunmuş olan Tuku-ye qövmünün çöhrə və cümcüməsinə (qafa tasına) vüqufi-tamımız olmaq lazım idi.** Mümkün isə həfriyyət (qazıntı) icra edib üzami-qədiməyi müayinə və mütalie etməli idik. Ola bilər ki, ən qədim zamanlarda dəxi hər iki çöhrə mövcud idi... Lakin çöhrə məsələsinin mücərrəd, özbaşına o qədər əhəmiyyəti yoxdur. Türklər səhneyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid (saysız) təsirata

məruz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan əqvam ariya və samiyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsilərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür. Bir tərəfdən tarixin göstərdiyi vəchlə müqəddəmən (başlanğıcda) türk ikən bilaxirə türkcəyi tamamilə unudub, başqa lisanlarla mütəkəllim (danışan) qövmlər mövcud olduğu kimi, digər tərəfdən də öz qədim dillərini tərk edib türkcə təkəllümə (söyləməyə) başlayan və bu surətlə içimizə qarışib bizlərdən mədud olan (hesab edilən) başqa qövmlər də vardır. Xəzərləri, bu gün islavca söyləyən bulqarları, macarlara qarışmış hunları, hind əqvamına qarışmış catları, üləmayi-ətrakşünasan birinci zümreyə nümunə ədd edirlər. Müqəddimən guya Fin və uyğur tayfasından olan başqurlar, Əfqan və Türküstan tərəflərində təvəttün edib iraniyüləsl olan sartlar isə bu gün tamamilə türklərə qarışib türkcə söyləməkdə olduqlarından ikinci firqəyə misaldırlar. Bundan başqa bizzat türk əqvamından bir qismi digər qismi tərəfindən təməssülə uğradılıb (assimlə olunub), bu dəqiq bir maddədir. Bütün bu söylədiklərimdən anlaşılıyor ki, ayrı-ayrı nə cins, nə çöhrə, nə lisan, nə adət və əxlaq və nə də din və məzhəb türk əqvamını fənnən tərif və təsnif üçün əsas tutulamaz. Bəlkə şəraiti-tarixiyyəyi-coğrafiyyəyə və sairə ilə bərabər bütün bu tədad olunan şəraitin heyəti-məcmuəsi nəzəri-etibara alınıb bu surətlə əqvami-türkiyyədən mətlubə ən ziyadə müvafiq olan bir ənmuzəc ittixaz olunmalı (örnek alınmalı), digərlərinin isə cədvəli-təsnifdəki mövqeləri məzkur ənmuzəcə dərəcəyi-qürbiyyət (həmin örnəyə yaxınlıq dərəcəsi) etibarilə təyin edilməlidir. Bunlardan hansının və nə dərəcədə türk namını daşımağa müstəhəq (haqlı) bulduqları ancaq bu surətlə təbyin (ifadə) edə bilər... "Tatar" istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulduğuna binaən türkoqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyövmen bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdırlar. Çünki tatar ləfzi mənəyi-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kaffəsi (hamısı) yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları mütalə edəlim. Bəzi əski müvərrixin və müstəşirqin (tarixçinin və şərqşünasın) hər iki istilahi (türk və tatar ləfzlərini) həmməna və yekdigərinin təməssülə müradifi (sinonimi) kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyəni yalnız olduğu aşkardır. Digərləri ələxüsüs əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tunğuz, mancu, tibetli, türk və sairə həp fəruatdan (budaqdan, şöbədən) olub ümuminə "tatar" deyilir, yəni tatar istilahi guya qayət şümullu olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilidir. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Değin (Deguignes) nam müvərrix əsərinə şöylə bir ünvan vermişdir. "Historie generale des Huns, des Turcs, des Magoles et des autres Tatares". Yəni, "Hun, türk, moğol və sairə tatarların tarixi-ümumisi" təbiri-axərlə Değin zikr olunan bu əqvamın cümləsini tatar fərz etmişdir. Bir üçüncü firqə üləma isə bunun tamamilə əksi bir xəyata düçar olaraq türk ləfzini ümumi və şümullu ədd etdiklərindən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə bilərik ki, əgər tatardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcək nöqtə ancaq bizzat ləfz tatar olur. Yox əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtiza edər (lazım gələr). Çünki əvvəlcə ərz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibirya səhralarındaki türklər tatardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyadə türk olanlarıdır. Mərhum Şəmsəddin Samibəyin "Qamus-i-türki"sində dəxi tatar maddəsində bu yolda bir yanlışlıq vardır. Samibəy öylə zənn etmişdir ki, tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövmlər olub, bunların namına nisbətən ümum moğollara

* Göstərilən müəllifin "Hunların, moğolların, türklərin və tatarların ümumi tarixi" əsəri nəzərdə tutulur - müəllif

“tatar” deyilmişdir. Bəzi fərziyələrə görə, tatar ləfzinin (sözünün) mənşəi mancuriyalıların lisanında tirəndaz, oxatan mənasına gələn “ta-ta” kəlməsidir. Digər tərəfdən də doqquzuncu əsri-miladidə yazılmış Çin kütubi-tarixiyyəsində iki işarə vardır ki, “ta-ta” və “ta-zə” kimi oxunur. Ərəblərin irq və cins tanımayaraq, ərəb olmayan bilcümlə (bütün) əqvam (qövm) və ümumə (millətlərə) əcəm itlaq etdikləri kimi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakin və türklərə heç bir müşabihət və münasibəti olmayan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama “ta-ta”, yaxud “ta-zə” namı verirlər. Bundan başqa yenə ərəbin əcəm ləfzini ayrıca İrənin Fürs qövminə təxsis etməsi qəbilindən çinlilər də nəhri-Əsfər sahilində yaşayan bir moğol qövmünə dəxi bilxassə “ta-ta” deyirlər. Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də “r” hərfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə “tar-tar” və “ta-tar” surətində dəxi tələffüz olunurdu. İştə nəhri-Əsfər (Sarı Nəhir, Sarı İrmak, Huangho) səvahlilinin tatar deyilən bu moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha irəli heç bir zaman keçməmişlərdir.

Çingizin validəsi bu moğollardan idi. Çingiz fütuhətindən sonra türk əqvam və məmalikinin bir qismi bu cahangirin ordularında bulunan tatar (moğol) komandaları səhvən tatar namilə yad olunmağa başladı. Bu səhvə başlıca islavlar səbəb oldu. Çünki bunlar Çingiz qoşununun bir əksəriyyəti-əzime etibarilə türk olduğunu anlamayıb ancaq əsgərin sərkərdələrini nəzəri-etibara almış idilər. **Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyyəsini zatən minəlqədim türk, bu əraziyi fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kibi həp türk oğlu türk idilər.** Çingiz ümuri-dövləti üçün moğolların deyil, uyuğların, yəni qədim türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir”.

7 il sonra yazdığı “Tatar milləti” məqaləsində İsmayıl bəy Qaspiralı Əli bəyin səsinə səs verdi: “Tatar milləti yoxdur. Sözün doğrusu budur. Tatar milləti nə vaxt və nərdən gəlib Dəşt-i-qıpçaq ilə Bulqara gəlib yerləşmiş? Avropadan, Afrikadan gəlmədiyi, Amerika və Avstraliyadan keçmədiyi məlum. Asiyada isə Yaponiya, Çin, “Kitay”, Hindistan, Əfqanıstan, Belüçistan, İran, Türkiistan, Moğolstan, Mancuriya, Sibiriya qitələri var və məlum, lakin “Tatarstan” yoxdur və yoxdu. Rusiyaya hücum etmiş Çingiz ordularının pişdarında ... təsadüfən “tatar” firqəsi bulunmuş. Əvvəla bu firqəyi görmüş peçeneq və ruslar, arxadan gələn bütün ordulara tatar adını vermişlər və rusalardan rəvayətən bu isim Avropaya əks etmiş. Şöylə ki, qüzeyli türklərin tatar ismi ilə yad olunması təsadüfi bir xətdir... **Ruslar bizə altı yüz ildən bəri Tatar və Mavəraünnəhr əhlinə Noğay ismini vermişlər. Bununla bərabər bizlər nə Noğayız, nə tatarız.** Çinlilərin iyimi yüz illik şəhadəti, tarixlərin təkrarı, coğrafiyanın dəlaləti, lisanımızın həqiqəti, antropologiyanın ölçüləri ilə türklüyümüz müsbət bulunuyor”.

Ümumiyyətlə, tatar məsələsi türk tarixinin ən ciddi və dərin problemlərindən biridir. Əli bəy Hüseynzadənin dediklərini müasir tarixşünaslıq elmi çoxdan təsdiqləyib: “Kazan tatarı, Krım tatarı, Noğay tatarı, Altay tatarı, Azərbaycan tatarı kimi ismlər... birer etnik münasibətə dəlalət etməzlər. Məsələn, əski Bulqarların və Qıpçaqların qarışmasından hasil olan Kazan türkləri ilə Tatarlar arasında etnik münasibət yoxdur” (*Zəki Vəlidi Toğan*).

Yoxdur. Amma “əski Bulqarların və Qıpçaqların qarışmasından hasil olan Kazan türkləri”nin orta əsrlərdə İdil Bulqarı adlanan ölkəsi 1920-ci ildə Leninin imzaladığı bir dekretlə, nə yazıq ki, Tatarstana çevrildi. Çünki, deməyə dilim də gəlmir, amma deməmək də olmur, Rizaəddin Fəxrəddinlər hər nə qədər böyük olsalar da Əli bəy Hüseynzadə ola bilmədilər.

Ümumrusiya türklərinin vahid tatar milləti kimi tanınması, tanıtılması ilə yanaşı Rusiyada türklərlə bağlı başqa ağırlı proseslər də yaşanmışdı. Noğaylar, başqırdlar, mişerlər nəinki tatar, hətta heç ümumiyyətlə, bir millət olaraq nəzərə alınmır, tədqiqatlarda onlar “yox olmağa məhkum, əhəmiyyətsiz millətciklər” (*İ. Qaspiralı*) şəklində öləri qeydlərlə xatırlanırdılar.

* * *

Türk varlığının, genefondunun belə amansız, ideoloji, mənəvi təhdidlərlə, aşınmalarla üz-üzə qaldığı bir ərəfədə ölüm-dirim savaşını açıq müstəviyə keçirən Əli bəyin düşüncələri tarixlə, etnoqrafiya ilə, antropologiya, etnologiya ilə yanaşı kökə, fitrətə, dinə, dile yönəlmişdi.

Ən başlıcası dile yönəlmişdi.

“Altay”, yaxud “Ural və Altay”, ya da “Turan dilləri” ki, bunların ən alt qatdakı kökü, əcdadı çox qədim olsa da, əslən Turani dil olduqları mübahisəsizdirsə də fəqət bu əsil lisanın mahiyyəti hələ anlaşılmayıb. “Fin Uqor” dilləri (Finlandiyanın müxtəlif ləhcələri ilə Macar (Venqrya Uñğar) lisanı ki, bu şöbəyə daxildir. Sibirdə və Şimal Buzlu Okeanı sahillərində söylənən müxtəlif samoyed ləhcələri, fin və uqor ləhcələri ilə bu ləhcələr arasında mövcud olan xüsusi bənzərliklərinə görə hər iki şöbəni bir hesab edənlər var. Moğol ləhcələri ki, Çinin şimali-şərqində, Sibirin və Rusiyanın bəzi cənub bölgələrində söylənəməkdədir. Baykal ötəsi moğolları, buryatlar, kalmık və s. bu zümrəyə daxildir. Çingiz ordusundakı tatar komandanların ləhcəsi bu ləhcələrdən biridir. Mancuriya dili ki, tunğuz deyilən qəbilə də bu lisanla danışır. Fin-Uqor dilləri ilə samoyed dili arasında bir nəsil və nəşəb bağlılığı olduğu kimi türk, moğol və mancuriya dillərinin də ayrıca bir əsilədən, bir kökdən rişələnməsi görünür. Yapon dili də Eyveld, Şot kimi mütəbər Turan dilləri mütəxəssislərinin rəyinə görə, Ural Altay dil ailəsinə aiddir. Yapon dilinin sintaksis qaydalarının (qəvaid-nəhviyyəsinin) tamamilə turani olması məsələsində bütün alimlər həmfikiridir. Xüsusən, Vanqler iddia edir ki, yapon dili turani dil ailəsinə daxildir.

Və hər dəfə də maraqlıdır ki, Əli bəy müraciət etdiyi alimlərin fikirlərini birinci qaynağın özünə istinadən şərh edir. Daha doğrusu, birinci qaynaqlara istinad edərək özünün ümumi qənaətlərini irəli sürür. Çünki Əli bəyin tezislərində Radlovun da, Rasmusun da, Caskentin də, Tatar Dillərini “Turan dillərinə” döndürən Maks Müllərin də, Stralenberqin də görüşlərindən əsintilər var, razılaştığı, yaxud razılaştmadığı məqamlar var.

Ortaq Turan dilinin bünövrəsini, yaxud heç bir təsirin dağıda bilməyəcəyi köklü dil birliyinin məxrəcini axtaran Əli bəy “Fəqət ən ziyadə əlsənəyi-turaniyyəyi (turan dillərini) bir zümrəyi-vahidə şəklində birləşdirən cəhət qəvaid-nəhviyyədir (sintaksis qaydalarıdır) ki, hamın kaffəsində (hamısında) bir siyaq üzredir. Fel və xəbərin daima cümlənin axırında bulunması məfulların, zərfinin (zaman zərfinin) və məkanların felə, tabe bulunduqları felə, sifətlərin mövsufə (təyin olunan ismə) təqəddüm etmələri (keçmələri) və ilx. əlsənəyi-turaniyyədə ümumi bir keyfiyyətdir”, - deyirdi. Təlqin edirdi ki, dilin üsulubunu, qaydasını qorumaq türk millətinin milli kimliyini və varlığını qoruya bilmənin mühüm şərtidir.

Əli bəyə görə, tarix səhnəsində görünən ilk mədəni türk yüksəlişi Ty-kuyelərlə başlayır, Hüseynzadənin qələmindən isə Azərbaycan ictimai düşüncəsinə tarixdən və kosmoqonik dünyamızdan soraqlar - Gök Tanrı inancı barədə ilkin məlumatlar ötürülür:

“... Run məhkukatında (yazılarında) zikr olunan məbudların ədədi məhduddur. Başlıcaları “onqon” “Oğan” nam (adlı) məbud “yer” (ərz) nami Allah, “Humay” nam ilahə və sairədir. Fəqət şu təəddüd (çoxlu) ilahə ilə bərabər türk oğuzlarda vəhdaniyyəti-rəbbaniyyə fikrinə bir meyil bulduğuna sahibüssəma (səmaların sahibi) mənasına gələn və ilahülilahə (ilahilər İlahisi) olması möhtəmil olan (ehtimal olunan) “Tanrı” Gök Tanrı və yaxud sadə “Gök” denilən

Allah dələlət ediyor. Qədim türklərin ruha etiqadları var idi. Orxon məhkukatına (yazılarına) görə, ruh bir quş şəklində təsəvvür olunuyordı”.

Əli bəy Hüseynzadənin etnoqrafiyanın hüdudlarını aşib türk teoloji məqamlarına **mifoloji yaşamanı** əks etdirən dinşünaslıq sistemində Oğuz Tukuyələrin şamanist inancı kosmoqonik ilahi proseslərlə bağlı bir etiqaddır. Tukuyələr, yeni Oğuzlar Göylər aləminə, asiman səmtinə, dərgah metafizikasına yönəlmiş və türkün ilahi vəhdaniyyətə meylini ifadə edən səmaların sahibi, ilahlar ilahisi Gök Tanrını tanıyan və ona tapınan Gök Türklərdir.

* * *

Şaman təfəkkürünə ilk sədəməni Buddanın təlimi vurur. Əcdadlarımız uzun əsrlər Budda dinində olsalar da ən sonunda Buddizmdən Lamaizmi çəkib çıxardılar. Aləmlərin panteist dərkə, vəhdəti-vücut tarixə türklərin yaratdığı təlimlər sistemi kimi daxil oldu. Burada əski şaman inancımızdan əlamətlər var deyildimi? Ama lamaizmin arıyca canımıza siryani xristianların nəsturi əqidəsi çökdü.

Əli bəy Hüseynzadə sadəcə din tarixinin xronolojisini yazmırdı. Dinlərin, yaşanılan inanc mərhələlərinin yaddaşda, mənəviyyatda, dildə buraxdığı izlərə nəzər yetirirdi, nəsturi məsələsində hətta linqvistik bir sıçrayış edir, çələb sözünün etimologiyasına baş vurur, çələbin səlibdən, xaçdan, səlb olunmaqdan törədiyini iddia edirdi. Bir müddət daşdığı nəsturi etiqadın ən mühüm atributunu yaddaşında saxlayan türk dilinin qüdrətini Əli bəy çox da uyğun və uğurlu bir dəlillə meydana qoymuşdu: “Zira çələbi farsı çəlipadan, ərəbi səlibdən çələt olub xaç deməkdir”.

Hüseynzadə Nəqqəş Manidən, Maninin dinindən, Maniheizmdən, türk dünyadərkinə nurun atəşlə əvəzlənməsi mərhələsini yaşatmış Zərdüştə yazırdı. Amma biz atəşpərəstlik çağını çoxdan keçmişdik. “Atəşpərəstlik zətdən şaman məzhəbində də var idi. Bir çox adətlərimiz bu dövrlərdən qalmadır. Məsələn: Axır çərşənbələrdə atəş yandırıb üzərindən atılmamız və sairə».

Türk kəltür tarixinin böyük bilgəsi Bahəddin Ögel atəşpərəstliyin türk dünyasında Zərdüştilikdən daha əski zamanlarda mövcud olması qənaətinə gələ bilmir, türklərin atəşə sitayişini bu coğrafiyada zərdüştiliyin intişarı ilə bağlayır”. Ancaq Əli bəy Hüseynzadə hələ 1905-ci ildə, Bahəddin Ögəldən 60 il əvvəl bu etiqad ünsürünün türklərdə daha qədim çağlarda bəlli olduğu qənaətinin arın-arxayın irəli sürürdü. Və haqlıydı.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə müasir tarixçiliyin Əli bəydən çox sonra araşdıracağı mərhələni tədqiq etmişdi. Ümumtürk tariximizdə baş vermiş əksər hadisələr, o sıradan, Gök Türk Kağanlığı, yaxud Batı Gök Türk Kağanlığının qurucusu Sincibo, yeni İstemi Kağan barədə Azərbaycanda ilk qeydlər Hüseynzadəyə aiddir.

“Sənəyi-miladiyyəsində ən əsil Altay cəhətlərindən gələn Türküstan türklərinin xaqanı Sincibo (yunanca Silzibol) Xosrov Nuşirəvan ilə bir müahidə əqd edərək, Ceyhun səvahlilini yədi-istilasına keçirmişdir. Bu tarixdən etibarən türklər artıq Monqolustan və Türküstan daxilinə münhəsir (sınırlı) qalayıb biladi-müxtəlifəyi (müxtəlif bölgələri) istelaya başlamış və Volqa nəhri səvahlilə bugünkü Rusiyanın şərq-cənubisinə də o zamanlar gəlmişlərdir. Müruru zaman ilə (zaman keçdikcə) istela və mühacirətlər yekdigərini vəli (sahib) eyləyirdi. Bunların ən mühümləri XI əsri-miladidə başlamış olduğundan türklərin bu əsrdən sonrakı əhvali-tarixiyyələri xeyli məzbut olub ondan əvvəlki tarixləri isə ehmal edilmiş idi. Fəqət VI əsr ilə XI əsr beynindəki zamana təvafüq edən bir dövr-tarixiyyəyə aid olmaq üzrə bu son sənələrdə fəvqələdə mühüm kəşfiyyat icra edilmiş”dir.

Bu, Əli bəy Hüseynzadənin böyük tarixçi erudisiyasının izharıdır. Bu məsələləri sonralar dahi türk tarixçisi Zəki Vəlidi Toğan sistemləşdirəcəkdi. Amma indi olduğu kimi onda da, bədxahlarının etdiyi kimi, xeyirxahlarının da tədqiqatlarında bu barədə türk aləmində yazılmış ilk araşdırma - Əli bəy

Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" yazısı bir qaynaq olaraq, səbəbsiz və haqsız yerə anılmayaqdır.

* * *

Tarixən bir dində qərar tuta bilməyən türklərin etiqaad dünyasında davamlı sabitlik islamiyyətin zühurundan sonra baş verdi. Başqa dinlərə meyl etməyən türklər milli kimliklərini, etnik yapılarını yalnız islam dininin vasitəsilə qoruya bildilər, digər tərəfdən də islamaşsalar da ərəbləşmədilər. İslamı qəbul edəndən sonra milliyyətlərini qoruya bilməyib ərəbləşən Şimali Afrika, Suriya və Mesopotamiya (Əlcəzirə) xalqlarından fərqli olaraq, türklərin öz milli varlığını qoruyub saxlaya bilməsinin tək səbəbini Hüseynzadə, hər şeydən əvvəl, türk dilinin qüdrətində gördü. Əli bəyin qənaətinə görə, Turan və Saminin siyasi və məfkurəvi çarpışması öncə dil meydanında baş verib. Türk dilinin qaydası sami dillərinin qaydasına o qədər zidd olub ki, saminin qamusundan, lüğətindən götürdüyü gen-bol sözlərə rəğmən, Turanın ahəngi Saminin ahəngini həzm edə bilməyib.

"Türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, bir lisandan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə (*morfoloji və sintaksisinə*) tətbiqən təsrif edər (*istədiyi kimi dəyişər*)... Türki yunancadan filosof, istoriya, ya latincadan doktor, professor kəlmələrini alıb asanlıqla filosoflar, professorlar və i.a. deyə bildiyi halda, ərəb filosofu fəlasifə, ya istoriya əsturə, ya əsturəni əsatir şəklinə cəbrən qəlb edə bilirsə də, mütəəddid əşkali-cəmi (cəm şəkilləri) olduğu halda yenə doktor, ya professorun cəmində aciz qalır dəkatir, professurə deyəcək degil a."

Əli bəyin bu qeydlərindən təxminən yetmiş il sonra "İmperatorluq dilləri" məqaləsində Nihad Sami Banarlı da həmin fikrə qoşulurdu: "İmperatorluq dilləri, millətlərə hakim olduqları torpaqlardan vergi alar, bac alar... kəlmə də alarlar. Həm bu alışın ölçüsü də yoxdur. Kəndilərinə lazım olduğu qədər, və ya canları istədiyi qədər ala bilərlər... Topladıkları lüzumlu kəlmələri kəndi dillərini qramerinə, estetikasına və fonetikasına görə milliləşdirərək kəndi kəlmələri yaparlar".

... Əli bəy yazır ki, əgər islam dini moğollar arasında zühur etsəydi, moğollar türkləri bəlkə də moğollaşdırma bilərdi. Çünki bu iki turani dil arasında yaxınlıqlar yetərincədir.

Əslində, Əli bəyin turani dil qrupunun iki ayrı şöbəsi kimi təsnif etdiyi türkcə və moğolca Altay dil qrupunun iki bir-birindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malik şöbəsidir. Ancaq hər halda, hər iki dilin təməl yapısı nə qədər fərqli olsa da, oxşarlıqları, yaxınlıqları da bir o qədərdir. Qlauson, Şerbak, Doerferə görə moğolca və türkcənin münasibətləri qohumluq deyil, daha çox alınma sözlərin vasitəsi ilə gerçəkləşmişdir. Buna rəğmən, qohumluğu təsbit edə biləcək dəlillər də çoxdur - moğolcanın və türkcənin cümlə yapısı eynidir, türkcədə olduğu kimi moğolcada da sifət ismdən, isim feldən öncə gəlir və s... (*Nuri Yüce*) Bizcə, məsələyə daha obyektiv yanaşma sonralar Əhməd Cəfəroğlunun «Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri» məqaləsində müşahidə olundu. Cəfəroğlu odqan və s. bu kimi sözlərin ilk hecasının türkcə, ikinci hecasının isə moğolca olduğunu təsbit etməklə həmin qohumluğun dərəcəsini də ortaya qoydu. Hər halda, Əli bəy proqram mahiyyətli bir yazı ilə çıxış edirdi və şübhəsiz ki, zamanında bəlli olan elmi araşdırmalardan, tədqiqlərdən də ətraflı xəbəri vardı...

* * *

Əli bəy elmi fikirdə orijinallığını ən azı yeddi yüz illik bir zaman məsafəsində qoruyub saxlaya bilən mütəfəkkirlərdəndir. Baxmayaraq ki, bu yeddi yüz ildə tarix və tarixin fəlsəfəsi Ərəbistandan İngiltərəyə qədər, İbn Haldundan Arnold Toynbiyəcən, orta əsrlərdən nüvə fizikasına kimi uzun və ağılasığmaz bir yol qət edib. Amma, tutaq ki, Əli bəyin köçəbəlik barədə qənaətlərində nə İbn Haldunla, nə də Toynbi ilə oxşar məqamlar var.

İbn Haldunun "Müqəddimə"sində bədəvi ərəblə köçəbə türk səhranişin hallarıyla eyni psixoloji ortamdadırlar, səssiz, lal, sükunət dolu bənzərlikləri var.

Arnold Toynbinin "Tarixin araşdırılması"nda köçəbələrin, "çöl bədəviləri ilə bozqır topluluqlarının yaşantıları bir-birinə bənzər. Köçəbələrin tarixləri yoxdur, təsadüfi yaşarlar. Qanun, düzənləri yoxdur".

Əli bəy Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" məqaləsində "dəvəni, atı, süvariliyi, mərdaniliyi, igidliyi, seyri-səfəri, köçəbəliyi, füşətabad (açıq və geniş) vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət olduğu inkar olunamaz".

Səhranın, biyabanın sonsuzluğuna çəkilən ərəbi o sonsuzluğa, o biyabana İbn Haldunun düşündüyü kimi, sadəcə, bəslədiyi dəvənin şərtləri sövq etsəydi, insanlıq tarixinin biyabanında yetişmiş o dəvə bir gün geriye dünyanın ahəngini dəyişəcək Hz. Məhəmmədlə birgə qayıdardı?

Məncə, eyni amilə yanaşmadakı bu ciddi elmi haçalanma, İbn Haldunun ərəbə, öz qövminə münasibətiylə, Əli bəyin türkə, öz millətinə münasibəti arasındakı fərqdən qaynaqlanır. İbn Haldun bəşəriyyətə Hz. Məhəmmədi bəxş etmiş ərəb qövminə qarşı çox insafsız davranıb. Eləcə də Arnold Toynbi. Bunlar türk köçəbəliyi ilə ərəb bədəvililiyinin səciyyəsinə fərqləndirib dəyərləndirməkdə çətinlik çəkiqlər. Köçəbə türk dəvəyə deyil ata meyl edir. Ona görə ata meyl edir ki, ruhunda açıq və geniş - füşətabad vətən şövqü var. Vətənin dörd tərəfinə yağız atların tərkində axın edən türk İbn Haldunun, Arnold Toynbinin, yaxud çağdaş dünyanın qavradığı anlamda köçəbə olsaydı, yayındakı oxları yalnız vəhşi heyvanlara tuşlayardı. Amma türk həm də dəmirin ustasıdır, dəmir mədənlərini əridib, sivri oxların ucuna dəmir başlıqlar qoyub və həmin köçəbə dedikləri əhvalla Roma imperiyasına həmlə edib. Maddi və mərmər Roma sarayı ilə mənəvi və qumsal Hun çadırının toqquşması, çöldəki döyüşçünün sarayda özünü Tanrı elan etmiş fironandan daha güclü olduğuna dünyanı inandırır. Çünki Hun qılıncı Romanı sarsıtmasaydı, gec-tez Roma siyasəti Hun torpaqlarını istila edəcəkdə. Bu mənada özünü tanrı elan etmiş saraydakı qeysər yalnız öz rəiyyətinə, Göy Tanrıya inanan səhradakı döyüşçü isə ədalətsizliklərə qarşı savaşa açılıb. Bu səbəblər dolayısı ilədir ki, türklər arzu və istəklərinə müvafiq bir düzəndə yaşamağa daha çox üstünlük verərək islam dininə tərəddüdsüz meyl etmişdilər. Əli bəy Hüseynzadənin haqlı olaraq yazdığı kimi, İslam dinini qəbul etdikdən sonra rahat durmayıb daima ona xırda, yaxud böyük düzəlişlər, əlavələr etmək həvəsinə düşən arilərdən (farslardan) fərqli olaraq, türklər heç zaman belə bir fikrə düşmədilər, islam dinini olduğu kimi və öz halal inancları mislində qəbul edib, necə varsa elə də qoruyub saxlamağa qeyrət etdilər.

* * *

Əli bəy Hüseynzadə türk tarixini həm də "Şahnamə" kontekstində şərh edir. Sultan Mahmud Qəznəvi kimi zərif zövqlü bir türk dühasının təşviqi və himayəsilə yetişən "İrənin və bəlkə cahanın böyük şairi" Firdovsinin "Şahnamə"sinə istinad edərək tarixin İrə-Turan qovğaları dövrünə, Əfrasiyab mərhələsinə yönəlir. Ancaq "Şahnamə"də əks etdirilən müharibələrin, çarpışmaların üzərində dayanmır. Daha çox, Firdovsinin təsvir etdiyi Turan aləmindəki uyğarlığa və mədəni inkişafa diqqəti cəlb edir. Xatırladır ki, Firdovsi bütün bu məsələləri sadəcə təxəyyül əsəri kimi yazmamışdır, faydalandığı, istinad etdiyi, ancaq bu gün artıq *məhv edilmiş qədim fars, pəhləvi, zənd, ərəb və türk dilli qaynaqlar, heç şübhəsiz ki, var imiş*. Var imiş və özü də Firdovsi, həmin qaynaqlara atəşpərəst bir İrəni şairi kimi yanaşır. Hüseynzadə isə təklif edirdi ki, həmin məqamlar Firdovsinin bədiyyatından ayrılıb, arındırılıb, təmizlənməli, tarixi həqiqətlər, gerçəklər bərpa edilməlidir. Yunan alimlərinin, tarixçilərinin türkləri ancaq miladi altıncı yüzillikdə tanıdıqlarını xatırladan Əli bəy türk tarixini öyrənmək üçün, həm də, Çində miladi dördüncü yüzildə yazılmış tarixi qaynaqlara nüfuz etməyi tövsiyə edirdi. Türkiyədə sinoloji tədqiqat

kürsülərinin fəaliyyəti 1935-ci ildən sonra gerçəkləşəcəkdi. Amma hələ 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə sinoloji araşdırmalara başlamaq üçün Çin hökumətinə müraciət etməyin lüzumundan danışdı.

Əli bəyin türk tarixinə və türk varlığına belə vüsətli elmi yanaşması türkoloidə o dövr üçün, əlbəttə, yuxarıda dediyimiz kimi, proqram səciyyəli məsələlər hesab olunmalıdır. Əli bəyə qədər belə bir tələbdə bulunan başqa mütəfəkkir, nəinki Azərbaycanda, o dövrdə, ümumiyyətlə, türk dünyasında hələ ki, meydana çıxmamışdı. Türkiyə sinoloji araşdırmalara Hüseynzadənin bu məqaləsindən otuz il sonra - 1935-ci ildə başladı.

Hüseynzadə «Türklər kimdir, kimlərdən ibarətdir» məqaləsində türk tarixinin daha qapsamlı təsvirini vermək üçün dəmirçi türklərin tarixi varlığına yönəlir: «Sibiryada Yenisey səvahili türkləri «dəmirçi» ləqəbilə müləqtəbdirlər». Bunu Əli bəydən altmış il sonra İbrahim Kafesoğlu da yazır: «Altaylılar... çox əskidən bəri mahir dəmirçilər olaraq tanınmışlardır».

Yenisey sahilindəki ünlü dəmirçilərin tariximizdəki qədim-qaim yerini qabartmaqla Hüseynzadənin, əslində, nəyi murad etdiyini anlamaq çətin deyildir. Ən qədim dövrlərdən türklər Altay yörəsində dəmirçiliklə məşğul olublar. Əslində, türklərlə bağlı bir mərhələ olan Dəmir çağı böyük və yeni bir sivilizasiyanın başlanğıcı kimi dərk olunmalıdır. Çünki demirdən istifadə o dövrdə dünyanın hərbi, iqtisadi düzenini dəyişmişdir. Dəmir ilk dəfə bir mif olaraq Ərgenekon dastanında ümumtürk düşüncəsinə, mədəni məmulatı kimi isə türk iqtisadi və hərbi həyatına daxil olub. Əli bəyin kontekstində türk dəmirçiliyi daha çox bu aspektlərdə araşdırılmalıdır.

Köçəbə mədəniyyətinin qarşısında iki mühüm amil vardır: atçılıq və dəmirçilik. Diqqət yetirilsə, dəmirçi türklərin varlığını xatırladandan sonra Hüseynzadə Orxon run yazılarında «əkin», «əkinlik» kibi təbiratla ziraətə dair verilən məlumat, ovalardakı süni ... su yolu kəmərlərinin şayani-diqqət bəqayası və sair bu növ asari-mühümmə türklərin bilxassə köçəbə və bədəvi olmayıb minləqədim ziraət və hirasətlə (qədim zamanlardan bəri kənd təsərrüfatı və əkinçiliklə) məşğul mədəni bir qövmlə bulduqlarını isbat eyləyir», - deyə bildirirdi.

Əli bəyin təsnifatında türk köçəbəliyinin mahiyyəti İbn Haldunun, Toynbinin anladığı kimi olmayıb. Göy qübbənin altında Gündoğandan Günbatana qədər bir coğrafiyada, açıq, füşhətabad və çox geniş bir Turan məmləkətində yaşayan əqrəba millət nə üçün köçəbə olmalıymış? Məncə, Toynbinin yanlış da elə bu məqamdaydı. Köçəbə türklər Anadolunu işğal edib dövlət qurmurdu. Türklər əski yurdu fəth edib yeni dövlət qurmaq üçün Anadoluya qayıdırdı. Əli bəy Hüseynzadənin XX yüzilin ilk illərində iddia etiyi fikirlərini sonrakı dövr türk tarix araşdırıcıları qeyd-şərtsiz təsdiqlədilər. «Çin qaynaqlarına görə, Hunlar buğda, darı əkin - becərirdilər. Bir Çin illiyi şiddətli soyuq üzündən bir sənə Hun torpaqlarında əkin əkilmədiyini yazır. Yene eyni qaynaqlar bir Hun buğda cinsi ilə Hun lobyasından bəhs edər. Altay və Sayan dağlarında hububat ziraətinin (taxılçılığın) ən azı 3 min ildən bəri yapıldığını arxeoloji qazıntılar təsdiq etmişdir. Gök Türklərdə bir ailənin əkin-biçdiyi, suladığı ərazisi vardı. Altay bölgəsində Hunlar zamanında açılmış sulama kanallarına təsadüf edilmişdir» (*İbrahim Kafesoğlu*) Əli bəy Hüseynzadənin yazdıqlarını İbrahim Kafesoğlunun, yaxud Zəki Vəlidi Toğanın mülahizələri ilə təsbit etməyim, bəlkə də kimlərsə qəribə görünəcək. Məsələ burasındadır ki, Hüseynzadənin türk tarixinə, türk mədəniyyətinə, türk milli özünüdərkinə yönəlmiş baxışlar sistemindən bir hadisə deyildi. Bu, türk milli varlığına qarşı neçə əsrlərdir ki, kin və nifrətlə körüklənənlərə qarşı Əli bəyin açdığı böyük, amansız, məfkurəvi və mədəni bir savaşı idi və Ziya Gökalp, Zəki Vəlidi Toğan, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahəddin Ögel kimi sosiologiya və tarix alimləri, əslində, bu savaşı Əli bəy Hüseynzadənin cəbhəsini təmsil etməkdəydilər.

Alxan BAYRAMOĞLU

İstiqlalın özü və sözü

*Azərbaycan Cümhuriyyəti
dövründə ədəbi hərəkət*

Bir-birinin ardınca baş verən inqilablar Romanovlar sülaləsini laxladaraq devirdi. Rusiya tərkibindəki xalqlar yaranmış əlverişli şəraitdən öz milli mənafeləri üçün istifadə edərək milli müstəqilliyə can atmağa başladılar. Cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi və mənəvi proseslər nəticəsində milli mənlilik şüuru formalaşdıb özünüdərk səviyyəsinə çatan belə xalqlardan biri kimi Azərbaycan türkləri də müəkkəb tarixi və siyasi bir şəraitdə müstəqil dövlətini - Azərbaycan Demokratik Respublikasını yarada bildi. 1918-ci il mayın 28-də elan edilib 1920-ci il aprelin 28-dək yaşayan bu respublika Azərbaycan xalqının tarixi-siyasi və mənəvi həyatında silinməz izlər buraxdı. Həmin izlər o dövr ədəbi-bədii fikir nümunələrində də dərin naxışlar açdı.

Həmin dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasını həm daxili müxalifətçi qüvvələr, həm qonşu xalqlar, həm də beynəlxalq imperializm yıxmağa çalışsalar da, onun müdafiəçiləri, tərəfdarları da tapıldı ki, milli hökumət bu imkanlardan istifadə etmək üçün özündə güc və bacarıq tapa bildi. Xalqın özündə tapa bildiyi bu güc və bacarıq dövrün ədəbi-bədii fikrində daha qabarıq əks olundu. Bu, hər şeydən əvvəl, xalqın milli mənlilik duyğusu və milli vətənpərvərlik hissi ilə bağlı idi. Milli özünüdərk bu vətənpərvərlik əsasında boy atdığı məlumdur. Çünki, ictimai-siyasi və milli-mənəvi çarpışmalar yolunda hər bir xalqın qüvvət alacağı əsas mənbə onun mənsub olduğu kökün, soyadın tarixi yoludur. Bu ehtiyac millətin öz tarixi keçmişinə müraciətini qarşıya zərurət kimi qoyur. Həmin zərurətin bədii əksini Um Gülsümün "Ey türk oğlu" ("Açıq söz" qəzeti, 20 fevral 1918) şeirində qabarıq şəkildə görürük:

***Ey türk, sən ey qəhrəman, yigit oğlu Turanın!
Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma.
Sən də yürü o yolu.
Yürü, əvət özünü hər şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın
Ülvi duyğular versin türkün həssas qəlbinə.***

O dövrdə xalqlar arasında milli mənlilik şüuru, milli özünüdərk güclənərək hər xalqda özünüdərk ruhuna köklənmişdi. Bu hal isə hər millətin keçdiyi tarixi-ictimai və milli-mənəvi tərəqqi yolunun xarakteri ilə müəyyənleşir. Türk xalqları bu dövrdə birliyə can atırdılar. Bu birliyin bəhrəsi isə tarixin sınaqlarından üzuağ çıxmışdır. Odur ki, yaranmış vəziyyətdən istifadə edib müstəqilliyə can atan xalqlardan bəzilərinin öz mənafeləri naminə əlbir olub Azərbaycanı tarix səhifələrindən silmək cəhdlərinə qarşı təklənən Azərbaycan türkləri kömək üçün öz soydaşlarına - osmanlı türklərinə müraciət etdilər.

Çünki Azərbaycana qənim kəsilənlər onu yer üzündən silmək üçün ən qatı vəhşiliyi də heyrətdə qoyan bir çilğınlıqla azərbaycanlıları qırır, evlərini yandırır, onların milli-mənəvi ləyaqətlərini həqarətlə tapdalayaraq məhv etməyə çalışırdılar.

Türklərin azərbaycanlıların köməyinə gəlməsi xalqın başladığı mübarizədə qələbəyə və xoşbəxt gələcəyə olan inamını artıraraq, onlarda vətənpərvərlik və döyüşkənlik əzmini qüvvətləndirdi. Bu işdə Azərbaycan şairləri ilə yanaşı, türkiyəli şairlərin əsərlərində vətənpərvərlik əhəmiyyətli rol oynayırdı. Məsələn, "Açıq söz" qəzeti M.Ə.Yurdaqulun "Ey Türk, oyan!" poemasını çapa aşağıdakı təqdimatla başlamışdır:

"Türklərin qəhrəman şairi Məhəmməd Əmin bəyi möhtərəm qarelər arasında tanımayan bulunmasa gerek... İştə o coşğun şairimiz - cahanşümul müharibədən (Birinci Dünya Müharibəsi nəzərdə tutulur - A.B.) mütaər olaraq Türk ruhunu, Türk ənənəsini həyəcanlı bir qəlblə dinləyərkən, Türk yurduna, Türk övladına xitab ilə yuxarıdakı ünvan ("Ey Türk, oyan!" adında - A.B.) kəndi təəssüratını parlaq və aydın bir əsab ilə təsvir ediyər".

M.Ə.Yurdaqulun "Ey türk, oyan!" poemasında türk xalqlarının zəfərlərlə, şan-şöhrətlə dolu olan tarixi poetik bir dillə təsvir edilir. Şair "Ey türk, oyan! Ey qardaşlar, oyanın! Şu türklüyə can verək!" - deyər oxucusuna səslənir:

***Ey millətım! Sən bundan tamam beş min il əvvəl
Altaylarda yaşarkən,
Tanrım sənə dedi ki: "Ey türk irqi, bu yerdən,
Günəşlərə süzülən qartal kimi uç, yüksəl!..
Sənin hər bir qüvvəti ramedici əllərin
Bütün məğrur başlara yıldırımlar saçaraq
Sana Çinin, İrənin, Hindin, Misrin, hər yerin
Ər istəyən taxtları qollarını açaraq..."
Sən bu səsin yönündə ruzgar kibi dolaşdın,
Sərt iləsi dikilən arslan kibi savaşdın.***

Türk xalqlarının zəfərlərlə dolu keşməkeşli tarixini birbəbir dilə gətirən şair onu hər yerdə, hər məqamda "tərəqqinin cüftçüsü, həsadçısı" adlandırır. İbn-Sina, Fərabı, Mövlana və b. müdrikləri yetişdirən, Urxu, Səmərqənd, Turfan kimi tarixi mədəniyyət beşiyi olan ən zəkali və əqidəli xalq kimi, "Məhəmmədin yurdunda mədəniyyət qurduğunu" xatırladan müəllif bildirir ki, bütün bunlar Türkün "böyük bir millət" olduğunu göstərir. Ona görə sözüne belə davam edir:

***Bu illərin hər daşı, hər divarı Turanın
Yaşadığı şərəfli əsrləri parladır;
Göstərir ki, mədəni olmadığın yalandır,
Sana yalnız "dəmirəl" denilməsi böhtandır.***

***Pəncən kibi qafan da
İliyindən üstündür;
Eşqin qədər zəkan da
Mədəniyyət üçündür.
Sən doğmamış olsaydın, dünya geri qalardı
Göy qübbənin altında hər yeri yas alardı.***

Poemanın ideya-bədii təsir gücü həm də onun poetik pafosunun yüksək olmasındadır. Şair dərin vətəndaşlıq yanğısı ilə irəli sürdüyü müqəddəs vəzifələrin gec-tez həyata keçəcəyinə inam bəsləyir. Və oxucu həmin amal və arzuların xoş, cazibəli və coşğun təsirindən uzun müddət çıxıb bilmir. Məhəmməd Əmin Yurdaqulun digər əsərlərində isə vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq əzmi poetik pafosla tərənnüm edilir. Bu ruhu Yurdaqulun

"Ordunun dastanı" ("Azərbaycan" qəzeti, 16,21,24 təşrin-əvvəl (oktyabr) 1918) əsərində tam aydınlığı ilə görmək mümkündür.

Arif Ürfan Qarosmanın "Türk duyğuları" silsiləsindən yazdığı "Çiçəklərlə" ("Azərbaycan" qəzeti, 5 təşrin-sani (noyabr) 1918) şeirinin ideya-bədii təsir gücü daha yüksəkdir; çəmənlikdə gəzən müəllif çiçəklərlə mükəlliməyə girərək əvvəllər onların rənglərinin sarı, bəyaz, pənbə olduğu halda, nə üçün indi al-qırmızıya çaldığının səbəbini soruşur.

**- Bu qızıl şey nədir !
- Qoxla,
Birər-birər həpimizi,
Mayamızı sən də anla!
Söyləməkdən isə bizi...**

**Hər çiçəkdən bir qoxladım,
Baxa qaldım heyran-heyran
Qərib-qərib çox ağladım,
Qoxuyurdu həpsi də qan.**

Rənglərinin al-qırmızı olub, ətirlərinin qan qoxuması səbəblərini çiçəklərin özləri də hər gün köklərindən onlara qırmızı qan gəlməsi ilə izah edirlər. Bu qırmızı rəng isə şəhidlərimizin torpağa hopmuş qanlarıdır. Torpağı qanla suvarılıb, çiçəkləri də qan rəngli, qan qoxulu olan fəlakətdə bir diyarın öz xilaskarına - türklərə və şanlı milli ordumuza minnətdarlıq duyğusunun aludəçiliyə çatan nəhayətçizliyinin səbəblərini dərk etmək çətin deyil. Bu cəhətdən Bakının azad edilməsinin (15 sentyabr 1918) bir illiyi münasibətilə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı "Haqq yerini tutan gün" ("Azərbaycan" qəzeti, 15 eylul (sentyabr) 1919) adlı məqalədən gətirdiyimiz parça maraqlıdır:

"Azərbaycan türkü mayısın (mayın - A.B.) 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qəsəblər (qəsbkarlar - A.B.) əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir.

Mayısın 28-i Azərbaycan Cümhuriyyət tarixinin ibtida günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətlidir. Sentyabrın 15-i vaqə olmasa, yəqin ki, mayısın 28-nin ibtidası bir sənə dövrəsini görmədən intəhaya varar, gedərdi. Bakı Azərbaycan üçün sadə bir paytaxt deyil, adətən əfsanələrdə söylənen bir "can şüşəsi" olduğunu nəzərə alırsaq, həqiqi istiqlal gününün sentyabrın 15-i olduğunu qəbul etməliyiz.

Mayısın 28-i böyük bir haqq elan olunmuş, sentyabrın 15-də isə bu haqq yerini tutmuş idi.

"Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər", - deyə dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakıyı əldən vermək istəməmişlərdi. "Bakı Sovet Rusiyasından ötrü lazımdır", - deyə Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliyini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrlə ittifaq bağlamış, mart hadisələri ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seylabları ilə Azərbaycan atəş - müqəddəslərini söndürmək istəmişlərdi.

Fəqət, Azərbaycan türkü tam bir məyusluq və ümitsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən yüzini böyük qardaşı Osmanlı türkünə çevirib istimdad diləmiş, qardaş səsinin ləbbeyk sədasını eşitmişdi.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaksüyutun, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəti, digər tərəfdə isə Türkiyə - Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakıyı Azərbaycandan ayırmaq surətilə siyasi bir qətl icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi...".

Buradan görünür ki, milli özünütdədiq uğrunda apardığı tarixi ölüm-dirim mübarizəsində haqqın qələbəsi üçün türklərə nə dərəcədə minnətdar olduğunu Azərbaycan xalqı çox gözəl anlayırdı.

Tarixi-ictimai şəraitə uyğun olaraq ədəbiyyatda, o cümlədən poeziyada milli özünütdərk, vətənpərvərlik, gələcəyə nikbin inam, duyğu və ideyasının tərən-nümünə, bədii əksinə millətin milli müəyyənlik və istiqlalının tənənəsindən do-ğan milli qürur və iftixar hissi də əlavə olunur. Daha doğrusu, 1918-ci ilin axır-larından başlayaraq bu istiqamət ön mövqeyə çıxır. Bu sevinc Azərbaycanın və onun övladlarının milli müstəqilliyindən doğmaqla, ədəbi əsərlərdə həmin müstəqilliyin bütün Şərqə örnək olacağı da diqqət mərkəzinə çəkilir. Ona görə ki, azərbaycanlıların tutduğu yol doğru, amalı saf, əqidəsi dönməzdir. Şair Əhməd Cavadın "Milli Şuramıza. Qardaş" ("Azərbaycan" qəzeti, 16 təşrinisani 1918), Hüseyn Vədatın "Dilək" ("Azərbaycan" qəzeti, 17 təşrinisani 1918) və s. şeirlərində vətən övladı tutduğu haqq yolundan dönməməyə, başını dik tutmağa, üz-gözünün tozunu silərək əqidəsinin keşiyində sayıqlığa çağırılır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrü ədəbiyyatı üçün tendensiyalılıq, publisistik ruh aparıcıdır. Bu tələb zamanın özündən doğur, ədəbiyyat isə ona cavab verməyə çalışırdı.

Milli qurtuluşdan doğan sevincə yanaşı, xalq bu istiqlaliyyətin qorun-masının zəruriliyini də dərk edir və əməli iş görməyə çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, vətəni qorumağın zəruri olduğu qədər həmin günlərdə mətbuatda Vətən ünvanlı əsərlər də görünməyə başlayır (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 8,18,27 təmuuz 1919 və s.). İmzasız çap olunan "Bir azərbaycanlı qadının uşağına lay-lay deməsi" ("İstiqlal" qəzeti, 7 iyun 1919) şeiri o zaman analarımızın keçirdikləri milli vətənpərvərlik duyğularını özündə əks etdirməkdədir. Övladı yolunda hər cür fədakarlığa hazır olmaqla yanaşı, onun vətən üçün gərəkliliyini dərk etdiyi üçün Ana körpəsinə bu cür lay-lay çalır:

**İlahi, vətənim
Qıl salamat bəladan,
Vətən, millət yolunda
Keçərəm bu baladan.
Lay-lay balam, lay-lay,
Əsgər balam, lay-lay.**

Həmin günlərdə çap olunan əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus olsa da, sanki bir ideyanın, eyni məqsədin sıralanan pillələridir. Bu da ümummilli-mənəvi prosesin vahid orqanizmdə baş verməsindən irəli gəlir. Məhəmməd Əminbəyin "Vətən qəhrəmanlarına ithaf" ("İstiqlal" qəzeti, 7 iyun 1919) şeiri sanki "Bir azərbaycanlı qadının uşağına lay-lay deməsi" şerinin növbəti fəslə, məntiqi davamıdır. Dünən beşiyi başında lay-lay çalınan uşaq artıq böyüyüb. İndi onu vətənin müdafiəsi uğrunda döyüşə yola salan ana oğluna belə xeyir-dua verir:

**Haydı, yavrum, bən səni bu gün üçün doğurdum,
Xamırını yigittlik duyğusuyla yoğurdum.
Türk övladı odur ki, yurdu olan torpağı
Ana irzi bilərək yad ayağı basdırtmaz.
Bir yabançı bayrağı
Azan səsi duyulan heç bir yerdə açdırtmaz.
Get, övladım, yillərcə oğulsuz qalayım,
Şu yaralı qəlbimə qara daşlar çalayım!..
Haydı, oğlum, haydı, get,
Ya qazi ol, ya şəhid!..**

Um Gülsümün "Çəkil, dəf ol!" ("Azərbaycan" qəzeti, 20 həziran (iyun 1919) şeiri vətən övladının yenilməz türk milli mərdanəliyinin poetik təntənəsi təsiri buraxır. Düşmən üzərinə yerişən ər oğul ona bu cür meydan oxuyur:

**Bən də cəngə girdim, cidalı gördüm,
Göy yüzünə baxdım, hilalı gördüm.
Səni yox, o gözəl camalı gördüm,
Yadlara aldirtmam gözəl vətəni.**

Gözünü dünyaya azadəlikdə açan bu qəhrəmanın ruhuna əsirlik, yazıqlıq yaddır. Ona düşmən də konkret olaraq bəllidir:

**Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar.
Dəf ol, vətənimdə görəməm səni...**

Əlbəttə, vətənpərvərlik və milli iftixar hissi hamıda eyni vaxtda və eyni cür formalaşmışdır. Bu bəşəri ruhun rəngarəng təzahür formaları ədəbiyyatda öz əskini müxtəlif şəkildə tapmışdır. Bu cəhətdən "Azərbaycan" qəzetində "Hekayənəvis" imzası ilə çıxan "Hekayət" (7 təşrini-sani) noyabr (1919) əsərinin qəhrəmanının "keçdiyi yol"a nəzər salmaq da maraqlı olardı...

Hekayədə təsvir olunur ki, Məşədi Murtuza evində kefi kök, damağı çağ halda çay içir. O, siyasətlə maraqlanır, lakin qəzetlərə yox, şayiələrə daha çox inanır. Qapı açılır. Məşədi Murtuzanın arkadaşlarından Salman oğlu Süleyman xəbər gətirir ki, bu günlərdə Denikin yüz min əsgərlə Bakıya hücum edəcək. Hətta, onun ayroplanları (təyyarələri) şəhərə bomba da atıblar. Xoşbəxtlikdən partlamayıb. Məşədi Murtuza təşvişlə dostundan neyləmək haqqında məsləhət istəyir. Salman oğlu Süleyman qaçmağı məsləhət görür.

Mart hadisələrində qaçarkən necə əzablara düçar olduqlarını, fiziki, iqtisadi və mənəvi sarsıntılara məruz qaldıqlarını göz önünə gətirən Məşədi Murtuza bu təklifə razı olmayıb, qohumu Fərəcdən həqiqəti öyrənməyi lazım bilir. Hər iki dost Fərəcin dalınca gedərkən küçədə ona rast gələrək vəziyyəti ondan soruşduqda Fərəc gülüb həqiqəti onlara başa salır. Bu vaxt nizami yerləşlə küçədən keçən əsgərlərin dalınca gedən bir dəstə könüllü onların diqqətini cəlb edir. Mahnı oxuya-oxuya gedən həmin adamların kimliyini soruşan Məşədi Murtuzaya Fərəc başa salır ki, könüllülərdə, öz yurdlarını qorumağa gedirlər.

Bir həftə sonra Fərəc işdən qayıdarkən mahnı oxuya-oxuya küçələrdən keçib cəbhəyə yollanan könüllülər arasında təsadüfən Məşədi Murtuzanın da xüsusi inam və vüqarla addımladığını görür.

Bu, Məşədi Murtuzanın milli oyanışı və milli özünüdərkdən irəli gələn öz ləyaqətini, şərəf və heysiyyətini müdafiyyəyə qalxması prosesidir.

Bu dövrdə milli-mənəvi qürur hissi həm də siyasi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Vətən sevgisi həm də müstəqil milli dövlət anlayışı ilə culğalasaaraq, vətənin qorunması eyni zamanda dövlətin qorunması kimi dərk olunur. Əli Şövqi, Bədrəddin Seyidzadə "Vətən" ünvanlı ("Azərbaycan" qəzeti, 5,7 avqust 1919) şeirlərdə vətəni həm də hər şeydən yüksəkdə duran və əbədi enməyəcək bayraqlı bir diyar kimi vəsf edirlər. Cəfər Cabbarzadənin "Azərbaycan bayrağına" yazdığı "Sevdiyim" ("Azərbaycan" qəzeti, 25 avqust 1919) şeirində də bu ovqat diqqəti cəlb edir:

**...Can alıcı bir görkəmin dağ başında durduqca
Oxşadıqca bahar yeli açıq-dağınq tellərin.
Nazlı yelin omuzunda saçlarına vurduqca
Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hisslər bəsləyir.
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim...**

1919-cu il sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasının bir illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdi. Həmin gün xalq onun bu xoş günü uğrunda canından keçən türkiyəli və azərbaycanlı şəhidlərin də məzarını ziyarət edərək orada odlu çıxışlar etmişlər. "Yaşıl qələm" ədəbi dərnəyi tərəfindən çıxış edən gənc şair Əhməd Cavad (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 17 iyul (sentyabr 1919) bildirmişdi ki, o və qələmdaşları ilhamlarının bütün gücünü bundan sonra da xalqın ürəyində azadlıq və istiqlaliyyət abidəsinin daha əzəmətlə ucaltmasına, bu inamın güclənib rəvnəqlənməsinə sərf edəcəklər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həm günün hadisələri ilə səsleşən, həm də digər mühüm problemlərin işıqlandırılmasına həsr edilən dram əsərləri də yazılmış, onların bəziləri tamaşaya da qoyulmuşdur. Cəfər Cabbarlının "Bakı müharibəsi", Mirzəbala Məhəmmədşadın "Bakı uğrunda müharibə", Abdulla Şaiqin "Tələbə həyatı", Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança", "Anamın kitabı" dramları belə əsərlərdəndir.

"Azərbaycan" qəzeti həmin tamaşalar haqda dərc etdiyi bildiriş elanından birincisində C.Cabbarzadənin (Cabbarlının) "Bakı müharibəsi" dramı haqda verdiyi bir qədər təfəssilatlı informasiyada göstərir ki, C.Cabbarzadənin "Bakı müharibəsi" dramında mart qırğınlarından başlamış, Bakının düşməndən azad olunması gününədək baş verən hadisələr təsvir edilmişdir. Əsərdə Bakı cəbhələri və həmin cəbhələrdə Nuru paşa, Mürsəl paşa və Məhəmməd Tofiq bəyin iştirakı ilə Bakıya hücum planı hazırlamaları, Şüvəlan, Binə, Maştağa, Balaxanı cəbhələri diqqət mərkəzində dayanırdı. Bundan başqa, əsərdə düşmən cəbhələrinin təmsilçiləri kimi Caparidze və Atabekyan obrazları da yer almışdır..."

AXC dövründə yazılan və sosial-siyasi məzmun daşıyan dram əsərlərindən biri də Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança" faciəsidir. Bu əsərin faciə - baş qəhrəmanı hər hansı bir fərd, şəxs deyil, bütövlükdə xalqdır. "Kamança"nın sonunda müəllif onun yazıldığı tarixi və yeri belə göstərmişdir: "Yanvar, 1920. Şuşa qalasında". Bu əsərin mövzusunda danışarkən filologiya elmləri doktoru Hüseyn İsrailov haqlı olaraq yazmışdır: "...Kamança"da XX əsrin əvvəllərində çarizmin, eyni zamanda bolşeviklərin bilavasitə təhriki ilə törədilmiş erməni-azərbaycanlı qırğınının ibrətli tarixi bədii əksini tapmışdır."

C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsərində Azərbaycan türklərinin istiqlala qovuşmaq meylləri öz əksini tapır:

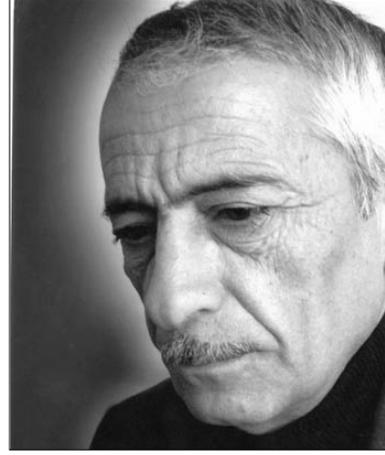
"Anamın kitabı"nda Azərbaycan xalqının müqəddəratı ilə bağlı olan tarixi ədalətsizlik, faciəvi şəkildə parçalanıb, ayrı düşmüş bir xalqın birləşməsi, demokratik bir quruluşa qoşulması kimi ali bir ideya yüksək bədii ümumiləşdirmələrlə mənalandırılmışdır". Bu fikrin inandırıcılığına C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına xas zahirən məişət detallarında böyük məzmunlu ideyaların ideya-estetik ümumiləşdirmə bacarığı və keyfiyyəti etibarlı, əsaslı dayaqdır.

Araşdırmalar göstərir ki, AXC dövrünün poeziya və nəsr kimi dramaturgiyası da mövzusunə, ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, izlədiyi qayəyə görə özündə zamanın nəbzini milli vətəndaşlıq mövqeyindən əks etdirmişdir.

Aydın TAĞIYEV

Quba üsyanı

1917-ci ilin oktyabrında dövlət çevrilişi yolu ilə Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər keçmiş imperiyanı əlbəəl bərpa etmək niyyətinə düşdülər.

Elə bu məqsədlə də “inqilab edən Bakı proletariatına kömək” adı altında 1920-ci ilin aprelin 26-da Rusiyanın Qafqaz cəbhəsi üzrə XI Qızıl Ordu qərərgahından müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisinə hücum etmək əmri verildi.

Gecə saat 12-də zirehli qatarlar Samur körpüsünə doğru hərəkətə başladı...

Aprelin 28-nə açılan gecə Qızıl Ordu hissələri Quba-Dəvəçi-Qızılburun- Bakı istiqamətində hərəkət edirdi.

Qan-qada saçıan o zirehli qatarda işğalçılarla birgə özmüzünlülər də var idi və o qatar beləcə 70 il torpaqlarımızda yol gedəcəkdi...

Sarvan stansiyasında zirehli qatar dayanmalı oldu. Dəvəçi nahiyəsinin Qalagah kəndindən Həmdulla əfəndinin başçılığı altında qeyrətli oğullar doğma Cümhuriyyətin müdafiəsinə qalxaraq işğalçı ordunun qarşısını kəsmişdi. Və bu da xalqımızın min illər boyu davam edən tarixi faciələrindən biri idi ki, dəvəçililərin atəşə tutduğu zirehli qatarda Bakıya Sovet hakimiyyəti qurmağa gedən özmüzünlülərdən biri də bu torpağın qoynunda - Pirəbədil kəndində doğulub böyümüş Qəzənfər Musabəyov idi...

... Sarvan stansiyasından sonra o zirehli qatar Bakıya can müqavimətsiz yol gedəcək, bir də Gəncə stansiyasında Cavad xanın nəvələri tərəfindən ikinci dəfə gözləmədikləri müqavimətlə qarşılaşacaq, lakin bu müqavimət də rus əsgərlərinin süngüsü ilə amansızcasına yatırılacaqdı.

Əzəli və tarixi Azərbaycan torpaqlarının bədnam Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiya və İran tərəfindən ikiye bölünməsindən 9 il sonra məhz burada - Azərbaycanın şimal-şərqində çarizmə qarşı xalqın ilk etiraz harayı yüksəldi.

Bu, 1837-ci ilin məşhur Quba üsyanı idi...

XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya uğrunda İranla Rusiya arasında gedən müharibə (1804-1813) rus ordusunun tam qələbəsi ilə nəticələndi. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra rus çarizmi müstəmləkə əsarəti altına aldığı Azərbaycanın şimal hissəsindəki ərazilərdə xanlıq quruluşunu hərbi-inzibati komendantlıq üsulu ilə əvəz edərək amansız özbaşınalıq şəraitini yaratmışdı. Quba xanlığı torpaqlarının çoxusu xəzinə torpaqlarına çevrilmişdi.

O zaman müfəttiş senatorlar Kutyasov və Meçnikov Azərbaycanda komendant üsuli-idarəsini xarakterizə edərək ədliyyə nazirliyinə yazırdılar: "...müsəlman əyalətlərinin idarə olunmasını nəzərdən keçirdikdə rəislərin azğınlığı və əhalinin çəkdiyi əziyyətdən insan dəhşətə gəlir.

Burada insan ləyaqəti artıq tapdalanmışdır. Hər cür ədalət unudulmuşdur, qanun yalnız əsarət aləti olmuşdur, dairə rəisləri, komendantlar, pristavlar və digər vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində əsas amil acgözlük və dözülməz özbaşınalıqdan ibarətdir".

Şeşpara mahalının kəndliləri isə əyalətin komendantı polkovnik Gimburqdan Qafqazın baş hakiminə şikayət məktubunda yazırdılar ki, Gimburq müntəzəm surətdə onları özü üçün pulsuz işləməyə, bağ salmağa, ot gətirməyə, tikintilər inşa etməyə, odun hazırlamağa məcbur edir. Gimburqun at ilxısı üçün Niyazabadda ot biçib xüsusi arabalarında Qudyal (Quba) qalasına daşımaq səbəbindən kəndlilər öz mal-qaraları üçün ələf hazırlaya bilmədiklərindən qış girən kimi heyvanlar acından tələf oldu və böyük ziyan çəkildilər.

...Bir dəfə kəndliləri Qubaya yük daşımağa getməyə məcbur edərkən İzmara kənd sakinləri pul yığıb kəndxuda vasitəsi ilə komendantı rüşvət verirlər ki, onları biyardan azad etsin...

Qonşu Xəlfələr, Düzbilici kəndinin sakinləri izmaralıların biyara çağırılmadığını görüb bir neçə ağsaqqalı Qubaya - əyalət mərkəzinə göndərirlər; cənab komendant, necə olur ki, bizi biyara gəlməyə məcbur edirsiniz, izmaralıları isə yox?..

Komendant "İzmara" sözünü eşidib üz-gözünü turşuda-turşuda səsini ucaldır: "Da...İzmara - druqoe delo..."

Dilmanc da komendantın cavabını tərcümə edir: "Hə...İzmara - başqa məsələdir..." Bu "məsələnin" nə olduğunu isə, nə qədər avam olsalar da, kəndlilər başa düşür, lakin qorxularından açıb-ağartmağa ürək etmirlər.

Mahal naibləri də kəndliləri amansızcasına istismar edirdilər. Şabran mahalının naibi podporuçik Cəfərqulu ağa (A.Bakıxanovun qardaşı, sonralar çar ordusunun general-leytenantı olmuşdur) əhalidən hər il üç min gümüş manatlıq düyü alıb satdırırdı. Şabran mahalı əhalisindən bundan əlavə külli miqdarda taxıl, qaramal, at, qoyun, balıq və başqa məhsullardan töycü alırdı.

Müşkür mahalının naibi Məmmədخان bəydən yazılan şikayət ərizəsini o zaman Tiflisdə Qafqaz canişinliyində işləyən Mirzə Fətəli Axundov Qafqazın baş komandanı baron V.Q.Rozen üçün tərcümə etmişdi. **"...Bizim mahalda naiblik edən Məmmədخان bəy bizə qarşı aşağıdakı qəddarlıqları edib: 1. O, hər il bizi onun üçün yer şumlamağa və həmin yeri əkməyə, sonra əkini biçməyə və biçilmiş əkini lazımi yerə daşımağa məcbur edir. Hələ bizdən 100 çetvertə yaxın toxum da alıb. 2. İki yerdə hasar çəkmək üçün bizi işləməyə məcbur edib. 3. O bizdən xışları, cütləri yığıb ki, özü üçün parçalıq - pambıq yeri şumlasın, toxumunu da bizdən alıb. 4. Niradoran kəndi camaatından 12 sapıq yun ipi zorla özünə götürüb. 5. Bostançı kəndinin camaatından zorla bir bəxşeyiş və gümüş manat alıb, verib başqalarına. 6. Tala kəndinin sakinlərindən birini dəyənəklə cəzalandıraraq ondan 20 gümüş manat alıb.**

Bütün bunlarla əlaqədar Siz zati- alinizdən mərhəmətlə tədbir gözləyirik. Tərcümə etdi Fətəli Axundov. Düzdür". (A.C.Сумбатзаде, Кубинское восстание 1837г. Баку-1961)

Çar hökuməti idarələrinin və mahal naiblərinin zülm və zorakılıqları kəndlilərin səbr kasasını doldurmuşdu. Xalqın öz etiraz səsini ucaltmağa səbəb yox, bəhanə lazım idi...

...Bə belə bir bəhanə də tapıldı...

II Nikolayın göstərişi ilə Quba üsyanının səbəblərini araşdırmaq üçün qraf İ.İ.Vasilçikovun yazdığı "İzahat"dən: "...Quba əyalətində Quba komendantı polkovnik Gimbut ilə Tip mahalının naibi mayor İsa bəy Həsən Əfəndi oğlu arasında ikiüzlü münasibət yaranmışdı. Yüksək rəhbərlik qarşısında bir birinin paxırını açıb qanunsuz işlərdə ittiham etmələrinə baxmayaraq, onlar eyni zamanda yüksək rəhbərliyin mükafatlarına və xüsusi ehtiramına layiq görülürdülər. İsa bəyə isə öz işləri barədə əyalət komendantının xəbəri olmadan birbaşa Baş hakim ilə əlaqə saxlamağa icazə verilmişdi ki, bu da əyaləti açıq-açığına iki cəbhəyə - komendant və onun rəqibi İsa bəyin cəbhələrinə bölürdü.

Bu ilin başlanğıcında İsa bəy nə üçünsə Tiflisdə imiş və hər hansı bir səbəbdənsə bir çox şahidlərin, o cümlədən mənim eşitdiyimə görə süvari-müsəlman alayının komandir müavini Həsən ağa və praporşik Nəsim Əfəndinin yanında Baş hakimə demişdir ki, o və başqa qubalılar süvari verməyəcəklər. İsa bəyin özü, yaxud onun həmfikirləri və kənar şəxslər tərəfindən xalqa çatdırılan belə sözlər avam adamlar tərəfindən Baş hakimin əsil iradəsi kimi qəbul edilə bilinərdi, çünki İsa bəy hər bir hərəkətini Baş hakimin adı ilə təsdiqləyirdi.

Qubada süvari yığılması tələb edilərkən Tip mahalının naibi və sonra tezliklə Qubanın baş qazisi təyin edilən İsa bəyin öz yerinə qoyduğu qardaşı Mehdi saymazyanalıqla camaatı Ağbil adlı müqəddəs yerə toplamış və onların süvari yığılmasından boyun qaçırmaq haqda and içmələrinə yol vermiş, sonra isə onun mahalına Yuxarıbaş, Sırt, Anıqdərə və başqa mahallar qoşulmuşlar. Hökumətə sadıq olan Quba bəyləri gözlənilən iğtişəşlərin qarşısını almaq məqsədilə bir neçə gün ərzində öz hesablarına tələb olunan qədər süvari topladırlarsa da, süvari toplanmasından açıqcasına yayınan Həsən Əfəndinin ailəsi yalnız Qubanın deyil, Tabasaran camaatının da əsgər toplanışığının gözlənilməsi haqda yalan xəbərlərlə qızıışdırıb ayağa qaldırdılar..." (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989)

"...Ancaq polyak qiyamçıları zəhmli Qafqaz baxışları ilə qorxutmaq üçün bu qoşunlara yazılmaq lazım idi. Yeri gələndə isə - axı, yaddılar! kafirdilər! öldürün! Savab qazanın! - demək də olardı. Qanlar töküüb canlar almaq üçün müsəlman qoşununa qubalılardan yazılmaq lazımdır..." (Çingiz Hüseynovun "Fətəli Fəthi" romanından sətirlər, Bakı, Yazıçı-1986).

Qafqazın baş hakimi baron Rozenin Hərbi nazir qraf Çernişevə yazdığı 1837-ci il 10 yanvar tarixli təliqəsindən: "Mənə çatın məlumata görə, Vasilçikov Tiflisdə olan podpolkovnik Abbasqulu Bakıxanova hökumətə sadıq olması haqqında vəsiqə vermişdir. Vasilçikovun bu hərəkətinə təəccüb edirəm, bir halda ki, mən onu Abbasqulunun (ağasız - A.T.) fitnə-fəsadlarından xəbərdar etmişdim. Sizə göndərdiyim başqa bir təliqəmdən cənabınıza məlum olduğu kimi, hökumətdən çoxlu maaş alan Abbasqulunu mən Tiflisə çağırıb ona xüsusi bir tapşırıq verdim, o isə bunu icra etmədi; buraya gələndən sonra o, məni daima özündən narazı salmışdır. Mənim ona heç bir etimadım yoxdur".

Hərbi nazir qraf Çernişev də I Nikolaya yazdığı 1838-ci il 9 yanvar tarixli məruzəsində A.Bakıxanovu hökumət yanında öz etibarını itirmiş və ona mənfə münasibəti olan şübhəli bir adam kimi göstərmişdir. (F.Qasımzadə, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Uşaqgəncneşr, 1956.)

A.Bakıxanov Quba üsyanında şəxsən iştirak etməsə də, belə məlum olur ki, o, bu üsyana hüsn-rəğbət bəsləmişdir.

... 1837-ci ilin aprel ayı idi. Baharın erkən çağlarında bu yerlər həmişə gülüstana dönərdi. Ancaq adamlar tutqun, qaşqabaqlı idilər. Çar hökuməti

əyalətin sakinlərindən tələb etmişdi ki, Varşavada yerləşən süvari müsəlman alayında xidmət etmək üçün atlılar toplansın. Yuxarıbaş, Sırt, Anıqdərə mahallarının kəndxudaları, ağsaqqalları Hil kəndinin yaxınlığındakı Qırbulağa yığılıb müşavirə keçirdilər. Kəndlilər qərara gəldilər ki, iqamətgahı Qubada olan Dağıstan Hərbi mahalının rəisi general-mayor Reytdən süvari dəstəyə atlı verməkdən onları azad etməyi tələb etsinlər. Kəndlilər başqa tələblər də irəli sürmüşdülər; vergilər azaldınsın, vəzifəsindən sui-istifadə edən komendant Gimbut öz vəzifəsindən götürülsün, onun əlaltıları və qahmar çıxanları - özbaşınalıqları ilə əhalini tənqə gətirən Müşkür naibi Cəfərqulu ağa Bakıxanov və Buduq naibi Məmmədخان mahaldan sürgün edilsinlər.

General-mayor Reytnin yanına göndərilən nümayəndələr belə bir xəbərlə qayıtdılar: general onlardan atlı tələb etməyəcəyini vəd edir. Kəndlilərin bir çox tələbləri də yerinə yetirildi, lakin qəzəblənmiş xalq sakitləşmək bilmirdi...

General- mayor Reytnin yanına göndərilən nümayəndələrin yanına yolladı. İsa bəy də toplaşanlara xəbər verdi ki, süvari tələb edilməsinin səbəbkarı alpanlı Məmmədخان bəy və Cəfərqulu ağadır. Onlar bunu baş idarəedicidən tələb ediblər və Sizləri də beləyə salıblar. İsa bəy onlarla həmrəy olduğunu bildirməyi unutmadı və məsləhət gördü ki, qəti olaraq süvari verilməsin. Beləliklə, toplaşanların başçıları Qubaya Reytnin yanına gəlib öz tələblərini bir daha ona xatırlatdılar. O da bu tələbləri Tiflisdəki komandanlığa çatdıracağına söz verdi. Sonra da kəndlilərin özlərinə başçı seçdikləri Xuluq kəndxudası Hacı Məhəmmədə Xudata gedib orada toplaşanları öz evlərinə buraxmasını təklif etdi. Hacı Məhəmməd Xudata gəlib məsələni toplaşanlara danışdı. İki gündən sonra Reytdən cavab məktubu gəldi. Cavabda Quba mahalından ümumiyyətlə süvari toplanmayacağı bildirilirdi. Quba komendantı Gimbutun və hər iki mahal naibinin vəzifələrindən kənar edilib Quba əyalətindən uzaqlaşdırıldığı da kəndlilərə elan edildi.

A.Bakıxanovun "İzahat"ından: "Bir para güclə toplanmış avam adamlar Quba tərəfə hərəkət etdikdə, hökumət ilə camaat arasında vasitəçiliyi öz üzərinə götürən İsa bəy general-mayor Reytnin və bu iş üzrə Baş hakim tərəfindən təyin edilmiş məmur Pototskinin yanına bir neçə silahlı qiyamçı, o cümlədən artıq özünü Quba xanı elan etmiş Hacı Məmmədi gətirmişdi; qiyamçılar onlara inanmayan xalqın adından komendantın dəyişməsinə, pulla tutulmuş süvarilərin buraxılmasını, süvari verilməsinə çox kömək edən bəylərin qovulmasını və müxtəlif mükəlləfiyyətlər üçün yığılmış pulların geri qaytarılmasını israrla tələb edirdilər. Bu tələbləri yerinə yetirmək məqsədi ilə artıq yola düşməyə hazır olan süvarilər buraxılmış, komendant polkovnik Gimbut işdən götürülmüş, poruçik Məhəmmədخان bəy və podporuçik Cəfərqulu ağa indiyə kimi saxlanıldıqları Şamaxı və Bakıya yola salınmış, pulların geri qaytarılması haqda isə, Baş hakim qarşısında məsələ qaldırmaq vəd edilmişdir.

Avam camaatın və iğtişaçıların bu cür hərəkəti ilk üç tələbin dərhal yerinə yetirilməsi ilə başa çatdıqdan sonra, indiyə kimi də beyinlərində güclü və hər cür həyəcanlar doğulmaqdadır; xüsusilə əyalətin hökumətə sadıq olan bəylərdən təmizlənməsi və xalqın bədxahların zərərli təsiri altında saxlanması pis haldır. Onların bu hərəkəti haqqında yeni komendant İşşenkonun dəfələrlə xəbərdarlıq etməsinə, hətta bunun camaat üçün bəraət xəbəri ilə müşayiət etməsinə baxmayaraq, nə bu müraciətlərə, nə də birinci ixtişaşın səbəbkarlarına, camaatın sakitləşdirilməsinə və xalqın ehtiyaclarına lazımi diqqət verilməmişdir ki, sonuncu çıxışın qarşısının alınması mümkün olsun".

...Aradan bir neçə ay keçdi. Quba əyalətini birdən-birə kütlələrin yeni üsyan dalğası bürümüş oldu.

Kütlələrin yenidən həyəcanlanmasına Şeyx Şamilin öz yaxın müridləri ilə qubalılara göndərdiyi məktub yeni vüsət verdi. Şamil məktubunda qubalıları məzəmmət edib bildirirdi ki, nəhaq yerə mart-aprel aylarında bir yerə yığışdıqları halda adıca bir kağızda yazılanlara inanıb dağılışıblar. Hakim dairələr onları aldadırlar, gec-tez yenə də süvari toplamağa başlayacaqlar. Ona görə də rus işğalçılarının zülmündən azad olmaq üçün ən münasib vasitə üsyan etmək və əldə silah, onlarla mübarizə aparmaqdır.

Şeyx Şamilin Dağıstan və Çeçenistan millətinə müraciətindən:
“Torpağımızı hürriyyətə qovuşdurmaq ülgümüzdür.

...Çarlar öləcəkdir - Petrolar və Katerinalar kimi Nikolay da keçib gedəcəkdir. Fəqət, Qafqaziya mütləqə qurtulacaq. Hür və məsud olacaqdır. Mən müsəlmanam, müsəlman olanlar özlərini əsarətə almaq istəyən istibdad amirləri ilə çarpışmaq məcburiyyətindədir. Ey Tanrının ən məqbul qulları! Ey vətəndaşlığın əmsalsız ziynəti, şərəfli mühafizələri! Bu Vətən Sizindir. Sizin olacaqdır. Ölümü sevgili kimi qucaqlayan və şəhidliyə susayan insanlara əsarət təklif etmək boş xülyadır!”

Bundan sonra üsyana hazırlıq görülməyə başlandı. Quba xanı elan edilmiş Hacı Məhəmmədin qızının toyunda Xuluq kəndinə toplaşan 200-dək adam toy dağılıdıqdan sonra axıra qalib üsyan etmək məqsədi ilə məsləhətləşməyə başladılar.

Toyun axırına yaxın kəndlilərin içərisində igidliyi ilə fərqlənən, çox böyük nüfuzu olan, hər işdə Hacı Məhəmmədə yaxından köməklik edən Yarəli də gəlib çıxdı. Ümumi məsləhətləşmə belə bir qərarla nəticələndi ki, onlar kütlələri üsyana qaldırmaq üçün yerlərə nümayəndələr göndərsinlər.

Buduq və Bərmək mahallarından başqa digər bütün mahalların əhalisi komendanta və yerli naiblərə tabe olmayaraq, Hacı Məhəmmədin dəstəsinə qoşuldu. Üsyançıların sırasında on iki mindən çox kəndli var idi. Bundan əlavə, əhalinin bütün təbəqələri, Quba şəhərinin sakinləri də üsyançılara hər cür köməklik göstərirdilər. Bu qədər qüvvəyə malik olduğunu görən Hacı Məhəmməd Quba şəhərinə doğru yaxınlaşmağa başladı. Hökumət qoşunları toplar gətirərək şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirdilər. Çar qoşunlarından savayı, üsyançılara qarşı Şirvan bəylərinin, Kürə və Qazıqumux xanlarının atlı qoşunları da köməyə gətirilmişdilər.

Üsyançı dəstələr Qubaya tərəf hərəkət edərək şəhəri mühasirəyə aldılar. Üsyan başçıları şəhərdə rus qoşun qüvvələrinin güclü olduğunu bildirdilər. Ona görə də sentyabrın dördündən beşinə keçən gecə hücumla başlarkən tədbirli şəkildə bir neçə istiqamətdən şəhərə girməyi qərara aldılar.

Hücum əsasən şəhərin qərb və şərq tərəflərindən eyni vaxtda olmalı idi. Yarəlinin başçılıq etdiyi min nəfərlik bir dəstə Qudyalçay tərəfdən gizli surətdə qayalıqdan şəhərə girməli və arxadan düşməyə zərbə endirməli idi.

Müəyyən edilmiş vaxtda iki tərəfdən hücum başlandı. Güclü top və tüfəng atəşi ilə qarşılanan üsyançılar şəhərə daxil ola bildilər. Yarəlinin dəstəsi divarları aşaraq şəhərə girdi və mərkəzə tərəf irəliləməyə başladı. Şəhər əhalisi dərhal üsyançılara kömək etdi. Kişilər silaha sarıldılar, qadınlar isə çörək və barıt daşıyırdılar. Bir neçə saat şəhərdə daxili əlbəyaxa döyüşlər getdi. Üsyançılar böyük dəyanət və qoçaqlıq göstərdilər. Lakin şərq və qərb tərəfdən Qala divarlarından kənardə hücum edən dəstələrin fəaliyyəti o qədər də əsaslı olmadığından, qarnizon döyüşçüləri əsas qüvvələrini Yarəlinin dəstəsi üzərinə yönəldə bildilər.

Üsyançılar axşam saat 5-də qarnizon döyüşçülərinin zərbələri altında şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Sonradan şəhər qalasına nə qədər hücum etsələr də, müvəffəqiyyət əldə edə bilmədilər.

Quba şəhərinin mühasirəsi sentyabrın 10-dək davam etdi. Çar çinovnikləri qarnizonu xilas etmək və üsyançılara zərbə endirmək üçün tədbirlər görməyə başladılar.

...“Üsyan alovlarının söndürülməsinə baxmayaraq, baron Rozen əmr verir ki, Qubaya bir batalyon da göndərilsin;” General Feldmarşal Varşava kinyazı qraf Paskeviç- İrəvanski adını daşıyan...- İlahi - deyə baron Rozen ”ah”çəkdi,-necə də uzundur, yazıb əmir verənəcən dəstə gedib yetişməz! - Polkun bir batalyonunu da Qubaya təcili göndərmək. Digər batalyonu isə Bakıya...

Bu polk Şirvan adını daşıyırdı, amma əmr tez yazılsın deyə, baron vaz keçdi...” 1 batalyon da ver, Qubalı üsyançıların, - baron bu sözü pozub “qiyamçılarla” əvəz etdi, çünki üsyan qorxulu səslənir; əsgərlərə pis təsir göstərə bilərdi, hərbi tribunalı öz işini bitirənədək Bakıya göndərilsin”.

(Çingiz Hüseynov, “Fətəli Fətəhi” romanından sətirələr).

Üsyançıların bir qismi dağlara çəkilərək hələ uzun müddət müqavimət göstərirdi.

1838-ci ilin iyun ayında üsyançı kəndlilərin axırını dəstələri Əcərxun kəndi yaxınlığında darmadağın edildi.

...1841-ci ildə Bakı qalasında xüsusi hərbi səhra məhkəməsi üsyanın rəhbər və fəal iştirakçılarından 43 nəfəri mühakimə etdi. Mayor İsa bəy bütün vəzifə və çinlərindən məhrum edilib Sibirə sürgün olundu. Üsyanın digər iştirakçıları və təqsirkarları da eyni qayda ilə Sibirə sürgün edilməklə cəzalandırıldılar. (Onlar Azərbaycandan Sibirə sürgün edilən ilk azadlıq mücahidlərindən idilər. İllər keçəcək, xalqımızın azadlığı yolunda can qoyan oğlanları daha uzaqlara sürgün ediləcəkdilər...) Hacı Məhəmməd isə məhkəmənin hökmü ilə edam edildi.

Quba əyalətində baş vermiş bu üsyan müstəmləkə əsarətinə qarşı ilk azadlıq hərəkatı idi. Elə buna görə də unutmayaq ki, Quba üsyanının xalqımızın azadlıq mübarizəsi tarixində xüsusi əhəmiyyəti var.

◆ Elçinin 75 yaşı

Hörmətli Elçin! Siz yaradıcılığınızın çoxşaxəli olması ilə seçilən, müxtəlif janrlarda uğurla işləməyi bacaran qələm sahiblərinəsiniz. Teatr üçün yazdığımız əsərlər ədəbi aləmdə sizi həm də dramaturq kimi tanıtmışdır. Ölkəmizdə, habelə dünyada gedən ədəbi-bədii proseslər barədə dövrü mətbuatda müntəzəm olaraq dərc etdirdiyiniz tənqidi məqalələr ədəbiyyatşünasların yüksək qiymətini qazanmışdır. Ssenariləriniz əsasında çəkilmiş bədii filmlər tamaşaçılar tərəfindən həmişə böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Sizin ictimai fəaliyyətiniz müxtəlif ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın mənəvi birlik və həmrəyliyi işinə xidmət etmişdir.

İnanıram ki, yaradıcılığın ən yetkun dövrünü yaşayan ədib kimi siz müasir ədəbi prosesə ciddi təsir edən yeni-yeni əsərlərinizlə bundan sonra da Azərbaycan oxucusunu sevindirəcək, müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın zənginləşməsi işinə öz töhfənizi verəcəksiniz.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
19 may 2003-cü il

Şirindil ALIŞANLI

Sənətkarın obrazı

Son yarım əsrin ədəbi-ictimai hərəkatında Elçinin öz yeri, ölkəmizdə və onun hüdudlarından kənar da etiraf olunmuş nüfuzu və sanbalı vardır. Yarım əsrlik bir dövrün ədəbi-bədii tərəqqisini, onun problem və qayğılarını Elçin imzasından kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Elçin bədii nəsr ustası, orijinal dramaturq olduğu kimi, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın da aparıcı söz sahibidir. Tənqidin elmi-metodoloji problemlərini, sənətkarlıq qayğılarını ən operativ təhlil edən, dəyərləndirən mütəfəkkir alimdir.

Sənətkar ömrünün müdriklik çağı dağ silsiləsinin zirvə yüksəlişini xatırladır. Bu zirvəyə ucalmağın, onu fəth etməyin parlaq nümunələrindən biri müasirimiz, ədəbi-ictimai fikrimizin əsas söz sahiblərindən olan Elçin müəllimidir. Yetmiş beş illik ömrün və 50 illik yaradıcılığın zirvəsindən geriye baxmağa dəyər. Bu zirvədən sənətkar ömrünü səhifələdikcə xalqın bədii yaddaşına çevrilmiş iki obraz nəzərimizdə canlanır: sənətkarın obrazı və onun yaratdığı xalq obrazı. Bu gün multikulturalizmdən bəhs edənlər, onu dövriyyəyə gətirənlər bəşəriyyətin tarixən əldə etdiyi qənaətlərə, həyat vərdişlərinə yeni bir şey əlavə etmirlər, sadəcə olaraq bunu konkret siyasi kontekstə yönəldirlər. Əslində isə, hər bir xalqın tarixi onun tarix boyu yaratdığı obrazların tarixidir. Xalqlar bir-birindən öz tarixləri ilə yanaşı öz obrazları ilə də fərqlənirlər. Yazıçı yaradıcılığı boyu mənsub olduğu xalqın obrazını yaradır. Xalq içərisində isə hər bir yazıçının öz obrazı var. Klassiklərin obrazını onların əsərləri, bu əsərlərin gərmenevtik, aksioloji şərhə yaradırsa, müasir yazıçının obrazı, daha konkret, bu gün böyük yaradıcılıq yolu keçmiş Elçin müəllimin sənətkar, ictimai xadim, vətəndaş obrazı onu təyin edən ictimai, mənəvi-estetik daşıyıcıları ilə vəhdətdə yaranıb.

İndi fəlsəfi-estetik fikirdə dünyanın bədii obrazının Amerika, İtaliya, Fransa, Rusiya və s. tipləri haqqında sanballı tədqiqatlar dövriyyəyə gəlib. Milli bütövlüyün bədii təsdiqi kimi təbiət, ətraf mühit, xalqın psixikası, xarakteri və təfəkkür tərzinin reallaşması milli obrazı şərtləndirən amillər kimi vəhdətdə götürülür.

Elçinin yaratdığı milli obraz tipajının, onun mahiyyətini və buna paralel müəllif obrazını bütün zənginliyi, rəngarəngliyi ilə dərk etmək baxımından yarım əsrin sənət göstəriciləri ilə yanaşı, fərdi istedad və şəxsiyyət də müstəsna rol oynayır. Elçin istedadının ictimai-fəlsəfi məzmunu, vətəndaşlıq tutumu 50 illik zəngin ədəbi-ictimai fəaliyyəti prosesində üzə çıxıb. Ədəbi-ictimai fikrimizə liderlik səlahiyyətini 75 illik ömrün sənət və vətəndaşlıq meyarları reallaşdırıb.

Elçin yarım əsrlik yaradıcılığı boyu doğma xalqının obrazını zəngin tarixi dəyərlər fonunda yaradır. O bunu hekayə, povest, roman və dramalarında tarixi

və müasir əhvalatlar, hadisələr mühitində formalaşan xarakterlər, təbiətlə şəxsiyyətin harmoniyası və bütün bunları cazibəli, ahəngdar bədii biçimdə bizə çatdıran müəllif obrazı, təhkiyəsi ilə reallaşdırır. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq janrında isə klassik və müasir ədəbiyyatımızın Nizami, Füzuli, Sabir, Qurbani, Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Ü.Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq və digərlərinin yaradıcılığı, mühiti, taleyi fonunda milli yaddaşımızı yaradır. Təəssüf ki, adını unutduğum müəlliflərdən biri haqlı göstərir ki, hələ məlum deyil Kutuzovun tarixi xidmətləri böyükdür, yoxsa Tolstoyun "Hərb və sülh"ündəki Kutuzov obrazının. Bu mənada müasirlərimiz, gələcək nəsillər ədəbi yaddaşı tarixi və müasir yaddaşa çevirən sənət adamlarına minnətdar olmalıdırlar. Klassik şairimiz Molla Pənah Vaqifin bədii fikir tariximizdəki xidmətləri fonunda Səməd Vurğunun Vaqif obrazının milli təfəkkürümüzün, milli varlığımızın bütövlüyü baxımından oynadığı rol heç də geridə qalmır. Bu, tarixi yanlışlıq deyil, bu, tarixin müasir bədii-ictimai təsdiqidir.

Bu gün klassik irsə münasibətdə anlaşılmaz, siyasi ambisiyalardan doğan məqamlar baş alıb gedir. Elçin müəllimin ədəbiyyatımızın Füzuli-Axundov-Sabir mərhələləri haqqında elmi mülahizələrini xatırlamaq yerinə düşər və onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, onun bədii düşüncənin təkamülündə aparıcı ədəbi şəxsiyyəti şərtləndirən bədii-estetik prinsiplər haqqında mülahizələri klassik irsimizə münasibətdəki ifratların mahiyyətini üzə çıxartmaqda metodoloji fon yaradır.

Ədəbi demokratizmi tarixi ədəbi kanonların yarışmasına çevirən mətbuat və televiziyayı - qafiyəpərdazlıq, meyxana meydanına çevirən, bu gün bədii tərəqqidə bir ənənə kimi xüsusi çəkisi və rolu olmayan ədəbi nümunələrin həndəvərində dolanmaq ədəbi tərəqqiyə qətiyyətlə xidmət etmir, əksinə, ədəbi zövqləri korşaldır, sənət meyarlarını müəyyən etməkdə çətinlik çəkən oxucu və dinləyicini əsl ədəbiyyatdan uzaqlaşdırır.

Elçin müəllimin yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri haqqında görkəmli ədəbiyyatşünaslarımızın son illərdəki tədqiqatları ortadadır. Mən yenə də sənətkar və xalq obrazının reallaşması baxımından yazıçının yaradıcılığındakı bəzi məqamlara qayıdacağam.

Son aylar Elçini yenidən mütaliə zamanı sənətkarı, ümumiyyətlə sənəti dərk etmək, mənimsəmək, dəyərləndirmək baxımından mənə son dərəcə maraqlı olan nüanslar ortaya çıxdı. Elçin müəllim haqlı olaraq qeyd edir ki, "dünyada nə qədər yazıçı mövcuddursa, o qədər də yaradıcılıq psixologiyası var". Mən deyərdim ki hər oxucunun da, hər tədqiqatçının da öz psixologiyası var. Yaş və dünyagörüşün səviyyəsinə görə dərk etmə imkanları var. Müxtəlif vaxtlarda və psixoloji durumda, əhval-ruhiyyədə oxuduğum bu əsərlər mənim üçün yenidən bir dünya yaratdı. Qarabağın, Şuşanın, Abşeronun təbiəti ilə harmoniya yaradan bir-birindən zəngin dünyası olan adamlar. Bu adamların taleyini, bu adamların hər birinin duyğularını, iztirablarını oxucuya sevdiren, folklor, nağıl intonasiyasını, ana və nənə nəvazişinin əlçatmazlığını xatırladan, təlqin edən təhkiyə, onun poetik sirləri, estetikası bütün dolğunluğu ilə mənim üçün yenidən açıldı.

Elçin müəllim 50 illik yaradıcılığı boyu hekayə janrına sədaqətli olub. Bu janrın bütün imkanlarını səfərbər etməklə yanaşı, onun poetikasına öz möhürünü vurub. Bu hekayələrdə də zaman və istedad birgə addımlayır, həyat və müşahidə təcrübəsi isə yazıçıya insan qəlbinin daha dərin qatlarına nüfuz etməyə imkan verir. İlk hekayələri ilə son illər yazdığı əsərləri - hekayələri müqayisədə onun bir yazıçı kimi ədəbi-estetik imkanlarını gördüyümüz kimi, hələ gənc nasir Elçinin ədəbiyyata püxtə bir nasir kimi gəldiyini də təsdiq edir. Yazıçının özünün qeyd etdiyi kimi, o, ədəbiyyata İlyas Əfəndiyev, Mehdi Hüseyn, İsa Hüseynov imtahanından çıxıb gəlmişdi.

Elçin müəllimin ədəbiyyata gəldiyi illərdə dünyanın müxtəlif xalqlarına mənsub yazarlar həyata milli tarixi dəyərlər kontekstində yaşamağa başladılar. Bu, 60-cıların tənqidi tipində dərhal nəzərə çarpırdı. Elçin nəsrində məhz belə bədii-estetik meyarların formalaşmasında öz bədii-tarixi missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirdi. Elçin və onun təmsil etdiyi ədəbi nəsillərin yaradıcılıq təcrübəsinə, ədəbiyyatda yeni başlanğıclara rəvnəq verdi. Əvvəlki nəsillərin nümayəndələri ilə birgə XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetik ənənələri zəminində ədəbiyyatın yeni mərhələsini formalaşdırıb inkişaf etdirdilər. Bu ədəbiyyat milli ədəbi-ictimai şüurda, ədəbi zövqlərdə yenilik yaratdı. Bu illər yaranan ədəbiyyat bütövlükdə ədəbi-ictimai proseslərə istiqamət verdi, incəsənətin bütün sahələrinə işıq saldı, ədəbi dili xalq dilinin ən zəngin qatları ilə zənginləşdirdi. Ədəbi-bədii şüur ictimai-siyasi duruma güclü təsir etdi, onu milli ovqata köklədi.

Elçinin hekayə, povest və romanları milli realizmin yeni tipi idi. Bunların ideya-estetik modeli hakim yaradıcılıq prinsiplərinə, onun çərçivələrinə sığmırdı. Bu əsərlərdə ortaya qoyulan, dövriyyəyə gətirilən yeni estetik dəyərlər cəmiyyətin ictimai-siyasi meyarlarını qabaqlayırdı.

Elçin nəsrinin poetik özünəməxsusluğu, bədii-fəlsəfi vüsətini zaman etibarlı ilə təkamüldə izləmək baxımından onun müxtəlif tarixi dövrlərdə yazdığı hekayələrə nəzər yetirdikdə bir qənaət bizi tərk etmir ki, o bir yazıçı kimi oxucusunu öz ətrafında olan adi adamların dünyasına aparır, heç bir ictimai-estetik müdaxiləyə və kontekstə yol vermir. Bu xarakterlərin bir-birinə bənzəməyən obrazları fon yaradır, milli, ictimai əxlaq dəyərləri və meyarları formalaşdırır. Bu nəsrin poetik özünəməxsusluğu onun bütün estetik qatlarında duyulur. Əsərin və qəhrəmanların adıyla başlamış situasiyaların psixoloji rəngarəngliyi oxucuda ovqat yaradır. "Qırmızı ayı balası" (1969), "Gümüşü, narıncı, məxməri" (1971), "Baladadaşın ilk məhəbbəti" (1972), "Bu dünyadan qatarlar gedir" (1973), "Şuşaya duman gəlib" (1977), "Qarabağ şikəstəsi" (2003), "Canavarlar" (2008), "Kaşeyin taleyi" (2012) kimi hekayələrdə XX əsrin əvvəlləri, Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev nəsrinin, xalq ədəbiyyatının yazıçı yaddaşına hopmuş sinkretik bədii intonasiya tipi, bu intonasiyadakı ovqat çalarları dərhal nəzərə çarpır. Elçinin bədii tənqidi rəmz, simvolika bütün janrlarda öz yerini tapır. Yeri düşən hər məqamda Elçin müəllimin böyük ehtiramla, "unudulmaz" epiteti ilə xatırladığı Yaşar Qarayev Elçin yaradıcılığında bu cəhəti belə səciyyələndirirdi: "Elçin rəmzdən, bədii-fəlsəfi şərtlikdən, kəskin məcazdan cəsarətlə istifadə edir, psixoloji əhval-ruhiyyəni detalda əyanlaşdırən mizanlar və cizgilər axtarır, onları görümlü, baxımlı obraza çevirən epitetlər tapır. Məhz bu epitetlərin təşkil etdiyi bir mozaikada bəzən nağıl və hekayə, əfsanə və həqiqət bir-birilə bəzən və qaynayıb-qarışa bilir. ...adi adamların daxilən gizləyib xəlvətdə saxladığı mənəvi keyfiyyətləri hamımız üçün estetik sərvətə çevirir".

"Qırmızı ayı balası" hekayəsində C.Səlimovun ailə iztirabları, ömür-gün yoldaşı Şəfiqə və qızı Leylasız keçirdiyi günlərin bütün ağırlarını oxucu real həyat həqiqəti kimi qəbul edir, çünki Səlimovun Şəfiqəsiz və Leylasız həyatında mənəvi bütövlüyün atributları, qütbləri çatmır və yazıçı bu nisgildən oxucusunu qəbul etməyə hazır olduğu bir şərtliklə, rəmzlə xilas edir. Çünki oxucu da Səlimovla birgə Şəfiqə və Leyla üçün darıxır, yazıçı bunu sadə bir təsvirlə inandırır bilir. "C.Səlimov küçəyə baxan eyvana çıxdı. Budur, həmin sarı bina, həmin qara daş bina, həmin yeni tikinti ayrıcında dayanmış həmin millis işçisi, qarşı eyvanda həmin güllər, həmin meynə, o biri eyvanda çeşməyini taxıb küçəyə tamaşa edən həmin qoca - yüz ildir ki, belədir, hər şey olduğu kimi. Qabaqlar bu sarı bina da belə solğun deyildi - meyit rəngli, bu qara daş bina da bu cür matəm içində deyildi, bu yeni tikintinin toz-torpağı da proyektor işığında işləyən

bu traktorun tırlıtısı kimi gecənin bürküsünə qatışıb ürək qısmırdı... ayrıcğahda dayanmış həmin millis işçisi də bu cür könülsüz, həvəssiz deyildi, çeşməyini taxıb eyvandan küçəyə tamaşa edən bu qoca da bu cür miskin görünmürdü; əvvəllər - yüz il bundan qabaq - indi hər tərəfi basmış bu bozluq yox idi; onda Leyla bu eyvanda gülərdi, bu otaqlardan ev iyi gəlirdi onda.”

Elçinin dediyim hekayələri bu janrın inkişafında xüsusi rol oynadı. Elçin bir nasir kimi ədəbiyyata real həyat həqiqətlərini, müasirliyimizin ictimai statusu etibarını ilə xüsusi seçilməyən adi adamların qayğılarını, talelərini gətirdi. Vaxtı ilə dediyim bir cəhəti bir də təkrarlamaq istəyirəm ki, Abşeronun dünyanın heç bir yerinə bənzəməyən təbiətini, bu bölgənin sakinlərinin xarakterini Elçin qədər həssaslıqla yüksək bədii koloritlə təsvir edən əsər və yazıçı xatırlamıram. Bu əsərləri oxuyanda Şukşini, əsl şimali rus həyatını, rus xarakterini yaradan böyük sənətkarı xatırlayıram. Şukşin Şimali Rusiyanın təbiətini, bu təbiətin bir parçası olan adi adamların xarakterini hansı bədii vüsətlə yaradırsa, Elçin də Abşeronun və deyərdim ki, təkə Abşeronun yox, Şuşanın, ümumilikdə Azərbaycanın milli koloritini, bədii obrazını eyni hərəkət və istedadla, milli bədii düşüncə prizmasında yaradır.

Elçin müəllim ilk hekayələrindən olan “Baladadaşın ilk məhəbbəti” haqqında yazır: “Baladadaşa qədər bizim ədəbiyyatımızdakı baladadaşlar, onların başlarındakı iri kepkalar yalnız satira obyekt, ironiya predmeti idi. Görünür, bu iri kepkalı Baladadaşın daxili aləmindəki incəlik, lirika, romantika oxucu üçün gözlənilməz oldu. Oxucu Baladadaşın koloritini hiss etdi, onun mənəvi dünyasındakı akvareli qiymətləndirdi və bu qırx ilin səlahiyyəti, güman edirəm, mənə imkan verir deyim ki, oxucu onu sevdi”.

Burada haşiyə çıxıb onu demək istərdik ki, ilk hekayələri və povestləri ilə oxucu Elçini sevdi. Çünki bu əsərlərdə müəllif müdaxiləsi, müəllif mövqeyi oxucunu bu qəhrəmanların ən incə, dəruni hisslərinə yönəltmişdi. “Füzulini sevirəm”, “Mirzə Cəlili sevirəm”, “Səməd Vurğunu sevirəm” ifadələri də təsadüfi yaranmayıb. Çünki yazıçı bütün əsərlərinin baş qəhrəmanıdır.

Elçinin Abşeronun təsviri ilə bağlı yazıçı və tənqidçi müşahidələri çoxdur və biri digərini gücləndirir. Lakin mənə bir oxucu kimi heyrətləndirən Elçinin kənd həyatını dərinlən bilməsi, təsvirin təbiiyyətinə, bütövlüyünə xələl gətirən bir sözün və ifadənin işlədilməməsidir. Əksinə, bu gün az qala unudulmaqda olan bədii leksikanın elə qatları ilə rastlaşırıq ki, sanki yazıçı uzun illər kənddə yaşamış, gözünü ova-ova atı tövlədən çıxarıb suvarmağa aparmış, hər gün kəndlərdən keçib gedən qatarlara qoşulub xeyli uzaqlara getmiş, xəlif bir kövrəklik, qəriblik gətirən çiskinli, dumanlı axşamların qoynunda böyümüşdür.

1977-ci ildə qələmə alınmış “Şuşaya duman gəlib” hekayəsi Elçin müəllimin yaradıcılığı ilə bahəm XX əsr nəsrimizin parlaq nümunələrindən biri kimi yaşadığımız günlərin, taleyin şuşalıları bəxş etdiyi nakam günlərin, Şuşasızlığın ağrıları yaşayanların, onların yaralarının qaysaqlarını soyur, Şuşaya gələn o ağ duman zülmət bir qaranlığa qovuşur. Bu hekayədə bütövlükdə Şuşanın obrazını görürük. Bütün sakinləri ilə, qonaqları ilə, təbiəti ilə birgə, bir-birini tamamlayan bir tablounun rəngləri kimi. Doppa Dadaş, Hüsameddin Alovlu, Cavanşir, Dürdanə, İskəndər Abışov, Mədinə xanım və başqaları hekayə janrının çərçivəsində dolğun, bitkin xarakterlər kimi təqdim olunur. Yiğcam bir janrın hüdudlarında bu qədər fərqli obrazlar yaratmaq, kəskin psixoloji durumların birindən digərinə keçidlər etmək mükəmməl söz sənətinin yaratdığı sirlərdir. Bu hekayə bu gün bizə Şuşalı günləri qaytarır, bədii siqləti kimi, ictimai, mənəvi-siyasi tutumu etibarını ilə qiymətsiz sənət nümunəsidir. Şuşaya gələn dumanın içində Cavanşir gələcəyi görür, işığı görür, Dürdanənin gözlərini, saçlarını görür.

Milli bədii mövzunun, milli problemlərin bəşəri sənət ölçüləri səviyyəsində təqdimi Elçin müəllimi hər vaxt düşündürür. O, hekayə janrında buna parlaq

şəkildə nail olmuşdur və bunu onun son illərdə qələmə aldığı "Qarabağ şikəstəsi", "Canavarlar", "Kaşeyin taleyi" əsərləri bir daha təsdiq edir. İndi ədəbiyyatda, ümumiyyətlə incəsənətdə Qarabağ mövzusunda, bu mövzuda yaranan əsərlərin keyfiyyətindən çox danışılır. Müəyyən əsərlər yazılmışdır, xüsusən poeziyamızda və bədii publisistikada Qarabağ mövzusu geniş yer tutur və bu əsərlərin təhlilinə həsr edilmiş xeyli dissertasiya mövcuddur. Ancaq hələ ki, bu faciənin bütün mahiyyətini açan incəsənət əsəri ilə dünyanı istənilən səviyyədə inandıra bilmirik. Bu faciəni hər an yaşayan bir insan kimi onun mənəvi ağırlarını ifadə edən sənət əsərləri ilə az rastlaşmışam. Elçin müəllimin "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsini oxuyarkən bizim bu böyük faciəmizin dəhşətlərini bir də yaşadım. Burada nə döyüş səhnələri var, nə süni patetika, nə də mənfi planda işlənmiş kobud aksentlə danışan düşmən obrazı. Qaçqın düşmüş insanların həyat təzi elə ustalıqla təsvir edilir ki, özünü bu əzabın daşıyıcısı, iştirakçısı kimi hiss edir, bir milyon qaçqının birinə çevrilirsən. Bu artıq milli faciə hüdudundan çıxır, bəşər övladının düçar olduğu real vəziyyət fonu yaradır.

Qaçqınlığın mənəvi-əxlaqi faciəsinin bu hekayədən əvvəlki təsvirini "Bayraqdar" povestində görürük. Vətəndə vətənsizliyin, yurd-yuvasızlığın ağırları əsərin bütün qatlarının vəhdətində reallaşır. Elçinin təhkiyəsi ilə səciyyəvi olan ironiyanın mahiyyəti dəyişir, dərin bir lirizm, nisgil intonasiya aparıcı yer tutur. Povestdə Şuşa qaçqınlarının yataqxana həyatının heyretəmiz müşahidənin bəhrəsi olan detalları, Əhməd Ağayeviçin meşşan psixologiyası, Fərzəli müəllimin - Molla Fərzəlinin acı taleyi bir axarda birləşdirilir və XX əsrin sonunda milli faciənin mahiyyətini ortaya qoyur. Qaçqın qəbiristanlığının təsvirindən doğan fəryad, daxili yanğı və üsyan bütünlükdə əsərin mahiyyətini ifadə edir: "Buradakı qəbirlərin başdaşı həmin yarımçıq tikintinin divarlarından sökülüb-qoparılb gətirilmiş kubik daşlar idi və divarların köhnə suvağı adda-budda üstündə qalmış o kubik daşlar bu kiçik qəbiristanlığa elə bir ab-hava gətirmişdilər ki, elə bil bu qəbirlərin özləri də qaçqın idi, hardansa qaçıb gəlmişdilər..."

"Bir görüşün tarixçəsi", "Toyuğun diri qalması", "Dolça" povestləri, "Ağ dəvə", "Mahmud və Məryəm", "Ölüm hökmü", "Baş" romanları Elçinin bir nasir kimi iri həcmli janrlara keçiddə bədii istedadının yeni tərəflərini üzə çıxartdı. Tarix, folklor, təbiət motivləri, rəmzləri ilə müasir yazıçı təkəkkürünü müəyyən edən vətəndaşlıq konteksti vəhdətdə çıxış etdi. Bu əsərlər Elçinin yazıçı portretinin, yazıçı obrazının bütün bədii, estetik, fəlsəfi cizgilərini üzə çıxardı.

Elçinin müraciət etdiyi janrlar konkret mövzuların mahiyyətindən irəli gəlir və çox böyük sosial ictimai mətləbləri hekayədə olduğu kimi, povest və romanlarda da eyni vüsətlə ifadə edir. "Dolça" povesti, "Mahmud və Məryəm" romanı, "Canavarlar" hekayəsində olduğu kimi. "Dolça" povesti cəmiyyətin həyatına ironik bir baxışdır, metaforik düşüncə üslubunda qələmə alınmış və XX əsr nəsrimizin sanballı nümunələrindən biridir. Oxucu burada yaşadığı cəmiyyətin mənəvi eybəcərliklərini görür, onun əxlaqına nifrət edir. Müəllif özü doğru göstərir ki, "Mənim "Dolça" povestimdəki it yadına gəlir? Cəmiyyət o itin əxlaqını pozur, onu sümsük edir."

Elçinin romanlarında tarix müasir ictimai-sosial düşüncənin daşıyıcısı kimi çıxış edir. O, tarixin dərinliklərinə endikcə, xalqın, millətin taleyi naminə vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyur. Ədəbi ictimai fikirdə yüksək dəyər almış, Rusiyanın nüfuzlu ədəbi orqanları tərəfindən nəşr edilmiş "Baş" romanı bu janrın poetikasına ciddi yenilik gətirdi. Özü də dünya ədəbiyyatındakı mövcud qəliblər kontekstində yox, bu sahədəki müsbət təcrübənin milli nəsr yaddaşı ilə vəhdəti əsasında. Bu roman müstəqillik illərinin parlaq ədəbi faktı olmaqla yanaşı, bədii sözün urvatını özünə qaytardı.

Ədəbi-ictimai fikirdə Elçin obrazı onun nəsrilə həmahəng Elçin dramaturgiyası və Elçin tənqidi ilə vəhdətdə formalaşmış. "Elçin teatri" və "Elçin tənqidi" anamları ədəbi-nəzəri fikir tariximizə öz estetik səlahiyyəti və əxlaqi dəyərləri ilə daxil olub.

60-70-ci illərdə yaranan yeni ədəbiyyat məfhumu eyni dərəcədə ədəbi-nəzəri fikrə də aiddir. Həyat həqiqətinə sadıq qalan, bəzən də bunu simvolik, metaforik bir tərzdə ifadə edən bədii faktların ədəbi prosesdə aparıcı mövqə qazanmasında istedadlı tənqidin də rolunu inkar etmək olmaz. Ədəbi-nəzəri fikrimizin görkəmli nümayəndəsi kimi Elçinin bədii və tənqidi yaradıcılığında bu gün təqdir etdiyimiz sosial-estetik amilin dinamik inkişafını görürük. Gerçəkliyə və sənətə yanaşma konsepsiyası, cəmiyyətdə gedən "sosial korroziyanın" ictimai köklərinin təhlili, milli-mənəvi irsin müasirlik baxımından dərk və qiymətləndirilməsi Elçinin tənqidi irsinin yaşadığımız günlərin fəal həmsöhbətinə çevirən başlıca estetik amildir. Onun ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin həddləri genişdir: müasir ədəbi proses, onun aparıcı meylləri, ideya-poetik axtarışları, görkəmli yazıçı və tənqidçilər haqqında oçerklər, klassik irs, xüsusən XX əsrin əvvəllərinin ədəbi hadisələri, faktları, onu təmsil edən şəxsiyyətlər və s. Elçinin bir tənqidçi kimi dünya və respublika mətbuatındakı intensiv fəaliyyətini fərqləndirən, ona ədəbi prosesdə nüfuz və etibar qazandıran müəllifin orijinal təhlil mədəniyyəti, istər tarixi, istərsə də müasir ədəbi prosesi qiymətləndirərkən rəhbər tutduğu obyektiv metodoloji meyardır.

Elçin müasir ədəbi proseslə yanaşı, bədii fikrin tarixinə də ardıcıl müraciət edir, milli və dünya bədii fikrinin tipoloji hadisələrini əyaniləşdirən tarixi-mədəni gerçəklik, estetik başlanğıc ətrafında düşünür, böyük və qədim tarixi olan milli bədii sərvətimizi bəşəri estetik fakta çevirən ideya və sənətkarlıq möcüzələri barədə öz mülahizələrini irəli sürür, hansı dövrün ədəbi məhsulundan, hansı məktəbin nümunəsindən danışmasına baxmayaraq onu bu günün vacib mətləbləri narahat edir. Tarixi ədəbi faktlar və şəxsiyyətlər Elçin üçün indi xalqı həyəcanlandıran, narahat edən başlıca problemlərin ətrafındakı düşüncələrini əsaslandırmaqda güşə daşına çevrilir, özü də bunların ibrətamiz milli ənənələr üzərində pərvazlandığını və onların var olmaq, yaşamaq hüququnu ehtirasla müdafiə edir.

Elçini tənqidimizin müasir nəzəri-estetik səviyyəsi, təhlil mədəniyyəti, metodoloji hazırlığı daha çox narahat edir. Azərbaycan tənqidinin professionalıq baxımından irəliyə hərəkəti ilə yanaşı, onun ictimai-ədəbi fikrin inkişafında əngələ çevrilən cəhətləri müəllifi eyni dərəcədə düşündürür. Tənqidin nəzəri savadı artır, dünya estetik fikrinin nailiyyətləri ilə silahlanırsa, müəllifin ardıcıl tədqiq və tələb etdiyi vacib mətləblərdir. Lakin bütün bunlar ayıq-sayıq vətəndaşlığın ifadəsinə çevrilirmi? Güclü vətəndaşlıq hissi ilə nəzəri-estetik səviyyənin müasirliyi Elçinin müasir tənqiddə axtardığı əsas estetik keyfiyyətdir.

Elçin müasir tənqidi prosesin tədqiqi məntiqindən çıxış edərək belə qənaətə gəlir: "Tənqid özü də az düşünür, daha çox bədii düşüncələri təsvir, təsbit edir, çox zaman isə buna heç cəhd də göstərmir". Tənqidin düşünməyi üçün, özü də ictimai fikir səviyyəsində düşünməyi üçün nəzəri-estetik hazırlıq, bu istiqamətdə səmərəli axtarış lazımdır. Ağıllı düşüncənin milli-mənəvi sərvətə çevrilməsi üçün isə tənqiddə vətəndaşlıq, inam hissi gerəkdir ki, düşüncələrini ifadə etsin, ədəbi prosesin əlamətdar hadisəsini vaxtında qiymətləndirsin, kəsirlərini cəsarətlə deyə bilsin. Elçin elmi və bədii fikrin qanunauyğunluqlarını özündə birləşdirən estetik amil kimi, tənqidin ideya-poetik sənətkarlığını bu amillərlə şərtləndirir. Ədəbi tənqid qarşısında qoyulan belə tələbin real ifadəsini kitabdakı məqalələrdə də görürük. Müasir ədəbi prosesin axtarışları, klassik ədəbi irs, tənqidin və bədii fikrin görkəmli nüma-

yəndələri haqqında danışarkən müəllifin tənqidçi "məni" qabarıq hiss olunur. Çünki Elçin ədəbi prosesi, görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılıq yolunu həm də bu düşüncələrinin əyaniləşməsi üçün vasitəyə çevirir.

Tarixi və müasir ədəbi-bədii faktların mənzərəsi, gerçəklik və bədii düşüncə, millilik və bəşərlik, qarşılıqlı ədəbi təsir, klassik irs və müasirlik, folklor, ana dili, ictimai fikrin inkişafında, milli-mənəvi irsimizin qorunub saxlanmasında şəxsiyyətin yeri, yazıçı və cəmiyyət və s. haqqında öz qənaətlərini irəli sürür.

Tənqidçinin bu mündəricəli monoloqları fakt, sənəd mötəbərliyinə, bədii fikrin təkamül qanunauyğunluqlarının məntiqinə, müəllifin geniş erudisiyasına əsaslanır. O, ədəbi-bədii düşüncəni statik halda qiymətləndirməkdən, hətta beş ilin faktlarını bu zaman çərçivəsində ümumiləşdirməkdən yan keçir. Ədəbi prosesdə tənqidin rolundan danışarkən, onu təmsil edən yeni nəslin rol və mövqeyini müəyyənləşdirərkən ümumi ədəbi prosesin kontekstindən çıxış edir, eyni zamanda ədəbi-bədii fikrimizin mərhələ və nəsillə dəyişikliklərini şərtləndirən ictimai və estetik amillərin üzərinə qayıdır. Elçinin tənqidi məqalələrində, eləcə də monoqrafik tədqiqlərində, yuxarıda dediyimiz kimi, tənqidçi, tədqiqatçı "mən"i qabarıqdır və bunu onun ümumən tənqidi fikirdən tələb etməsi də qanunidir.

Klassik ədəbi irsimizin indi yenidən, ən müasir mənəvi, siyasi və elmi meyarlarla oxunması və təhlilinin nəzəri-metodoloji ölçülərini müəyyən etmək ədəbiyyatşünaslığımızın ən ümdə problemlərindəndir. Çünki milli-mənəvi irsin tarixi yeri və müasir mənası məlum standartlara, ölçülərə sığışmır. Bu mənada folklorun, klassik ədəbi irsin yüksək ideya-bədii keyfiyyətlərini dövrün mənəvi sərvətinə çevirməkdə münasib və çevik tənqid formalarına müraciət etməyin nümunələri Elçinin yaradıcılığında geniş yer tutur. M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, O.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyov kimi klassiklərin ədəbi irsinə müraciət edərkən Elçini ən çox bu irsin vətəndaşlıq tutumu düşündürür. Bu keyfiyyət yaxın milli keçmişimizin böyük qələbəsi kimi mənalandırılır, milliliklə bəşəriliyin vəhdəti bu sərvətə dünya şöhrəti gətirən amil kimi təhlil edilir.

Elçin tarixi-ədəbi faktın yaşarılığını ehtiva edən elə məqamları təhlil mərkəzinə çəkir ki, onlar milli-mənəvi intibahın daşıyıcılarıdır. Ü. Hacıbəyovun publisist irsinə həsr etdiyi "Bu vergi idi" monoqrafiyasının mündəricəsini, onun ideya məzmununu tənqidçinin aşağıdakı fikri sərrast ifadə edir: "...Üzeyir bəy milli bədii-estetik ənənələrdən bəhrələnərək, milli problematikanı publisistikanın ana xəttinə" çevirir. Monoqrafiyada Ü.Hacıbəyovun publisistikası XX əsr ictimai fikrinin kontekstində, xüsusən "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin fonunda götürülüb təhlil edilir.

Elçin mənsub olduğu tənqidçi nəslə iştirakında öz yazı manerası, təhlil üsulu ilə tez seçilir. Bir tənqidçi kimi, təhkiyəsində bədii qatların xüsusi yer tutması, təhlil prosesində tez-tez haşiyə çıxması, müəllifin yaddaşında həkk edilmiş ibrətamiz həyati detalların ustalıqla mətnə daxil edilməsi onun tənqidi əsərlərinin dilinə axıcılıq gətirir, oxucu ilə müəllif arasında canlı mükəlliməni təmin edir. Elçin tənqidin resenziya, portret, oçerk, icmal, esse, açıq məktub, monoqrafiya və s. janrlarının ifadə imkanlarından məharətlə istifadə edir, ədəbi tənqidimizin forma etibarilə zənginləşməsi, daha çevik, mütəhərrik ifadə tərzinə nail olması üçün maraqlı axtarışlar aparır.

60-70-ci illər ədəbi prosesində gedən yeniləşmə prosesini çevik tənqidçi tərzində, münasib tənqid janrlarında ümumiləşdirən Elçin müəllim müstəqillik illərində tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın problemlərini əhatə edən silsilə məqalə və monoqrafiyaları ilə əsas söz sahibi olduğunu ortaya qoydu. Xüsusən "Sosializm realizmi bizə nə verdi", "Ədəbi söhbət" kitablarında

tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın tarixi və müasir məsələləri vəhdətdə öyrənilir. Bu kitablar Elçinin yaradıcılıq emalatxanasının yeni, mənim üçün gözlənilməz məqamları ilə tanışlıq yazıçının yaradıcılıq sirlərini dərk etməkdə yardımçı oldu. Əvvəla, çox yaxşıdır ki, "Ədəbi söhbətlər" kitabı müsahibə formasında düşünüldü. Müsahibənin dolğun alınması, mövzu və mətləblərin vüsəti, zaman və məkan keçidləri bu ədəbiyyat söhbətini canlı və dinamik etmişdir. Elçin özü elə bu söhbətdə deyir ki: «Mən heç vaxt mövzunu janra görə müəyyən etməmişəm, mövzu özü janrı seçib». Konkret olaraq bu söhbətin janrı uğurlu seçilib və tərəf-müqabillərin yaradıcılıq potensialını da üzə çıxardır. Elçinin bir yazıçı kimi yaradıcılıq imkanları, bənzərsiz şəxsiyyəti «Ədəbiyyat söhbəti»ni ədəbi-ictimai fikrimiz, onun tarixi mərhələləri, onu təmsil edən şəxsiyyətlər, fərdi yaradıcılıq psixologiyası, tarixi və müasir ədəbi proses və s. haqqında canlı söhbətə, rəsonal ümumiləşdirmələrə çevirir.

«Ədəbiyyat söhbəti» ədəbi fikrin həm tarixi, həm də metodoloji məsələlərini əhatə edir, milli və dünya ədəbi fikrinin müasir oxucuya az məlum olan faktlarını ortaya qoyur, yaxud həmya məlum əsərlər yeni, gözlənilməz bir mövqedən təhlil edilir. Elçin müəllim haqlı qeyd edir ki, «dünyada nə qədər yazıçı mövcuddursa, o qədər də yaradıcılıq psixologiyası var». Məhz bu söhbətdə Elçinin bir yazıçı kimi həyatı dərk etməyin, onu obrazlı ifadənin fərdi başlanğıcının kökləri, qaynaqları üzə çıxır. Səmimi deyirəm ki, Elçin müəllimin mütaliə dairəsinin genişliyi, dünya ədəbi fikrinin ən görkəmli əsərləri ilə yanaşı, bəzən kölgədə qalmış yazıçıların yaradıcılığına bələdliyi və onlara fərdi yanaşma tərzi, nəzəri və bədii qavrayış vüsəti həsəd doğurur. Əlbəttə, Elçinin böyüdüüyü mühit əsl sənət və ədəbiyyat ab-havası ilə yoğrulmuşdu. Lakin bədii istedad Allah vergisidir, gen yaddaşdır. Bu mühit, təbii istedad və özünün dediyi kimi, «sübh çağından» yazı stolunun arxasında olması Elçini müasir ədəbi-ictimai fikrin böyük söz sahibinə çevirmişdir. Elçinin erudisiyası, müasir ədəbi-bədii gedişatı bütün istiqamətləri ilə duymaq və ümumiləşdirmək istedadı hər bir vicdanlı oxucuda fəxarət hissi yaradır.

Azərbaycanda bədii tərcümə tarixinə nəzər salan, bu sahədə xidmətləri olan şəxsiyyətlərin əməyini yüksək dəyərləndirən Elçin müasir ədəbi prosesdə tərcümə işi üçün münbit zəmin olduğu halda böyük yaradıcılıq problemlərinin varlığından danışır: «Bizim tərcümə ədəbiyyatımızın yeni mərhələyə ehtiyacı var: bir tərəfdən yeni əsərlər tərcümə olunmalıdır, digər tərəfdən isə 30-40, 50-60-cı illərdə artıq tərcümə olunmuş bir sıra böyük ədəbiyyat nümunələri yenidən tərcümə edilməlidir. Aradan keçən illər ərzində Azərbaycan ədəbi-bədii dili nə qədər inkişaf edib, leksikası zənginləşib, stil, üslub anlayışı estetik bir kateqoriya kimi müəyyənləşib, nə qədər yeni lüğətlər yaranıb - bunlar bir kənar qala bilməz. Həm də bədii orijinaldan tərcümə kimi böyük problemimiz var». Bu məqamda Elçin müəllimin tərcümə prosesində müşahidə etdiyi bir məsələ tərcümə sənətkarlığını öyrənmək baxımından diqqət çəkir. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, «tərcümə etmək orijinal yazmaqdan daha artıq bir zəhmətkeşlik, səbr tələb edir. Bunun da səbəbi ondadır ki, orijinal yazanda sən özünü ifadə edirsən, xoşuna gələni artırırsan, gəlməyeni pozursan və s. Ancaq tərcümədə bu mümkün deyil, çünki tərcüməçi başqasının özünüifadəsini oxucuya çatdırır, onun qələmi azad deyil, çünki bədii təxəyyül çərçivəyə salınıb.»

Elçin müəllimin müsahibəsində klassik irsi yenidən dəyərləndirməyin nəzəri-metodoloji problemləri ilə bağlı fikirləri bu gün ədəbiyyatşünaslığımızı, eləcə də humanitar fikrimizi məşğul etməli əsas məsələdir. Söz azadlığı, demokratik elmi fikir meydanının varlığı məqamında daha mürəkkəb məsələlər ortaya çıxır. Vaxtı ilə formalaşmış stereotipləri yeniləri əvəz edir. Sənətə qiymət verməkdə adlar və titullar, siyasi mənsubiyyət, hakim ideologiyaya

qulluq və yarınmaq bədii yaradıcılığın bir sıra tərəflərini kölgədə qoyan meyarlar sistemi yaratmışdı. Bunların bir çoxu bu gün də yaşayır. Xüsusən ad almaq, mükafat xəstəliyi, özü haqqında mif yaratmaq ehtirası ciddi ədəbi tənqiddə ədəbi prosesə qarşı biganəlik yaradır. Elçin müəllim haqlı olaraq deyir: «Yazıçı bədii yaradıcılıq baxımından nə dərəcədə tükənibsə, onun özü haqqında mif yaratmaq ehtirası da o dərəcədə artır.»

Elçin müəllim bu tipli problemlərə dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzər yetirir. Buna onun intellekti, mütaliə dairəsi imkan verir. «Ədəbiyyat söhbəti»ndə vaxtı ilə təqiblərə məruz qalmış, həbs edilmiş Daniel və Snyavski haqqında mülahizələrinə tam şərik olmaqla yanaşı, onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, bu yazıçıların məhkəmə prosesi 60-cı illərdə geniş əks-səda doğurmuşdu. Xüsusən, «Danışır Moskva» povesti, «Sosialist realizmi nədir» məqalələri ədəbi fikirdə bir çaxnaşma yaratdı. Hakim ideologiyaya cəsərlə sinə gərən bu qələm sahiblərinin yaradıcılığı sənətkarlıq etibarını ilə yüksək deyildi. Lakin Moskva yazıçılarının böyük bir qrupu onları müdafiəyə qalxdı. Lakin Süleyman Rüstəm Bakıdan teleqram vurub bu vətən xainlərini cəzalandırmağı tələb edirdi. Mən əminəm ki, Süleyman Rüstəm onların heç bir yazısını oxumamışdı, yalnız siyasi sifarişi yerinə yetirmişdi. Tarix isə heç nəyi bağışlamır və dediyim müəlliflər haqqındakı kitabda bu teleqramı görmək ancaq təəssüf doğurur.

Elçin müəllimin ədəbi janrlar haqqında düşüncələri də tarixi ədəbi prosesə və şəxsi yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanır. Dram, roman, hekayə janrının dünya ədəbi fikrində yeri, tarixi təkamülü, nəsrin Şərq xalqlarının ədəbiyyatında nisbətən gec formalaşması, bunun bədii-estetik qanunauyğunluqları haqqında müəllifin orijinal mülahizələri vardır və bunlar bir də ona görə inandırıcı, ağılabatandır ki, yazıçının fərdi yaradıcılıq təcrübəsi fonunda şərh edilir. «İnsanın imkanı hansısa həddə tükəndiyi kimi, görünür, ədəbiyyatda da janrın müəyyən həddi var». Təzibolunmaz fikirdir və Belinskinin təbirincə desək, «janr zamanın formaları» kimi meydana çıxır. Bu mənada ictimai-siyasi təsisatlırsız ədəbi-estetik dəyər və meyarlar da yoxdur.

70-ci illərin ikinci yarısında ədəbiyyata gəlmiş tənqidçi-ədəbiyyatşünas nəslinin ədəbi-ictimai fikrə təqdimində, bu nəslin ədəbiyyat qarşısındakı xidmətlərinin dəyərləndirilməsində Elçin müəllimin həssaslığı, bir alim kimi qiymətləri, ictimai xadim kimi fəaliyyəti böyük rol oynamışdır.

Elçin müəllim bütün yaradıcılığı ilə xalqımızın böyük mənəvi dünyasını, onun dünya xalqları içərisində bənzərsiz obrazını təqdim etməkdə böyük enerji, gənclik ehtirası ilə fəaliyyət göstərir. Və bütün bunların realizə etdiyi, xalqın etimad və sevgisinin ifadəsi olan Elçin obrazı zənginləşməkdə, təkamüldədir.

EL ÇİN**ŞEYTAN ƏMƏLLƏRİ****(Üç pərdəli absurd)****İştirak edirlər:**

Kişi	Aparıcı - birinci gəlişdə kişi,
Qadın	ikinci gəlişdə qadın,
Ər	üçüncü gəlişdə
Arvad	naməlum cinsli.
Pianoçu	Çalğıçılar

Müəllifin qeydləri:

Bu pyesin səhnə təcəssümünün janrını müəyyənləşdirmək quruluşçu rejissordan asılıdır: tamaşaya komediya kimi də quruluş vermək olar, tragediya kimi də, tragikomediya kimi də.

Hətta, mənəcə, qarışıq janrlardan da istifadə etmək olar: birinci pərdə - sürrealizm, ikinci pərdə - klounada, üçüncü pərdə - qroteks və s.

Ancaq hər bir halda pyesin mətnaltı mənası - başlığa çıxarılmış «şeytan əməlləri» - ümumi bədii-estetik bir xətt kimi ilk baxışdan müstəqil görünən bu pərdələri birləşdirməlidir.

Həmin ümumiləşdirici xəttin səhnə təcəssümü necə olacaq, nədən ibarət olacaq - bu, artıq rejissordan asılıdır və o,

- bəlkə maskalardan istifadə edəcək?
- bəlkə böcəklərdən?
- bəlkə ikinci pərdədəki Aparıcıdan və s.?

BİRİNCİ PƏRDƏ

Yataq otağı. Qaranlıqdır.

Kişi ilə Qadın çarpayıda yatıblar.

Onların da, otaqdakı əşyaların, pəncərələrin də qaranlıq içində yalnız siluətləri, kölgələri görünür.

Bir müddət keçir və saat qəflətən zəng çalır.

Davamlı zəng.

QADIN (yuxulu və narazı). Onun səsini kəs də.

Kişi nəhayət, əlini qaldırıb zəngin səsini kəsir.

(*Eləcə yuxulu və narazı.*) Saat neçədir?

KİŞİ. Səkkizə qurmuşdum...

QADIN. Səkkizə? Düz qurmamısan də. Görmürsən, hələ qaranlıqdı?..

KİŞİ. Yox, düz qurmuşdum... (*Qalxıb çarpayının kənarında oturur və dolabçanın üstündəki elektrik lampasını yandıрмаq istəyir.*) Bu niyə yanmır?

QADIN. Yanmır?

KİŞİ. Yox.

QADIN. Otağın işığını yandır.

KİŞİ. Gözünə düşəcək.

QADIN. Eybi yox.

Kişi qalxır, ehtiyatla addımlayaraq, yaxınlaşıb əlini divara sürtə-sürtə elektrik düyməsini axtarır və nəhayət, tapıb işığı yandırmaq istəyir.

KİŞİ. Tok yoxdu.

QADIN. Yəqin yenə nəşə olub, kəsiblər... Mətbəxdəki şamdanda şam olmalıdı.

Kişi eləcə ehtiyatla addımlayaraq otaqdan çıxır.

(Berkdən.) Sən necə bilirsən, Allah güclüdü, yoxsa Şeytan?

KİŞİNİN SƏSİ. Bu nə sualdı belə?

QADIN. Mən nə bilim...

Kiçik pauza.

Şamı tapdın?

KİŞİNİN SƏSİ. Yox.

QADIN. Orda olmalıdı. Ət maşınının yanında.

KİŞİNİN SƏSİ. Bu nədi belə?

QADIN. Nə?

KİŞİNİN SƏSİ. Nə bilim?

QADIN. Necə nə bilim? Şamı tapmadın?

KİŞİNİN SƏSİ. Hə.

QADIN. Kibrit qazın yanındadı.

KİŞİNİN SƏSİ. Yandırdım.

Kişi otağa qayıdır. Əlində tutduğu şamdanda zəif işıqlı nazik şam yanır.

KİŞİ (*şamın işığında əlində tutduğu maskaya baxaraq, təəccüblə*). Bu hardan gəlib düşüb bura?

QADIN. Nə?

KİŞİ. Bude, bu. (*Şamın işığında maskanı göstərir.*)

QADIN (*təəccüblə*). Maskadı?

KİŞİ. Hə.

QADIN. Yəqin balacalarındı də, oynayıblar, qalıb burda. Saata bax.

KİŞİ (*maskanı bir kənara atıb, şamın işığında saata baxaraq, təəccüblə*). Səkkizi göstərir. Deyəsən, çaşılıb.

QADIN. Köhnə saatdı də... Sənin saatın hardadı?

KİŞİ. Burda olmalıdı... Qoy tapım...

Kişi mizə yaxınlaşıb şamın zəif işığında saatını axtarır.

Bəs, bu hardan gəlib düşüb bura?

QADIN. Nə?

KİŞİ. Maska. (*Şamın işığında maskanı göstərir.*)

QADIN. Boy... Balacaların işidi də... Saatını tap görək...

KİŞİ (*maskanı bir kənara atıb saatı taparaq*). Bu da səkkizi göstərir. (*Saatı qaldırıp diqqətlə baxır.*) Doqquza dörd dəqiqə işləyib.

QADIN. Bunlara nə olub belə?.. Mənim saatıma bax.

KİŞİ. Hardadı?

QADIN. Trümonun üstündə.

Kişi qarşı tərəfdəki trümoya yaxınlaşır və şamın işığı trümonun bədənnüma güzgüsünə düşür - işığın güzgüdəki əksi soyuq bir parıltıyla işıldayır.

QADIN (*narahat*). Şamı aşağı tut, gözüme düşür.

KİŞİ. Qoy, saati tapım... Bu nədi? Bunlar bizimlə gizlən-qaç oynayırlar?

QADIN. Nə olub?

KİŞİ (*trümonun üstündən maska qaldırır, şamın işığında göstərir*). Biri də burdadı.

QADIN. Axşam onlar gedəndən sonra, axı, mən yır-yığış eləmişdim. Heç nə yox idi.

KİŞİ. Yəqin fikir verməmişən də. Uşaq deyillər ki, Şeytandırlar.

QADIN (*narahat*) Gecənin bu vaxtında nə «Şeytan-Şeytan» başlamışın?

KİŞİ. Birinci sən başladın ki... (*Qadını yamsılayır.*) «Allah güclüdü, yoxsa Şeytan?» Suala bax e?!

QADIN. Yaxşı, bu, sənlik deyil. Saati tapmadın?

Kişi maskanı bir kənara atır və nəhayət ki, saati tapır.

KİŞİ. Doqquza yeddi dəqiqə işləyib.

QADIN (*qalxıb, çarpayının kənarında oturur.*) Necə yəni doqquza yeddi dəqiqə işləyib? Bu qaranlıqda? Heç qışda da bu vaxt belə qaranlıq olmur. İndi yay vaxtı səhər saat doqquza işləyib? (*Ayağa qalxaraq pəncərəyə yaxınlaşır, bir tayı açır və çölə boylanır.*) Görmürsən hər tərəf qaranlıqdı?

Kişi də ikinci pəncərəyə yaxınlaşır bir tayı açaraq, çölə boylanır və çöl tərəfdən Qadına baxır.

KİŞİ. Hə, qaranlıqdı...

QADIN. Gündən heç əsər-əlamət yoxdu.

KİŞİ (*dیقqətlə ətrafa baxaraq*). Hə. Heç kimin də işığı yanmır.

QADIN (*eləcə çöl tərəfdən üzünü Kişiyə tutaraq*). Necə bilirsən, indi saat neçə olar?

KİŞİ (*çöl tərəfdən üzünü Qadına tutaraq*). Nə bilim...

Bir müddət açıq pəncərədən bir-birlərinə baxırlar.

QADIN. Qorxuram...

KİŞİ. Nədən?

QADIN (*daxili bir tələşlə*). Gün niyə çıxmayıb?

KİŞİ (*daxili tələşini gizlətməyə çalışaraq*). Nə bilirsən ki, saat neçədir? Bəlkə saatlar düz göstərmir?

QADIN. Nədi, hamısı sözü bir yerə qoyub?

Pauza.

Sorğu bürosuna zəng elə...

İkisi də başını pəncərədən çəkib, açıq tayları bağlayırlar. Qadın yenə çarpayının kənarında oturur. Kişi şamın zəif işığında ehtiyatla addımlayaraq telefona yaxınlaşır, dəstəyi qaldırır və nömrələri yığır.

KİŞİ. Salam. Zəhmət olmasa, saat neçədir?

QADIN. Telefon işləyir, ancaq işıq yanmır?

KİŞİ (*telefon dəstəyinə*). Neçə? Hə?.. Dəqiqdi? Çox sağ olun.

QADIN (*səbirsiz*). Deyir, neçədir?

KİŞİ (*get-gedə artan bir həyəcanla*). Deyir... Deyir saat doqquza on üç dəqiqə işləyib...

QADIN. Ay, aman!..

Pauza.

Uşağa zəng elə. Gör... gör, onlar neyləyir?

KİŞİ. Bəlkə yatıblar?

QADIN. Demirlər, saat doqquza işləyib?

KİŞİ (*əsəbi*). Belə səhər olar?

Kişi şamdanı dolabçanın üstünə qoyub, çarpayının o biri küncündə Qadınla arxa-arxaya oturur. Şamın işığı qarşı tərəfdəki trümonun bədənnüma güzgüsünə düşərək, soyuq bir işartı ilə işıq saçır.

Pauza.

QADIN. Saati niyə səkkizə qurmuşdun?

KİŞİ. Axşam İdrislə şərtləşmişdik ki, səhər bulvarda acqarnına bir saat gəzək.

QADIN. Neçədə görüşəcəydiz?

KİŞİ. Doqquza iyirmi dəqiqə işləmiş.

QADIN. Onda dur ona zəng elə.

KİŞİ. Bəlkə yatıb?

QADIN Cib telefonuna zəng elə. Cavab verməsə, çox saxlama.

Pauza.

Zəng elə, görək bu nə işdi belə?

Pauza.

Sonra Kişi şamdanı götürüb, ayağa qalxır və ehtiyatla telefona yaxınlaşıb, dəstəyi qaldıraraq, nömrələri yığır.

KİŞİ. İdris? Salam. Nə var, nə yox? Hə?.. Yox, gələ bilməyəcəyəm... Özümü bir az pis hiss edirəm... Qocalıqdandı, hə... Yox, heç nə olmayıb... Sən gəz... (*Dəstəyi asır.*)

QADIN. Nə deyir?

KİŞİ. Bulvardadı... Deyir, səni gözləyirəm...

Pauza.

Deyir, gözəl gün çıxıb, gəl...

Pauza.

Heç nə başa düşmürəm... Burayla bulvarın arası beş dəqiqəlik yoldu. Orda gün çıxıb, burda yox? Belə şey olar?

QADIN. Dünyanın axırıldı, nədi?..

KİŞİ. Burda dünyanın axırıldı, bulvarda gözəl gün çıxıb?

Kişi yenə gəlib çarpayının kənarında, Qadınla arxa-arxaya oturur.

QADIN. Bəs, qonşular göresən neyləyir?

Şamdanı eləcə əlində tutmuş Kişi çiyinlərini çəkir, yəni ki, nə bilim? Sonra ayağa qalxıb, şamın zəif işığında ehtiyatla addımlaya-addımlaya otaqdan çıxır. Açarla açılan çöl qapısının səsi gəlir. Sonra qapı bağlanır. Kişi qayıdır.

KİŞİ. Buna bax...

QADIN. Nəyə?

KİŞİ (*Şamın zəif işığında əlində tutduğu maskanı göstərir*). Görmürsən?

Pauza.

QADIN. Bu hardan çıxdı?

KİŞİ. İçəridə açarın üstündən asılmışdı.

QADIN. Bu qədər maska düzüblər, görməmişik?

KİŞİ. Göydən düşməyib ki! Balacaların işidi də, Şeytan kimi şeydilər.

QADIN (*az qala hiddətlə*). Yenə başladın «Şeytan-Şeytan»?

KİŞİ. Birinci sən başlamadın?

QADIN. Yaxşı, bu, sənlik deyil...

Kiçik pauza.

Qonşulardan bir xəbər yoxdu?

KİŞİ. Yox... Bloku zülmət bürüyüb... Elə bil, quyudu...

QADIN (*həyəcanla*). Bir səs-səmir də yoxdu?

KİŞİ. Nə səs? Təkcə ürəyim döyünürdü.

QADIN. Uşağa zəng elə!..

Kişi ayaq üstə donub qalıb.

Zəng elə, çox narahatam...

Kişi telefona yaxınlaşıb dəstəyi qaldıraraq nömrələri yığır.

KİŞİ. Alo... Hə, mənəm... Sənin də sabahın xeyir, qızım! Nə edirsiniz? Hə? Lap yaxşı... Yox, hər şey qaydasındadı. Səsimə nə olub? (*Gülür.*) Həmin səsi də... Elə-belə zəng elədim ki, görüm necəsiniz?.. Anan? Anan da yaxşıdır... Burdadı, sənə salam deyir. Balacalar neyləyir? Hə? Yox, bizə bir şey lazım deyil, qızım. Yaxşı, sağ ol. (*Dəstəyi asır.*)

QADIN (*həyəcanlı və səbirsiz*). Nə deyir?

KİŞİ. Deyir balacalar məktəbə gedib, mən də hazırlaşırım marketə gedim...

Pauza.

Deyir, sizə də bir şey lazımdı, alım, gətirim...

QADIN (*get-gedə daha da artan bir qorxu və həyəcanla*). Bəs... Bəs, soruşmadın... gün çıxıb orda?..

KİŞİ (*əsəbi*). Qaranlıqda balacalar məktəbə gedəcək? Özü də bazarlıq etməyə hazırlaşır... Dedi də... Dedi ki, sabahın xeyir, ata...

QADIN (*səsi titrəyir*). Bəlkə o da, bizi qorxutmaq istəmir?

Pauza.

(*Əllərini açıb, başını yuxarı qaldıraraq, pıçiltıyla.*) Ya Rəbbim!.. Bircə övladımız, gözümüzün ağı-qarası bircə qızımız var! Onu da, balalarını da xata-bəladan uzaq elə!..

KİŞİ. Mənimləsən?

QADIN. Yox.

Kişi yenə gəlib çarpayının kənarında, Qadınla arxa-arkaya oturur və şamdanı dolabçanın üstünə qoyur. Get-gedə daha da zəifləyən şam işığı türmonun bədennüma güzgüsündə soyuq bir işartıyla işıldayır.

Pauza.

Sən Adəm ilə Həvva əhvalatına inanırsan?

KİŞİ (*çiyinlərini çəkir*). Bilmirəm... Bu qaranlıqda Adəm-Həvva yeridi? Başqa şam var?

QADIN. Yox...

Pauza.

Belə çıxır ki, Şeytan Allahdan güclüdür?

KİŞİ. Özün başlayırsan, sonra da mənə deyirsən.

QADIN. Sən mənim sualıma cavab ver. Şeytan bəyem Allahdan güclüdür?

KİŞİ. Nə üçün?

QADIN. Allah niyə Şeytanı Cənnət bağına buraxdı?.. Buraxmayaydı də... Allah əgər Adəmlə Həvvanı Cənnətdən qovacaqdısa, niyə izn verirdi ki, Şeytan onları şirnikləndirsin? Deməli, ya Şeytana gücü çatmırdı, ya da bilərəkdən belə edirdi...

Pauza.

KİŞİ. Başqa şam var?

QADIN. Yox...

Kişi qalxıb şamdanı götürür və bayaq Qadının açdığı pəncərəyə yaxınlaşıb, bir tayını açaraq çölə boylanır.

KİŞİ. Hər tərəf zülmətdi...

Qadın da ayağa qalxır və bayaq Kişinin açdığı pəncərəyə yaxınlaşıb, bir tayı açaraq çölə boylanır.

QADIN (*çöl tərəfdən Kişiyə baxaraq*). Uzaq olsun, elə bil, qəbiristanlıqdı...

KİŞİ (*çöl tərəfdən Qadına baxaraq*). Heç it də hürmür...

QADIN. Quşların da səsi kəsilib...

KİŞİ. Maşın səsi də yoxdu...

QADIN. Hava da donub, dayanıb, elə bil... Qoy, uşağa zəng eləyim.

KİŞİ. Bəlkə yatıblar?

QADIN. İdris demirdi ki, gün çıxıb?

Qadın başını çəkib, pəncərənin tayını bağlayır və telefona yaxınlaşır.

İşığı bura tut.

Kişi də pəncərədən çəkilib, şamı telefonun üzərinə tutur.

Alo!.. Hə, mənəm... Sənin də sabahın xeyir, oğlum!.. Nə edirsiniz? Hə? Lap yaxşı... Yox, hər şey qaydasındadı. Səsimə nə olub? (*Gülür.*) Həmin səsi də... Elə-belə zəng elədim ki, görüm necəsiniz? Atan? Atan da yaxşıdı... Burdadı, sənə salam deyir... Balacalar neyləyir? Hə? Yox, bizə bir şey lazım deyil, oğlum. Yaxşı, sağ ol. (*Dəstəyi asır.*)

KİŞİ (*həyəcanlı və səbirsiz*). Nə deyir?

QADIN (ə sə bi). Deyir, balacalar məktəbə gedib, mən də hazırlaşırım işə gedim.

Pauza.

Deyir, sizə bir şey lazımdı, axşam gətirim?..

KİŞİ (get-gedə daha da artan bir qorxu və həyəcanla). Bəs... Bəs, soruşmadın... gün çıxıb orda?

QADIN. Qaranlıqda balacalar məktəbə gedəcək? Özü də işə getməyə hazırlaşır... Dedi də... Dedi ki, sabahın xeyir, ana...

KİŞİ (səsi titrəyir). Bəlkə, o da bizi qorxutmaq istəmir? (Yenə pəncərədən çölə boylanaraq, başını yuxarı qaldırır, titrək səslə pıçıldayır.) Ya Rəbbim! Bircə övladımız, gözümüzün ağı-qarası bircə oğlumuz var! Onu da, balalarını da xata-bələdan uzaq elə!

QADIN. Mənimləsən?

KİŞİ (başını pəncərədən çəkərək). Yox.

Qadın ehtiyatla addımlayaraq, bayaqkı kimi çarpayının kənarında oturur. Kiş pəncərənin tayını bağlayır və şamın tamam zəifləmiş işığında ehtiyatla çarpayıya yaxınlaşıb, Qadın ilə arxa-arxaya oturur.

QADIN. Əgər Şeytan güclü olmasaydı, Həvvanı şirnikləndirə bilməzdi...

Pauza.

Allah onu niyə Cənnət bağına buraxdı?

KİŞİ. Kimi?

QADIN. Kimi yox, nəyi?

KİŞİ. Nəyi?

QADIN. Şeytanı.

Pauza.

Niyə izn verdi ki, Həvva Adəmi şirnikləndirsin?

KİŞİ (şamdanı hələ də əlində tutub). Başqa şam var?

QADIN. Yox...

Kişi şamdanı dolabçanın üstünə qoyur. Şamın zəif işığı trümonun bədənnüma güzgüsündə titrəməyə başlayır. Qadın arxası üstə çarpayıda uzanır.

Dünən axşam bəyem balacalar bizə gəlmişdi?

KİŞİ (təəccüblə). Hansı balacalar?

Pauza.

(Eyni təəccüblə təkrar edir.) Hansı balacalar?

Pauza.

Yatmısan?

Pauza.

(Qadına tərəf çevrilir, bir müddət diqqətlə baxır, sonra əlini Qadının sinəsinə qoyur. Həyəcanla.) Buz kimidi... (Əyilib qulağını Qadının sinəsinə dirəyir və daha artıq bir həyəcanla.) Döyünmür...

Sonra Kişi balıncın altından bir maska çıxarıb, üzünə taxır və arxası üstə çarpayıda Qadının yanında uzanır.

Uzun pauza.

QADIN (*Başını qaldıraraq*). Yatmısan?

Pauza.

(Dikəlib bir müddət diqqətlə Kişiyə baxır, sonra əlini Kişinin sinəsinə qoyur. Həyəcanla.) Buz kimidi... (Başını əyib qulağını Kişinin sinəsinə dirəyir və daha artıq bir həyəcanla.) Döyünmür...

Qadın əlini uzadıb öz balıncının altından bir maska çıxararaq, üzünə taxır və yenə əvvəlkiyə arxası üstə uzanır.

Şamın işığı bədənnüma güzgüdə soyuq bir parıltıyla titrəyə-titrəyə, nəhayət, sönür.

Ölü bir sükut içində hər tərəfi zülmət bürüyür.

İKİNCİ PƏRDƏ

Konsert zalının səhnəsində yalnız açıq royaldır. Tamaşaçılar görünmür, onların ancaq hənirtisi eşidilir və hiss olunur ki, böyük zalda anşlaqdır.

RADİO İLƏ ELAN. Xanımlar və cənablar! Xahiş edirik telefonları söndürəsiniz.

Pauza.

Ağappaq smokin qeymiş və qıpqırmızı «kəpənək» taxmış Aparıcı (kişi) səhnəyə çıxır.

APARICI (*təntənli surətdə*). Xanımlar və cənablar! Əziz dostlar! Bu gün bu gözəl konsert zalında biz hamımız tarixi bir hadisənin iştirakçılıyıq. XXI əsrin dahi pianoçusu, (*Əlini səhnənin girişinə tərəf uzadaraq*.) maestro...

Gurultulu alqışlar qopur və Aparıcı gözləməyə məcbur olur. Yavaş-yavaş alqış sakitləşir və Aparıcı sözünü davam etmək istəyir.

maestro...

Yenə gurultulu alqışlar qopur və Aparıcı yenə gözləməyə məcbur olur. Alqış sakitləşdikdə Aparıcı davam etmək istəyir.

maestro...

Təzədən gurultulu alqışlar qopur, ancaq Aparıcı bu dəfə sözünə ara verib gözləmir və maestronun adını deyir, ancaq alqış sədaları içində, elə bil, onun ağzı boş yerə açılib-yumulur, nə dedişi eşidilmir. Nəhayət, alqış sakitləşir və Aparıcının sözləri aydın eşidilir.)...

Azərbaycana qastrola gəlmişdir! (Alqışlar.) Mən sizin hamınızı bugünkü bu böyük musiqi bayramı münasibətilə təbrik edirəm! (Alqışlar.)

Zal sakitləşdikdən sonra Aparıcı çalınacaq əsəri elan edir.

Skryabin. Fortepiano üçün 9 nömrəli sonata.

Aparıcı gedir.

İntizar dolu bir pauza.

Nəhayət, Pianoçu səhnəyə daxil olur. Tamaşaçılar onu uzun sürən gurultulu alqışlarla qarşılayır.

Pianoçu səhnənin ortasında dayanaraq, təəccüblə zala baxır, elə bil, bu hərəkətli alqışların səbəbini başa düşmür və bir müddət beləcə təəccüblə zala baxdıqdan sonra, sürətlə royalin arxasına keçib oturur.

Zalı sükut bürüyür.

Pianoçu yerini rahatlayır, gözlərini yumaraq, əllərini ovuşdurur və yerində donur, sonra, elə bil, birdən ayılaraq, ilk akkordları vurur.

Skryabin sonatasının sədaları altında Pianoçunun səhnə arxasından səsi eşidilir.

PIANOÇUNUN SƏSİ (yavaş, az qala pıçiltı ilə və hiss olunan bir həyəcanla özü-özünü danışır). Bu aparıcı qadın nə dedi? Skryabinin sonatası? Hım... (Yavaşdan gülür.) Bəşəriyyətin ən böyük kəşfi nisbilik nəzəriyyəsidir? Xeyr! Bəşəriyyətin ən böyük kəşfi iki teatr maskasıdır: biri gülür, o biri ağlayır. Çünki...

Pianoçunun sözü də, Skryabinin sonatası da yarımçıq kəsilir və o, birdən-birə royalin arxasından ayağa qalxıb, bir neçə dəfə zala təzim edir.

Alqış sədaları qopur.

- Bravo!..

- Bis!..

- Bravo!..

- Bravissimo!..

Pianoçu yenə yerində oturur və bir müddət özünü hazırladıqdan sonra Skryabinin sonatasının ardını çalmağa başlayır. Musiqinin və ifanın təsiri ilə sükuta dalmış tamaşaçı zalında yalnız yüngül bir hənirti var - kimsə tərpənir, kimsə yavaşdan öskürür və s.

PIANOÇUNUN SƏSİ (sözünə davam edir). ...çünki bəşəriyyət milyardlarla maskanı bu iki maskanın içinə pərçim edib. (Gülür.) Yeni ki, insanların cəmi iki maskası var: biri gülür, biri də ağlayır. Vəssalam!.. Hə? Vəssalam?

Pauza. Yalnız onun ifa etdiyi sonata eşidilir.

Ancaq mən bu dünyada azadam, azad nəfəs alıram, yalnız özüməm, heç bir maska taxmamışam, heç nə barədə fikirləşmirəm, heç kim haqqında düşünmürəm, yalnız quşların səsinə, dənizin səsinə, yağışın səsinə qulaq asıram, narın yaz mehini bütün varlığımla hiss edirəm. Ola biləcək bir şeydir?.. Hə? İnanırsınız? (Gülür və sevincək tez-tez təkrar edir.) Aldatdım!.. Aldatdım!.. Aldatdım!..

Pauza. Zalı bürümüş sükut içində yalnız onun ifası - Skryabinin sonatası eşidilir.

Şəxsən mənim on yeddi maskam var. Bir, iki, üç... axırda da on yeddi! Yox... Yox!.. İyirmi üç! Mənim iyirmi... üç?... yox, bir... iyirmi bir maskam var! Mən o maskaları sevirəm! Mən o maskalarsız yaşaya bilmərəm! Siz elə bilirsiniz ki, mən Yer kürəsində yaşayıram? Xeyr! Mən Yer kürəsinə nifrət edirəm! Mən

nağıllar, əfsanələr, əsatirlər, allahlar dünyasının sakiniyəm. Siz elə bilirsiniz ki, o nağılları, əfsanələri, əsatirləri, allahları yaratıbsız, vəssalam? Xeyr! O nağılları da, əfsanələri, əsatirləri, allahları da maskalar yaradıb! Oradakı vəfa da, ilqar da, azadlıq da, sərbəstlik də, xəyanət də - hamısını, hamısını maskalar yaradıb! Evdə maska, çöldə maska... Hər yer... Hər yer başdan-başa maska içində... Düzdü?! Bax, belə!.. *(Birdən gülür və tez-tez təkrar edir.)* Aldatdım!.. Aldatdım!.. Aldatdım!..

Və Pianoçu Skryabinin sonatasının son akkordunu vurur. Bir neçə anlıq sükutdan sonra, tamaşaçıların alqışı salonu bürüyür.

- Bravo!..
- Əhsən!..
- Biss!..
- Bravo!..

PIANOÇUNUN SƏSİ. Guya bu adamlar indicə mənim royalda dediklərimi başa düşdü?

Pianoçu royal tellərinin çərçivəsindən yekə ağ dəsmal çıxarıb, tərini silir, sonra dəsmal əlində yerindən qalxıb, tamaşaçılara təzim edir, yenə əyləşir. Alqış eləcə davam edir.

Onlar elə bilir ki, mən Skryabini çaldım... Bədbəxtlər! Mənim Skryabindən zəhləm gedir! Mən Skryabinin notları ilə öz məktubumu yazırdım!

Pianoçu yenə dəsmal əlində yerindən qalxıb, bir neçə dəfə təzim edir. Alqış davam edir.

Kimə yazırdım? Sizə! *(Yenə gülərək, tez-tez təkrar edir.)* Aldatdım!.. Aldatdım!.. Aldatdım!..

Ağappaq smoking geyib, qıpqırmızı «kəpənək» taxmış Aparıcı (qadın) gəldikdən sonra alqış nəhayət ki, kəsilir.

APARICI. Vaqner. Fantaziya Fis-moll!

Alqış sədaları zalı bürüyür.

Pianoçu ağ dəsmalı səliqə ilə bükərək royal tellərinin çərçivəsinə qoyur və yerini rahatlayır.

Pauza.

Pianoçu Vaqnerin Fantaziyasının ilk akkordlarını vurur və artıq zalı bürümüş səssizlik içində yalnız Vaqner musiqisinin sədaları eşidilir.

PIANOÇUNUN SƏSİ *(ironiya ilə).* Hım... Bu aparıcı kişi nə dedi? Vaqnerin Fantaziyası? *(Yavaşdan gülür.)* Ancaq məsələ onda deyil ki, mən bu məktubları kimə yazıram?.. Başlıcası odur ki, *(Xüsusi vurğu ilə)* nə üçün yazıram? Nə üçün? *(Yavaşdan gülür.)* Məktubları mən yox, bu yazır! *(Sol əli ilə ifasını davam edərək, sağ əlini qaldırıb barmağı ilə royalı göstərir.)* Bu!.. Çünki maskaların hamısı qəlpdir!.. Orijinalı coxdan itib!..

Pauza. Yalnız Vaqner musiqisi səslənir.

Mən maskaya nifrət edirəm!.. Karnavallarda maska geyib, karnavaldan sonra o kardon maskaları çıxarıb tullayırlar. Maskalarını tulladılar, qurtardı!

Vəssalam! Hə? Düzdü? Bax, belə! (Yavaşdan gülür.) İmandız? Dünya o boş karnaval maskaları ilə doludur, nə olsun? O boş kardon maskaların hamısını yığıb yandırsan, nə olacaq? Dünya düzələcək? Bəlkə dağılacaq? (Əsəbi.) Yaxşı, mane olmayın! Mane olmayın!

Pauza. Pianoçu daha artıq bir ehtirasla çalır və «Fantaziya»nın son akkordlarını vurur. Elə bil, hipnoz olmuş tamaşaçıların bir neçə anlıq ölü sükutundan sonra, gurultulu alqış qopur.

- Bravissimo!..
- Biss!..
- Əhsən!..
- Bravo!..

Pianoçu royal tellərinin çərçivəsindən ağ dəsmalı götürüb, tərini silir və yerindən qalxıb zala tərəf təzim edir. Bu dəli alqış səsləri az qalır zalı dağıtsın. Pianoçu bir daha təzim edir, ancaq alqış kəsilmir və bu qızgın alqışın beləcə davam etməsi, elə bil, Pianoçunu əsəbiləşdirir - o, səhnə arxasına tərəf baxır.

Ağappaq smokin qeyib, qıpqırmızı «kəpənək» taxmış Aparıcı iti addımlarla səhnəyə daxil olur və onun üzündə maska var, qadın, ya kişi olduğu məlum deyil. O, yaqın ki, növbəti ifanı elan edir, ancaq alqış sədaləri içində nə dediyləşidilmir.

Pianoçu əlində tutduğı ağ dəsmalla üzünü, boynunu silə-silə əsəbi halda səhnədə var-gəl edir və yalnız bundan sonra alqış yavaş-yavaş kəsilir.

APARICI (naməlum və qəribə, ancaq məhrəm bir səslə). Tartini. Şeytan sonatası.

Yenə alqış qopur. Pianoçu təəccüblə Aparıcıya baxır.

PIANOÇU (həyəcanlı bir pıçiltıyla Aparıcıya). Bunu niyə elan etdiniz?

APARICI (əlini qaldırıb zalı sakitləşdirmək istəyir.) Bir dəqiqə!.. Bir dəqiqə!.. İmkan verin!..

Alqış davam edir.

PIANOÇU (eyni həyəcanlı pıçiltı ilə Aparıcıya). Mən bəyəm sizə demişdim ki, «Şeytan sonatası»nı çalacağam?

APARICI (yavaşdan). Əlbəttə, maestro. Bu ki, sizin şah ifanızdı!.. Görmürsüz, azarkeşləriniz nə edir?!

Pianoçu əsəbi halda səhnədən çıxır və tamaşaçılar nəhayət ki, sakitləşir.

Xanımlar və cənablar! Əziz dostlar! Maestronu səhnəyə dəvət etməzdən əvvəl mən istəyirəm ki, bu əsərin yaranma tarixi ilə sizi tanış edim.

PIANOÇUNUN SƏSİ. Mən bəyəm demişdim ki, bunu çalacağam?

APARICI (davam edir). Cüzeppe Tartini XVIII əsr böyük İtaliya bəstəkarı və skripkaçısıdır. «Şeytan sonatası» isə onun ən məşhur əsəridir. Bu sonatanın başdan-başa möcüzə olan ecazkar musiqisini sanki, həqiqətən insan yaratmayıb. Tartini bu dahiyənə sonatanın yaranmasının tarixçəsini xatırlayaraq, deyirdi ki, 1713-cü ildə günlərin bir günü, gecə yuxuda görür ki, öz ruhunu Şeytana satıb. Artıq Şeytan onun hər hansı bir istəyini yerinə yetirməyə hazır olan bir qul idi. Tartini öz skripkasını ona verir ki, görsün o, nəyə qadirdir... Tartini Şeytanın...

Aparıcının maskadan görünən dodaqları səssiz açılib-yumulur və onun dediklərini Pianoçunun səsi davam edir.

PIANOÇUNUN SƏSİ. ... Şeytanın dəhşətli bir ustalıqla çaldığı inanılmaz dərəcədə gözəl, təsəvvürə belə sığışmayan o musiqini eşidəndə, mən, elə bil, bir cadu içindəydim. Mən nəfəs ala bilmirdim, mənim bütün varlığım o musiqinin içində idi və mən birdən yuxudan oyandım. Özümü çarpayıcıdan atıb, skripkamı qapıb, çənəmin altına saldım və yuxuda eşitdiyim səmələrə layiq o musiqini tələsik çalmağa başladım...

Ağzını lalcasına açıb-yuman Aparıcının səsi yenidən eşidilməyə başlayır.

APARICI (*ardını davam edərək*). Tartini bu sol-minor sonatını «Şeytan zəngüləsi» adlandırır və üç yüz ildən artıqdır ki, daha çox «Şeytan sonatası» kimi məşhur olan bu dahiyənə musiqi incisi dinləyiciləri valeh edir. Və üç yüz ildən artıqdır ki, Tartininin özündən tutmuş Paqaniniyəcən, Anri Vyetandan tutmuş Vivaldiyəcən, Leklerəcən, Oystraxacan böyük skripkaçılar bu əsəri çalırlar. Ancaq maestro «Şeytan sonatası»nı fortepiano üçün işlədi və düz bir ildir ki, bu sonata maestronun özünün repertuarında dünyanı gəzir. Dünyanı fəth edir! Dünyanı təlatümə gətirir! Maestro bu sonataya yeni bir həyat verib, onun sirrini-sehrini daha da artırıb. Bu dəqiqələrdə biz yubiley sevinci yaşayırıq - bu gün maestronun fortepiano üçün işlədiyi və yüz illərlə yaşayacaq yeni «Şeytan sonatası»nın bir yaşı tamam olur!

Alqış qopur və bu alqış sədaları içində Aparıcı səhnənin girişinə tərəf yönərək, bərkdən qışqırmağa məcbur olur.

Buyurun, Maestro!..

Pianoçu gurultulu alqışlar altında əlində tutduğu ağ dəsmalla səhnəyə daxil olur və bir anlıq Aparıcının yanında ayaq saxlayır.

PIANOÇU (*yavaş, ancaq əsəbi*). Mən bəyəm bunu sizə demişdim?

APARICI (*yavaşdan*). Əlbəttə, Maestro!.. Bu gün bizim xoşbəxt yubiley günümüzdür!.. (*Mikrafona.*) Təbrik edirik, Maestro!.. Təbrik edirik!..

Aparıcı səhnədən çıxır. Pianoçu əsəbi halda tələsik royalın arxasına keçib əyləşir. Sükut çökür. Pianoçu ağ dəsmal yere atıb, əllərini ovuşdurur və gözlərini yumub, bir müddət yerində donur, sonra qəflətən yerindən qalxıb, zala təzim edir. Yenə alqış qopur. Pianoçu təzədən əyləşir.

PIANOÇUNUN SƏSİ. Mən bəyəm bunu ona demişdim?

Pauza.

O, hardan gəlib? Kimdi? Bəlkə, «kimdi» yox, «nədi»?

Pianoçu nəhayət, «Şeytan sonatası»nın ilk akkordlarını səsləndirir.

O, hardan gəlib? Mən bəyəm bunu ona demişdim? Yox! Mən bunu ona deməmişdim! Deməmişdim! Mən heç onu tanımıram! Deməmişdim? (*Əsəbi halda tez-tez təkrar edir.*) Deməmişdim! Deməmişdim! Deməmişdim!

Və birdən royalın çanağından tüstü qalxmağa başlayır. Zalda uğultu.

Səslər:

- Bu nədir belə?!
- Tüstüdü?
- Tüstü!..
- Royaldan tüstü çıxır!..

Pianoçu heç nəyin fərqində deyil və ifasını davam edir. Artıq royaldan dillərindən də tüstü qalxır, ancaq Pianoçu yenə də bunun fərqində deyil, ifasını davam edir və o, «Şeytan sonatası»nı daha artıq bir cidd-cəhdlə çaldıqca, royaldan içindən alov qalxmağa başlayır.

Tamaşaçıların qışqırığı bir-birinə qarışır:

- Royal yanır!..
- Yanğın!..
- Maestro, qalxın!..
- Maestro!..
- Maestro, özünüzü xilas edin!..
- Maestro, qaçın!.. Çalmayın!..

Pianoçu elə bil, heç nə eşitmir, heç nə görmür və gözlərini yumub, Tartininin sonatasını çalır və birdən səhnəyə rəngbərəng kardon maskalar tökülməyə başlayır, elə bil, tavandan maska yağışı yağır və get-gedə şiddətlənir.

Tamaşaçılar açıq-aşkar panika içindədir və Pianoçunun eləcə cidd-cəhdlə ifa etdiyi sonatanın sədaları içində onların qışqırığı eşidilir:

- Bu nədi belə?..
- Bu nə oyundu?..
- Maestronu xilas edin!..
- Maestro, qalxın!.. Qalxın!..
- Uzaqlaşın ordan, maestro!..
- Çalmayın!..
- Maestro!..
- Bəsdir!..

Səhnəyə yağan maskalar royaldan da üstünə tökülür və alovu daha da qızıdırır. Pianoçu ifasına davam edir və alov onun üstünə tökülən maskalara keçir.

Zal isə təlatüm içindədir.

- Bu, Şeytan əməlidir!..
- Şeytan əməli!..
- Şeytan!..
- Şeytan!..
- Şeytan!..

Addım səslərindən, basabas çıxır-bağirtısından hiss olunur ki, tamaşaçılar panika içində zaldan qaçır.

Royalla birlikdə Pianoçu da alovlanır və onlar səhnədə nəhəng bir məşələ çevrilir.

Tartininin sonatası isə davam edir.

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Boş otaq. Ortada miz, arxasında dörd kürsü. Arxası divara dirənmiş divan, bufet, televizor, üst-üstə yığılmış kitab rəfləri.

Əvvəlcə böcək uçuşunun səsi eşidilir, sonra əlində milçəkvuran tutmuş Xanım qaça-qaça sol tərəfdən otağa daxil olur.

XANIM. Bu gün mənim ad günüdür!.. Ad günüm!.. *(Milçəkvurani zərblə mizin üstünə çırpır.)* Al! *(Təəssüflə.)* Ay səni... Uçdu. *(Bufetə tərəf qaçaraq, hoppanıb, milçəkvurani yuxarı hissəyə vurur.)* Ala! *(Təəssüflə.)* Yenə uçdu!..

Əlində milçəkvuran tutmuş Ər qaça-qaça sağ tərəfdən otağa daxil olur.

ƏR. Bu gün mənim ad günüdür!.. Ad günüm!.. *(Milçəkvurani zərblə divana çırpır.)* Bax, belə! *(Təəssüflə.)* Yox, uçdu...

Ər ilə Xanım üz-üzə gəlir.

İKİSİ DƏ BİRDƏN. Nə olub?

ƏR. Evə böcək girib.

XANIM. Hə, evə böcək girib.

İkisi də milçəkvuranları ev əşyalarına çırpa-çırpa böcəyin ardınca qaçır.

- Al!..

- Uçdu!..

- Ay səni!..

- Al, alçaq!..

- Yenə uçdu!..

İkisi də bir müddət səhnə boyu böcəyin ardınca qaça-qaça onu beləcə vurmaq istəyir.

XANIM *(qaça-qaça milçəkvurani divanın qoltuğuna çırparaq, sevincək).* Vurdum! Vurdum!

ƏR *(əyilib diqqətlə baxır).* Hanı?

XANIM. Bude, burda! *(Əyilib baxır.)*

ƏR. Yoxdu!

XANIM. Burdadı...Vurdum axı, vurdum!..

ƏR. Ode, uçur!..

İkisi də yenidən milçəkvurani əşyaların üstünə çırpa-çırpa böcəyi təqib edir.

XANIM *(milçəkvurani televizorun ekranına çırparaq).* Vurdum! Vurdum!

ƏR *(əyilib diqqətlə baxır).* Yoxdu!

XANIM. Yerə düşüb.

ƏR. Hanı?

XANIM. Qoy, gedim eynəyimi götürüm.

ƏR. Dedim də, yoxdu.

XANIM *(ətrafa boylanaraq).* Bəs, hanı? Səsi də gəlmir.

ƏR. Uçub.

XANIM. Hara?

ƏR *(çiyinlərini çəkərək).* Hara?

Xanım da çiyinlərini çəkir və ikisi də dikəlib diqqətlə otaqdakı əşyaları yoxlayırlar.

XANIM. Yoxdu!

ƏR. Yoxdu!

Çöl qapısının zəngi çalınır.

Gəldilər.

XANIM. Niyə?

ƏR. Məni təbrik etməyə.

XANIM. Məni təbrik etməyə?

Xanım tələsik otaqdan çıxır. Ər onun ardınca boylanır, sonra cəld televizorun yanına gəlib, əyilərək diqqətlə döşəməyə baxır.

ƏR (yavaş). Hələ canı çıxmayıb e!.. (Dikəlib ayağı ilə bastalayır.) Bax, belə!..

İrəlində Xanım, ardınca bizim birinci pərdədən tanıdığımız Kişi və Qadın gəlir.

KİŞİ. Salam, İdris, əziz dostum! (Əri qucaqlayaraq.) Səni ürəkdən təbrik edirik!

QADIN. Təbrik edirik!

XANIM (acıqlı). Bu gün mənim ad günüdür.

Pauza.

ƏR (Kişi ilə Qadına). Siz deyin, bu gün kimin ad günüdür?

KİŞİ (şaşırmış). İcazə verin.

Kişi ilə Qadın keçib divanda oturaraq yavaşdan götür-qoy edirlər. Ər və Xanım intizarla onların qərarını gözləyir. Nəhayət, Kişi və Qadın divandan qalxıb onlara yaxınlaşırlar.

KİŞİ (Ərə). Biz belə qərar qəbul etdik ki, əvvəlcə mən səni təbrik edim, (Qadını göstərərək) bu da (Xanımı göstərərək) onu təbrik etsin, sonra mən onu təbrik edim, bu da səni təbrik etsin.

XANIM. O-o-o!.. Siz necə də müdrik insanlarsız!

ƏR. Bu heç bizim ağılımıza gəlməyib!

Kişi Əri, Qadın isə Xanımı qucaqlayıb təbrik edir, sonra tələsik yerlərini dəyişirlər və Xanım Əri, Kişi də Xanımı təbrik edir.

XANIM. Necə də gözəl oldu!

ƏR. Necə də gözəl oldu!

XANIM. Mən çox xoşbəxtəm!

ƏR. Mən çox xoşbəxtəm!

XANIM (qonaqları mizin arxasına dəvət edir). Buyurun, əyləşin! Oy, siz necə də müdrik insanlarsız!

Dördü də boş mizin arxasında əyləşir.

Pauza.

ƏR (*boş mizə baxa-baxa*). Qulluqçu hələ gəlməyib. (*Milçəkvuranı mizin üstünə qoyur.*)

XANIM. Biz bu gün ona icazə vermişik. (*Milçəkvuranı mizin üstünə qoyur.*)

Pauza.

KİŞİ. Bilirsiniz, mələklər musiqi dilində danışırlar.

QADIN. Ancaq mələklər yalnız gözəl məxluqlardan ibarət deyillər.

KİŞİ. Bəli, Şeytanlar da mələkdir.

XANIM. Siz necə də müdrik insanlarsınız!

ƏR. Sizinlə söhbət etmək doğrudan da xoşbəxtlikdir!

KİŞİ (*ayağa qalxaraq*). İdris, əziz dostum!..

Ər də ayağa qalxır və onlar qucaqlaşırlar.

ƏR. Qardaşım mənim!..

Ər Kişinin yerində, Kişi isə Ərin yerində əyləşirlər.

Pauza.

KİŞİ. Xəbəriniz var?

ƏR. Nədən?

XANIM. Nə olub?

QADIN. Xəbəriniz yoxdu?

ƏR. Yox.

XANIM. Yox.

KİŞİ. Ola bilməz!..

QADIN. Yəni, doğrudan eşitməmişiz?

ƏR VƏ XANIM BİRLİKDƏ. Yox.

KİŞİ (*pıçiltıyla Qadına*). Sən də eşitməmişən?

QADIN (*başı ilə təsdiq edir*). Hə, mən də eşitməmişəm.

XANIM. Deyin! Mən daha dözə bilmirəm. Nə olub?

QADIN. Çox maraqlı hadisədir!

Pauza.

KİŞİ. Şəhərə böcəklər hücum edib.

ƏR. Nə?

XANIM. Böcəklərin şəhərdə nə işi var?!

ƏR. Sən həmişə boş-boş şeylər danışırsan! Sənin adətidir!

XANIM. Panikor! (*Qalxıb, mizin arxasında yerini dəyişir.*)

KİŞİ (*ayağa qalxaraq*). Baxarsız!.. İdris, sən bir də məni görməyəcəksən! Bizimki qurtardı!

Kişi kürsünü hirsle döşəməyə vurub, iti addımlarla otaqdan çıxır. Qadın əlini yelləyə-yelləyə onunla sağollaşır.

XANIM (*Ərə baxaraq, təəccüblə*). Ona nə oldu belə?

Ər çiyinlərini çəkir.

XANIM (*Qadına baxaraq*). Hə?

Qadın çiyinlərini çəkir.

İnsanlar çox qəribə olub...

QADIN. Siz heç yuxu görürsüz?

ƏR (*acıqlı*). Mən yatmıram.

XANIM. O, yatmır.

QADIN. Mən də yatmıram.

ƏR. Həkimlər deyir ki, yatmaq vacibdir.

QADIN. Əlbəttə. Ancaq mən dünən çox pis yuxu gördüm.

XANIM. Pis yuxu?

QADIN. Çox qorxuluydu.

ƏR. Çox qorxuluydu?

XANIM. Çox!

QADIN. Danış də, danış! Mən day səbr edə bilmirəm!

XANIM. Axi, çox qorxuludu.

ƏR. Biz qorxulu yuxuları xoşlayırıq.

XANIM. Danış! Danış!

QADIN. Gördüm ki, göydən, ağappaq buludların arasından eləcə də ağappaq tülə bürünmüş gözəl, zərif bir qız incə addımlarla, elə bil, gözə görünməz pilləkanlarla aşağı enir.

XANIM. Oy, nə gözəl!..

ƏR. Bunun nəyi qorxuludu?

QADIN (*incimiş*). Onda danışmıram.

XANIM. Yox, danış. Danış!

QADIN. Axi, dedi ki, qorxulu deyil.

ƏR. Mən elə-belə dedim.

XANIM. O, elə-belə dedi.

QADIN. Onda danışırım.

XANIM. Hə, danış, danış.

QADIN. O gözəl, zərif qız yerə enib, düz mənə tərəf gəldi.

XANIM. Oy, nə gözəl! Sonra?

ƏR (*istehza ilə*). Budu qorxulu?

QADIN (*incimiş*). Onda danışmıram.

XANIM. Yox, danış!

ƏR. Mən elə-belə soruşdum.

XANIM. O, elə-belə soruşdu.

QADIN. Onda danışırım. Mən... mən başa düşdüm ki, o, göydən enən mələkdir. O, gəlib mənimlə üzbəüz dayandı. Ondən behişin ətri gəlirdi.

XANIM. Oy, nə gözəl. (*Arvada işarə edərək Kişiyə.*) O, necə də xoşbəxtdir! (*Ərə.*) Hə, düz demirəm?

KİŞİ. Bilmirəm...

QADIN. Nə? Bilmirsiniz? İdris qardaş, onda mən...

XANIM (*tələsik onun sözünü kəsir*). Bilir! Bilir! (*Ərə.*) Hə?

KİŞİ (*acıqlı*). Hə.

XANIM (*səbirsizliklə*). Sonra nə oldu?

QADIN. O, mənə baxıb, gülümsədi.

XANIM. Oy!..

QADIN. Ancaq...

XANIM. Ancaq nə?

QADIN. Mən qorxuram...

ƏR. Qorxma, mən burdayam.

XANIM. Qorxma, o, burdadı. Ancaq nə?

QADIN. O, mənə baxıb gülümsədi... Mən gördüm ki...

XANIM. Nə? Nə gördün?

QADIN. Gördüm ki, onun qapqara balta kimi dişləri var! Onun gözləri birdən qıpqırmızı işıldadı. Mən başa düşdüm ki, o, Şeytandı! Mən: «-Aman Allah!»- qışqırdım. Mən... mən qışqıran kim, o, böyük, murdar bir böcəyə döndü. Vızıldaya-vızıldaya uçub getdi.

XANIM (Ərə). Qorxuluydu?

ƏR (hirsələnir). Böcəkdən qorxacağam?

Çöl qapısının zəngi çalınır.

XANIM. Bu kimdi?

Ər çiyinlərini çəkir.

QADIN. Mən qorxuram.

XANIM. Nədən qorxursan?

QADIN. Birdən o qayıdar?

ƏR. Kim?

QADIN. O böcək!..

ƏR. Qorxma, mən burdayam.

XANIM. O, burdadı.

Çöl qapısının zəngi bir də çalınır.

XANIM (Ərə). Get, qapını aç.

ƏR. Bayaq mən açdım. İndi sənin növbəndi.

XANIM. Yox, bayaq mən açdım.

ƏR (Qadına). Sizə qapını kim açdı?

QADIN. Zakir.

ƏR. Zakir kimdir?

XANIM. Hansı Zakir?

QADIN (çiyinlərini çəkir). Bilmirəm...

Yenə çöl qapısının zəngi çalınır.

Mən qorxuram...

Zəng təkrar çalınır.

XANIM. Yaxşı...

Xanım qapını açmağa gedir və Qadın nigarançılıqla onun ardınca baxır.

QADIN (səksəkə içində). Sən qaçmayacaqsan ki?

ƏR (tərəddüd içində). Mən?

QADIN. Hə. Məni tək qoyub, qaçma.

Xanım irəlidə, ardınca da Kişi gəlir.

QADIN. Ay, aman!.. Sənsən? Nə yaxşı ki, ezamiyyətdən gəldin! Yoxsa ki, mən çox qorxurdum.

KİŞİ. Niyə?

XANIM. Niyə?

ƏR. Niyə?

QADIN. Elə bilirdim ağ tülə bürünmüş o qız göydən enib, indicə bura gələcək... Onun... onun qapqara dişlərini görəcəyəm...

ƏR. Nə olsun? Mənim də siqaret çəkməkdən dişlərim qaralır.

XANIM. Onun da siqaret çəkməkdən dişləri qaralır.

ƏR. İldə bir dəfə stomatoloqun yanına gedib, təmizlədirəm.

XANIM. Hə. Mən bunu bilirəm. Çünki mən də kardioloqun yanına gedirəm.

Kişi yaxınlaşıb Əri qucaqlayır.

KİŞİ. Salam, İdris, əziz dostum! Səni ürəkdən təbrik edirik.

QADIN. Təbriklər! Təbriklər!

XANIM. Mən qəti etiraz edirəm!

KİŞİ və **QADIN** (*ikisi də təəccüb içində*). Niyə?

XANIM. Məni təbrik etmək lazımdır!

KİŞİ və **QADIN** (*eyni təəccüblə*). Bəyəm sən də ad günündür?

XANIM (*acıqla*). Bəli! Mənim yubileyimdir!

KİŞİ. Onda mən sizə bir söz deyim.

ƏR. Hə, de.

XANIM (*acıqlı*). Nə söz?

ƏR. De, de!

Kişi də mizin arxasına keçib öyləşir. Pauza.

XANIM. Yaxşı, de.

KİŞİ. Deyim?

ƏR. De, de.

KİŞİ. Əgər sən bahalı bir kastyum geymisən, içəridə isə ürəyin aritmiya vurur, onda o kastyumun bir qəpiklik qiyməti yoxdu!

Pauza.

XANIM. Oy, necə də maraqlıdır!

ƏR. Xeyr! Mən bu fikirlə razı deyiləm!

KİŞİ (*qəzəblənir*). Necə?!

XANIM. O, bu fikirlə razı deyil!

ƏR. Mən elə bir şey danışa bilərəm ki!..

XANIM. O, elə bir şey danışa bilər ki!.. O-o-o!..

QADIN. Danış!.. Danış!.. (*Kişinin üstünə çımxırır.*) Qoy, danışsın!

Kişi çiyinlərini çəkir.

Qoy, danışsın!

KİŞİ (*incik*). Danışsın də...

ƏR. Bizim yaxın və istekli qohumumuz bu il Nobel mükafatı alacaq!

QADIN. Oy!.. Nobel mükafatı?

ƏR (*təntənəli surətdə*). Bəli!

KİŞİ (*ironiya ilə*). Yox bir!

XANIM (*təntənəli surətdə*). Bəli! Bəli! (*Ərinə.*) Düzdü?

ƏR. Əlbəttə!

KİŞİ. O, kimdi elə?

ƏR. Qəzetlərdə oxumamısınız?

XANIM. Xəbəriniz yoxdu?

KİŞİ. Xeyr! Mən bütün qəzetləri alıram, oxuyuram. Belə şey yoxdu!

ƏR. Onda mən danışmıram!

XANIM. Danış! Danış! Kimdi o?

ƏR. Xalam oğlunun ikinci arvadının birinci ərindən qızının qayınanasının qudasının əmisi oğlu! (*Xanıma.*) Düzdür?

XANIM. Əlbəttə! O, hər gün bizdədir, Seylon çayını çox sevir.

KİŞİ. Mən sənə deməliyəm ki...

Qəflətən böcək vızıltısı eşidilir.

XANIM. Oy! Bu murdar böcək yenə gəldi! (*Cəld ayağa qalxaraq, mizin üstündəki milçəkvuranı götürür və böcəyin ardınca qaçır.*) Böcək! (*Milçəkvuranı otaqdakı əşyalara çırpa-çırpa böcəyi təqib edir.*)

ƏR (*yavaşdan heyrətlə*). Dirildi? (*Sonra mizin üstündən milçəkvuranı götürüb, Qadınla bərabər böcəyi təqib edir.*)

KİŞİ. Böcək!

QADIN. Böcək!

Kişi tələsə-tələsə pencəyinin döş cibindən, Qadın isə jaketinin altından milçəkvuran çıxarır və mizin arxasından qalxaraq Xanım və Ər ilə birlikdə qaça-qaça böcəyi təqib etməyə başlayırlar.

Dördü də otaqda dövrə vura-vura, bir-birinə toxuna-toxuna, itələyə-itələyə milçəkvuranları əşyalara çırpa-çırpa qışqırırlar:

- Bura qondu!
- Ala!
- Qaçdı!
- Vur!
- Al!
- Uçdu!
- Onu vuracağıq!
- Mən öldürəcəyəm!
- Yenə uçdu!
- Bu saat!
- Ala!
- Ay səni!
- Bax, belə!

Xanımın mizə vurduğu son zərbəsindən sonra böcək vızıltısı kəsilir.

XANIM (*sevinclə*). Vurdum! Vurdum! Öldürdüm onu! Gördüz?!

ƏR. Elə vurmusan ki, mizə yapışib!

KİŞİ. Ona bu da azdı!

QADIN (*milçəkvuranla mizin üstünə yeni bir zərbə endirir*). Al, murdarın biri, murdar! Öl!

KİŞİ. Bu, əsl qələbədir!

DÖRDÜ DƏ BİRLİKDƏ. Qələbə! Qələbə!

Əvvəlcə addım səsləri eşidilir, sonra əllərində nəfəsli musiqi alətləri tutmuş (truba, valtorna, trombon, tuba və faqot) beş kişi, eləcə də birinin boynundan böyük zərb aləti asılmış, o birisi isə əllərində mis boşqablar tutmuş qadın musiqiçilər otağa daxil olur. Onların hər birinin üzündə müxtəlif rəngli və müxtəlif də təbəssümlü maskalar var.

Musiqiçilər «Marseleza» çalmağa başlayırlar.

Ər və Arvad, Kişi və Qadın səhnənin qarşısında üzü tamaşaçılara tərəf yan-yana farağat düzülərək, fransız dilində «Marseleza» oxumağa başlayırlar:

Allons enfants de la Patrie,
Le jour de gloire est arrive !
Contre nous de la tyrannie
L'etendard sanglant est leve, (bis)
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces feroces soldats ?
Ils viennent jusque dans vos bras
Egorger vos fils, vos compagnes !

İki musiqiçi qadın da yüyürərək onlara qoşulur və nəqəratı bir yerdə oxuyurlar.

Aux armes, citoyens,
Formez vos bataillons,
Marchons, marchons !
Qu'un sang impur
Abreuve nos sillons !

Qəflətən «Marseleza»-ni oxuyanlar da, musiqiçilər də susub diqqətlə qulaq asırlar və birdən böcək vızıltısı eşidilir.

XANIM (həyəcanla). Böcək? Böcək?! (Əlində tutduğu milçəkvurunu qaldıraraq, böcəyin ardınca qaçır.) Böcək!.. Böcək!..

Ər, Kişi, Qadın da əllərindəki milçəkvurunu yuxarı qaldıraraq Qadınla birlikdə böcəyi təqib edir. Onlara baxan musiqiçilər, elə bil, birdən yuxudan oyanırlar, tez hərəsi musiqi alətini bir yerə tullayıb, kimi pəncəyinin döş cibindən, kimi köynəyinin altından dartıb milçəkvuran çıxararaq, onlara qoşulub səhnə boyu böcəyi təqib edir:

- Vur!
- Qaçdı!
- Ala!
- Uçdu!
- Al!
- Dəydi?
- Yox!

Və yavaş-yavaş pərdə bağlanır, ancaq hələ bir müddət də pərdə arxasından onların səsi eşidilir.

S O N

2017

Son 40-45 ilin Azərbaycan ədəbiyyatını, ədəbi prosesimizi Elçinsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Eyni zamanda, Moskva nəşriyyatlarında çap olunmuş əsərləriylə, Moskva mətbuatında dərc edilmiş povestləri, hekayələri, məqalələriylə, layiq görüldüyü Ümumittifaq mükafatlarıyla Elçinin keçmiş Sovet İttifaqının ədəbi həyatında da önəmli yeri vardır. Bu gün Elçin Türkiyədə də geniş tanınan, mükafatlandırılan yazıçılarımızdandır. Bütün bunlar Elçinin də, bir sıra başqa Azərbaycan yazıçılarının da guya ki, Yevlaxdan o yana tanınmamaları haqqında gülünc iddiaları danılmaz faktlarla təkzib edir.

ANAR, xalq yazıçısı

ELÇİNƏ

Dərdimi suya dedim,
Od tutub alışmadı.
Ölümümlə barışdım,
Həyatım barışmadı.

Dostumu incitmədim,
Sözümü daşa dedim.
Əks-səda verdimi?
Bu dünyadan gedəndə
Dönəcəyik birdəmi?

Bulud olub torpağa
Yağacağıq birdəmi?
Ağac olub, ot olub
Bitəcəyik burdamı?
Kölgələrə qarışıb
İtəcəyik burdamı?

Bir gün mənsiz qalanda,
Telefon zəng çalanda,
ani bir aldanışla
ürəyin diksinəcək,
Görəsən, Anardımı?
Yox, yadına düşməsəm,
Bunun suçu kimdədir -
Elçində, Anardamı?

Nədir ömrün mənası?
Belə qısadır neçin?
Mən ki bunu bilmədim,
Sən bilirmisən, Elçin?

Noyabr, 1999

ELÇİN HAQQINDA NƏ DEMİŞLƏR...

Elçin müasir həyatdan, uşaq vaxtlarından bələd olduğu adamlardan və mənbələrdən yazır. Təsadüfi deyildir ki, Abşeron bağları və kəndləri, Xəzər dənizi onun əsərlərində poetikləşdirilir, zahirən o qədər də parlaq və cəvzibədar olmayan, hətta ilk nəzərdə cansıxıcı görünən dar və əyri-üyrü küçələr, dalanlar, ağ neft piltəsilə qızdırılan balaca otaqlar, boz nahamvar dar divarlar belə şairanə rənglər kəsb edir; gözümüzdə yeni, xoş görkəmlə canlanır. Bizi əhatə edən xarici aləm, yaşadığımız evlər, gəzdiyimiz dəniz sahilləri, Bakı bağlarının sarı qumlu, dadlı üzüm gətirən meynələri, çadır kimi kölgə salan ağacları, çılpaq qayaları Elçinin hekayə və povestlərində daim insan hissələrinin hərəkətini, insan ürəyinin romantik çırpıntılarını əks etdirir; çünki yazıçı onları təsvir xatirinə deyil, qəhrəmanlarının həyəcan və iztirablarının dərin hissələrinin tərcümanı kimi əsərə daxil edir. Bu təsvirlərin yığcamlığı və təbiiliyi bizi o qədər cəlb edir ki, gözlənilmədən özümüzü başqa aləmdə hiss edirik.

Mirzə İbrahimov, xalq yazıçısı, akademik

Elçinin hekayə və povestlərini oxuyanda qələmindəki özünəməxsusluğun bədii cizgiləri, əlamətləri dərhal nəzərə çarpır... Hazırda keçmiş, ayıqlıqla yuxululuğu, həqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı, əfsanəni yanaşı təsvir etmək, daxili dialoqlardan, öz-özü ilə söhbətdən, dramaturji səhnələrdən, mozaiki parçalardan, mübaliğə, şişirtmə üsulundan istifadə etmək onun təsvirlərinin esensial qüvvəsini artırır.

Məmməd Arif, akademik, 1973

Elçin hələ universitetdə təhsil alarkən, mənim tələbəm olmuş, geniş dünyagörüşü, istedadı, fəallığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Sonralar aspiranturada oxuyarkən, onun bu keyfiyyəti daha da inkişaf etmiş və o, yaxşı bir müasir ədəbiyyatşünas-mütəxəssis kimi yetişmişdir.

Mənim müşahidəmə görə, Elçin müasir ədəbi gənclər içərisində inkişafa meyilli və ədəbiyyat sahəsindəki vəzifə və məsuliyyətini dərk edən cavanlardandır. Savad və bilikdən başqa, Elçin öz üzərində çox işləyən, ədəbiyyatımızın və yazıçılarımızın qeyrətini çəkən cavanlardandır.

Elçin ədəbiyyata peşə üçün yox, amal üçün gəlib.

Mir Cəlal Paşayev, yazıçı, professor

Elçində bədii dərk duyğusu güclü və cəlbədidir. Müxtəlif əhval-ruhiyyəli, müxtəlif fərdi həyat yolları keçən adamların mənəvi aləminə eyni səviyyədə dərinlikdən nüfuz etmək qabiliyyəti onun yazıçılıq istedadının ən qüvvətli cəhətidir.

Məmməd Cəfər, akademik

Elçin nə dərəcədə oxucuların dərin rəğbətini qazanmış professional bir yazıçıdırsa, o dərəcədə də yüksək səriştəli professional tənqidçi və ədəbiyyatşünasdır... Mən Elçinin keçmiş Ümumittifaq mətbuatında, tez-tez dərc etdirdiyi yüksək səviyyəli və milli təəssübkeşlik baxımından qiymətli məqalələri ilə həm klassik, həm də müasir Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğindəki ciddi xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

Bəxtiyar Vahabzadə, xalq şairi.

Elçinin məşhur «Ölüm hökmü» romanı Azərbaycanın düşmənlərinə ölüm hökmü oxuyursa, o böyük epik əsər həm də keyfiyyətcə parlayırsa, siz nə cəsarətlə (müasir ədəbiyyata) ölü deyirsiniz?

İsa Hüseynov, xalq yazıçısı

Müasir Azərbaycan nəsrində Elçinin yeni prizma altında yeni rakursdan baxıb təzədən və tamamilə orijinal şəkildə kəsb etdiyi mühit - Abşeron kəndləridir. Elçin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri obrazların reallığı, dinamikliyidir. Hər obrazın konkret həyat mövqeyindən, sosial mənsubiyyətindən, mənəvi və psixoloji axarından asılı olaraq rəngarəng poetik vasitələr seçilir, detal və təfərrüatlar mühitə, obrazın siqletinə uyğunlaşdırılır, daha doğrusu, hər poetik ştrix situasiyanın özündən törəyir.

Yusif Səmədoğlu, xalq yazıçısı

Elçin hər cür yekrəngliyə qarşıdır. Onun ədəbi palitrasında şərti rənglərin bolluğu buradan irəli gəlir. Burada hətta hər əhvali-ruhiyyənin öz rəngi var. Bu üslubda arzu da, həsrət də «ışıqlı və sevincli ola bilir».

«Qatar» qeyri-sabit, qeyri-yekrəng, dinamik bir obraz kimi Elçinin diqqətini tez-tez cəlb edir. Çünki o, uzaq məsafələri, gələcəklə keçmiş, xatirələrlə indini birləşdirə bilir.

Həyatda və daxili aləmdə «gümüşü işıq» sorağında bədii axtarışlar davam edir. Mənəvi gözəllik axtarışları yollarında Elçin öz qəhrəmanları ilə birlikdə addımlayır.

Yaşar Qarayev, EA-nın müxbir üzvü

Elçin xeyirxah qəhrəmanını gözəllik və üvlilik arzusu ilə və həyata keçirilməsi ümidi ilə yaşadır. Elçin «Qeyri-fantastik hekayələr» silsiləsində göstərir ki, möcüzə təkcə nağıllarda yox, həm də real həyatda baş verə bilər; əsl səadət və gözəllik insanın mayasındadır - onun vicdanında, özünə və mənəvi borclarına sədaqətli olmaq bacarığındadır. Elçin sağlam varlığa çıxış yolunu əxlaqi-etik planda da axtarır, buna insanın özü üzərində fantastik, möcüzəli qələbəsində görür.

Zoya Kedrina, rus tənqidçisi

Yazıçı (şair) dövrün bədii-estetik meylini görür və həmin səviyyəyə qalxa bilirsə, ədəbi prosesi qavrayır və onun axarına düşürsə, eyni zamanda, bu meyl və prosesin istiqamətləndirici işığını öz fərdi yaradıcılıq linzasında sındırmağı və toplamağı bacarırsa, o, sənətkardır. Və ümumi və fərdini bağlamaq qabiliyyətidir ki, həqiqətən yalnız sənətkarlıqla qazanılır. Elçin bu adı qazanmaq xoşbəxtliyinə çatıb.

Tofiq Hacıyev, professor

Elçin daha çox dirijoru xatırladır, o, hisslərdən öz məqsədinə uyğun şəkildə istifadə edir, onları öz istəyinə uyğun axara yönəldir. Elçində «Niyə?», «Nə səbəbə?» sualları xüsusi dəyər kəsb edir. O, insanların ən «şəxsi» sirlərini belə xırdalamağı xoşlayır. Buna görə də Elçinin əsərlərində ən xırda, gözəgörünməz obraz belə az və ya çox dərəcədə, öz dünya tutumunda filosofdur.

Aydın Məmmədov

Elçinin yaratdığı bədii surətlər qalereyası artıq keçmişdə qalmış XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının prinsipial nailiyyətləridir və əsl istedadın bəhrəsi olduqlarına görə bu qəhrəmanlar XXI əsrdə də müasir və seviləndirlər, onlar bu gün də eyni bədii təsir gücünə malikdirlər.

Nərgiz Paşayeva, akademik

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının və tənqidi fikrinin görkəmli yaradıcılarından biri olan Elçinine tək-cə uğurla təmsil etdiyi altmışıncılar nəsli içərisində deyil, bütövlükdə yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri, rolu, mövqeyi vardır. İnamlı demək olar ki, Azərbaycanda çağdaş ədəbiyyatın və ədəbi tənqidin ən məhsuldar nümayəndələrindən biri kimi böyük nüfuz qazanmış Xalq yazıçısı Elçini indi dünya ölkələrində də tanıyırlar. Elçinin başlıca xidməti mənsub olduğu ədəbi nəsillə birlikdə ədəbiyyatı ideoloji buxovlardan xilas edib onu həyata, insanlara, mənəviyyətə yaxınlaşdırmaqdan, daha doğrusu, ədəbi fikrin adı həyat hadisələri ilə qaynayıb-qarışmasına nail olmaqdan ibarətdir. Yazıçı Elçin sadə insanların adı həyatını, təbii psixologiyasını, yaşadığı gerçək həyat tərzini öz axarında ədəbiyyatda olduğu kimi deyil, həyatda olduğu kimi uğurla qələmə almışdır.

İsa Həbibbəyli, akademik

Elçin möcüzələri sevir, o, zərif və mehriban nağılçıdır, o, kədərli bir sehir-kardır, bərq vuran, qızılı, gümüşü rənglərə üstünlük verən impressionistdir.

Lev Anninski, rus yazıçısı

Elçin, heç şübhəsiz, müasir Azərbaycan (və dünya) ədəbiyyatının fenomenidir.

Elçinin yazıçı istedadının arxasında xeyli dərəcədə zəngin, mənalı, mükəmməl bir həyat yolu (və təcrübəsi) dayanır.

Elçinin də daxil olduğu «altmışıncılar» - «yeni ədəbiyyat» əvvəlki ədəbiyyatdan həm məzmun, həm də formaca fərqli yeni üslub təqdim etdi ki, bu barədə keçmiş Sovetlər Birliyi ədəbiyyatşünaslığında ətraflı bəhs olunmuşdur. Bununla yanaşı, ədəbi dövriyyədə «Elçin üslubu» adlanan kifayət qədər populyar (və mükəmməl) bir anlayış da var.

Nizami Cəfərov, akademik

Elçin yeni baxış bucağının yazıçısıdır. Onun hər hansı əsəri bəzən çox üst qatda, bəzən də ən dərin qatda yüksək intellektual potensialın bərqərar olduğu bir bədii məkandır. Elçin ədəbiyyatşünaslıqda görülməyən işləri görən bir sahmanlayıcıdır. Onun sözün əsl mənasında titanik və yorulmaz fəaliyyəti çoxumuz üçün ibrətli və eyni zamanda mənəvi-məntiqi boşluqları doldurmağa yönəlmiş işıqlı bir enerjiyə qoşulub.

Kamal Abdulla, akademik

Bəzən tənqidçilərin özləri arasında da «dar ixtisaslaşma» gedir, biri özünü poeziya, başqa birisi nəsr, üçüncüsü isə dramaturgiya mütəxəssisi hesab edir. Elçin üçün isə bu cür məhdudluq yaddır, o, eyni müvəffəqiyyətlə həm bir yazıçı kimi özünə yaxın, doğma olan nəsrdən, həm də poeziya və dramaturgiyadan yazır.

Vilayət Quliyev, tənqidçi-ədəbiyyatşünas

Elçin yaratdıqlarında səmimi olan, saxta rənglərə, cansız gəzişmələrə, qanadı şişmiş cümlələrə yer verməyən, həyatı əslində necə varsa, o cür ifadə eləməyi bacaran yazıçıdır. Ona görə də Elçinin əsərlərindəki həyat bizə tanış olan, rast gəldiyimiz və ya rast gələ biləcəyimiz mühitdir.

Mövlud Süleymanlı, xalq yazıçısı

Elçinin əsərlərində milli izzət-nəfs, milli mənlik hissi yüksək psixoloji dəyər olmaqla bərabər, həm də qəhrəmanların ictimai mövqeyi ilə səsleşən, onları rəzalətin hər cür təzahürləri ilə açıq döyüşə sövq edən fəal vətəndaşlıq duyğusudur. Elçin fitrətən romantik yazıçı deyildir. Lakin müasirlərimizi romantik planda müşahidəyə, daxili aləmin romantikasını - gizli, qapalı və çox zaman anlaşılmaz olan bu mənəvi halı izah və təhlilə meyl onda güclüdür.

Nadir Cabbarlı, tənqidçi

«Ölüm hökmü» mən deyərdim ki, Zaman haqda pamflemdir; romanı oxuduqca Zamanın, mühitin yetişdirdiyi, özünü aydan arı, sudan duru göstərmək üçün cilddən-cildə, dondan-dona girən çeşid-çeşid müxtəlif talelər gözümüz önündən gəlib keçir - biz onları lap yaxından görürük, gözlərinin rənginə qədər görürük, damarlarından axan qanın isti-soyuqluğuna, o qanın mənəvi qruplarına qədər duyuruq. Amma bir iş də var ki, cilddən-cildə, dondan-dona girən o insanların, necə deyərlər, materialını Zaman özü hazırlayıb, onlar hamısı indi özünə qənim kəsilən Zamanın öz məhsullarıdır.

İsa İsmayilzadə, şair

Bu yaxınlarda mən «Literaturniy Azerbaydjan» jurnalının köhnə nömrələrini yerbəyer edirdim və V.Portnovun tərcüməsində Elçinin «Mahmud və Məryəm» romanını yenidən oxudum. Çox böyük zövq aldım, birinci dəfə olduğu kimi, yenə də birnəfəsə oxudum. Bu - Azərbaycan Romeo və Cülyettasıdır.

Yevgeniya Nevmerjitskaya

Elçin bütün yaradıcılığı boyu ona xas olan ən gözəl xüsusiyyətini, müasirlik duyğusunu qoruyub saxladığı üçün zaman səddini də aşdı. Və nəinki aşdı, hətta çox mürəkkəb və çətin bir dövrdə ədəbiyyatımıza bələdlilik etmək missiyasını da öz üzərinə götürdü. Əminəm ki, 80, 90 yaşlarında da o, bir ədəbiyyat fədaisi kimi uzun illərdən bəri tutduğu haqq yolundan dönməyəcək ədəbiyyata, sənətə xidmət etmək əzmi ilə yaşayacaq və yazıb yaradacaqdır.

İntiqam Qasımzadə, tənqidçi

Xalq yazıçısı Elçinin «Baş» romanı «Azərbaycan» jurnalının xüsusi buraxılışı ilə oxuculara təqdim olunub və mən o romanı oxuyanda da eyni hissi keçirdim. Bu əsəri də ƏDƏBİ HADİSƏ kimi qiymətləndirirəm və olsun ki, mənim bu fikrim kiməsə subyektiv təsir bağışlasın, ancaq mən öz fikrimdə israrlıyam.

Vaqif Yusifli, tənqidçi

◆ P o e z i y a

Vaqif BƏHMƏNLİ

ƏN YENİ ŞEİRLƏR

PROLOQ

HİCRƏT

Sağ olun, doslarım,sağlıqla qalın,
mən
çixıb gedirəm... məmləkətimə;
boxçamda azuqə,
əynim də qalın -
birtəhər baxmayın hərəkətimə!

Mən varıb gedirəm atlı, kənizli...
Baxçası heç zaman solmayan yerə!
Zikri, duası lal,
Allahı gizli,
Allahın adamı olmayan yerə!

Lap mənə havalı desin sarsaqlar,
təki, hava dəyən söz olum bir az.
Torpağa nə var ki; özülü saxlar,
gedim... havalara göz olum bir az.

Dostlar, tabanım yox yaxın sürgünə,
uzaq məşəqqətə dözüb gedirəm.
Daş yağsın sizlərdən bezdiyim günə,
mən özüm özümdən bezib gedirəm!

Adı bilinməyən nə qədər dərdlər,
sənsiz -

necə gözəl əzablar varmış?!

Tək qoydun qəlbimi, ey tək ürəkli,
Bir gör nə miqyasda günah elədin?
Mən elə bilirdim... Allahdı təklük
Tək qoydun -
sən məni... Allah elədin!

2017

ANTI - MƏHƏBBƏT

Can cana can atır qana dolandan,
Fərqi yox quzeyli, güneyli olub.
Orası şəksizdi, binnət olandan
Canın eşqə sarı bir meyli olub.

Pir deyib dibinə qısılan hanı?
Hanı, alınlara yazılan, hanı?
Sevgi ağacından asılan hanı? -
çardaqda asılan bir xeyli olub...

Sonda yataq çıxır; bürü yüz dona -
Hamı beş-altı gün mehmandı ona...
Əslikar şəhvətdi, məhəbbət qonaq;
Nə Məcnun var imiş, nə Leyli olub.

Yol heylə yol olar necə keçərsən;
Tini burularsan, küçə keçərsən...
Bir manat verərsən, ayran içərsən -
Kimə məhəbbətin bir xeyri olub?

Bu dərin mətləbi Vaqif aradı -
Onçun başı pozuq, qəlbi yaradı...
Allah adamları sevib yaradıb,
O da adamlardan gileyli olub...

2017

HAVA

Dörd cəhət qucaq-qucağa -
biri bir qəpikdi öpüşün.
Baş əsdirib sola-sağa
yarpaq yarpaqla öpüşən,
gül gülə dəyən havadı -
əsl mən deyən havadı!

Salıb gülmək qanununu qüvvədən
ağlamırdın...

hönkür-hönkür gülürdün!..

Sərv boyunu çinara tən görürdüm,
Yarpaq-yarpaq əsdirirdin gözünü;
Sən ümidi orda bitən görürdüm,
İstəyirdim...

səndən asım özümü...

Hər bir halda, yadımdadı gülüşün,
yadımdadı

o qəribə qığılıcı -

Axirətin darlığını düşünüb,
gen dünyada çıxarırdıq qızılıcı!

Batırıban kor quyunu, eşən də
mənciyəzəm, sən gülüşü sabitsən.
Əcəl oxu sinəsini deşəndə,
eşitmişəm, igid gülər -
igidsən!

Belə daddım o dar çağın tamını -
irəlidə gülməli bir yol durur.
Ayrılığın yaşı boğur hamını,
məni sən

son gülüşün öldürür!

2017

GİLEY QOŞMASI

Cənnət qapısı tək bağlanır gözüm,
gedir...

qaranlığa dirənir yolum.

Həsrətli bir gecə

min ildən uzun -

gecə sabahdımı,

qurbanın olum?

Hər addımbaşına qəza verirsən -
axı, səndən keçir hər yanın yolu.
Utancaq cocuğa cəza verirsən...
ismət günahdımı, qurbanın olum?

Mənimtək çeşməni çətin taparsan;
ağızdan dibəcən büllurla dolu!
Nolar ki, bir dolça alıb aparsan,
insafın yoxdumu, qurbanın olum?

Əhdi Vaqiflə idi, peymanımız qəbrə qədər...
Bəs hanı? Gərdəyini düşmənəmi verdi Şuşa?

2017

DƏRD QOŞMASI

Nəvəm Vaqifə

Yolunca saraldı gözümün kökü,
Qalmaqad ürəkdə yağ, Qarabağım!
Başıma haranın külünü töküm,
Qayıtsın əzəlki çağ, Qarabağım?!

Seyidlər bəsləyən, aclar doyuran,
Şərdən-şəbədədən haqqı ayıran,
Bəyləri, xanları işə buyuran
Sultan Qarabağım,
şah Qarabağım!

Min il əvvəl olub elə bil dünən,
Elə bil qurd düşüb, çər dəyib Günə!
Ağzım tamarzıdı ana südüne,
Gözümə qanları sağ, Qarabağım!

Böyürtkən atlanmır barı üstündən...
Sazaqlar çartladır narı üstündə!
Çiçəyi burnunda, barı üstündə
Çürüyür tarlanda tağ, Qarabağım!

Ölün bir yandadı, dirin bir yanda,
Çalağan ilanlar qıvrılır qanda!
Torpaq götürərmə, aparsam canda
Belə çalın-çarpaz dağ, Qarabağım?

Fələk töhmət çöpü tərpdə dərimə,
Sən sönük bir çıraq;
səməndəri mən...
Cismimi Bakıya tulla, yerimə
qeyrətli bir Vaqif doğ, Qarabağım!

2017

ŞUŞA YERİNDƏDİ, ELNARƏ!

*Səsində ana kədərinin ruhunu yaşa-
dan bənzərsiz xanəndə Elnarə xanım
Abdullayevanın "Görən Şuşa yerində-
mi" oxusunun təsiri ilə.*

Batıb Şuşanın dili,
zili, pəsi çatışmır.

Tarixdi Pənahəli -
xan nəvəsi çatışmır!

Orman yaşıl daraqdı,
sıldırımlar yaraqdı,
Şuşa yanar çıraqdı -
pərvanəsi çatışmır.

Kafər kəsib yolağı,
kardı Kirsin qulağı!..
Cabbarsız Qarabağın
zənguləsi çatışmır.

İtkin düşüb qonağı,
sağ şikəstə, sol ağı...
Axır İsa bulağı
piyaləsi çatışmır!

Halal haqqın payı yox,
ulduz qəmin sayı yox...
Yurd dərdinin tayı yox -
salnaməsi çatışmır.

Dağ durur dağ tuşunda -
dərədi ağuşunda
Çağlar bulaq başında
el nərəsi çatışmır!

Bürünüb duman Şuşa,
Tökür gözdən qan Şuşa!
Yerindədi xan Şuşa -
Elnarəsi çatışmır.

2017

HƏR YAN QARABAĞ

Tağı solan yemişlik,
ot-alaq - Qarabağdı!
Biləsuvar, İmişli,
Qaradağ...

Qarabağdı!

Çör-çöp basan bərə, tin,
uçqun haray, nərilti,
Balta, dəhrə, kərənti,
çin, oraq... Qarabağdı!

Köhnə-köşkül əşiya,
damdar siçan deşiyi,
araq, çaxır yeşiyi -
hara bax...

Qarabağdı!

Gicgahlarda naqanlar,
güvə yemiş paqonlar,
hərəkətsiz vaqonlar,
daş yataq... Qarabağdı!

Kəhəri axsaqlayan,
kişisi sarsaqlayan,
batan səs,
qaysaqlayan
dil- dodaq... Qarabağdı!

Canı şamtək əridən,
tifilləri kiridən,
namus, qeyrət çürüdən
künc-bucaq - Qarabağdı!

Xanlıq dölü qışqıran,
gorda ölü qışqıran,
sönmüş külü qışqıran
kor ocaq - Qarabağdı!

Bağı qara gül açan,
yardımlara əl açan,
Dərd əlindən dil aşan
lal uşaq... Qarabağdı!

Ölüb gözündə muraz...
Vaqıfdən adam olmaz!
Köysündə çalın-çarpaz
qoşa dağ...

Qarabağdı!!

2017

3. NİFRƏT

BƏDHAXLARIN SEVİMLİSİ

Nə vaxt işdən qovacaqlar,
ağzımı əzəcəklər nə vaxt?
Nə vaxt burnumu ovacaqlar,
süqut eləyəcək nə vaxt
zillətlə qalxdığım taxt?-

dolaşıram dağ-dərə,
dörd yana göz qoyuram,
səbrlə dolur canım;
bütün gözləntilərə
bir çürük qoz qoyuram -
cəhənnəm...

olsun hamı!

2017

KİRAYƏ

Hücrətsiz qul ömrünü
kim verdi,
niyə verdi? -
Mənə oğul ömrünü
atam kirayə verdi.

Dilim mənzil haraylar;
rahatlıq tapmadım heç.
Aləm, yaptı saraylar,
mənsə qaldım kirəkeş.

Daldalandım, qar gəldi
yer elədim qəlbimi,
Haçan dünya dar gəldi
kirələdim qəlbimi.

Varlığım, heçliyim bu -
arzu, ümid kirayə!
Üfürüb içdiyim su,
əmdiyim süd kirayə!

Ürəkdə kam, dildə söz,
damarda qan - kirayə!
Allahsız Allaha döz -
küllü-cahan kirayə!

O qapıda kirayə,
bu qapıda kirayə.
Büllur badə kirayə,
su qabı da kirayə...

Deyimmi dünya nədi?
dərk olunmaz ayədi!
Arvad da kirayədi,
uşaq da kirayədi!

Tutub bir kirayə dam,
yığıb oğul-uşağı,

kef çəkib yaşayıram
kirayə verib bağı...

Ömür nazik yarpaqdı;
paylanıbdı hərəyə.
İki arşın torpaqdı
ən bahalı kirayə...

2016

KİŞİ NƏFƏSİ

Kişi səsi,
kişi nəfəsi,
kişi həvəsi
məhləni qoruyan
it kimidi;
odur qapının açarı,
odur qapının kilidi!
Zənən - dam,
zəmin - kişidi...
Amma yenə,
iş Allahın işidi-
səsi,

nəfəsi,
həvəsi olmasa,

kişi də bir dişidi!
Kişi səsi,
kişi nəfəsi,
kişi həvəsi olmasa,
süfrəmizin başına keçər
saqqallı keçilər
nə qədər qadın var
it nəfəsinə keçər,
pozular küçələr;
xüsusən də gecələr!

2017

4. BƏND-BƏND

*Yüz yol can üzmə, bir yol
başımı üz, dincəlim!*

BAR

Sözlə örtüb axşamı, açıram sabahları,
Yenə içimdə yazdı, yetişib bar vaxtlarım.
Qanım tumurcuq dolu, əlvan güllər açacaq -
Yandırmasa göz yaşım, qurutmasa ahlarım...

BƏND

Barmaqla sayıldım bu xırman ölkədə mən,
Vaxtımı çox apardı içi dən olmayanlar.
Məni mənə çatdırı bilərdim bəlkə də mən,
Məni məndən elədi məndə mən olmayanlar.

VİCDAN

Boran soldurandı; gül-çiçək nədi?
Balı ayı yeyir, bəs pətək nədi?
Şair, nədir vicdan? Biri soruşdu, -
dedim, - o, bizdə yox, nə bilək nədi?..

DƏYİŞMƏ

Çöpüm çıxılmazlıq köşkünə düşüb -
Boşuna xülyalar püşkümə düşüb.
Özünü dəyişə bilməyən canım
Dünyanı dəyişmək eşqinə düşüb...

SİNİQ

Əymək qəbahətədi,
sındırmaq günah;
Qəlb qırsan, qəbrini sındıracaq ah!
Nə haqla sındırır bəndə bəndəni,
əgər sındırmırsa bəndəni Allah?

LƏL

Qismət - bir udumluq xəfif nəfəsdə,
Qiyam - olsa-olsa dəli həvəsdə.
Bərq vuran nəfəssiz ləl şahın olsun,
Mənə nəfəs alan söz qalsa, bəsdə...

MİZAN

İnsanlıq enir, qalxır bir qəribə qanunla;
dünyanın bu halına çox zaman mat qalırsan.
Kimi ki, alçaldırsan, alçalırsan onunla,
ucaldırsan kimi ki, onunla ucalırsan!

AYRILIQ

Başı gora ləngərəm,
Qoca sevda heç işdi.

Sən Əslisən, mən Kərəm,
Zaman Qara keşşdi...

DOST

Haçan biri zəhər, biri qan qusdu -
Ürəyim dilləndi içimdə ustub:
Yaxşılıq eləsən, qardaşdı köpək,
Quyruğun basmasan ilanda dostdu.

AXIR

Bozarır şiş papaq, heydən düşür at,
Pozulur yaddaşdan həyat adbaad.
Uçur vaxt, çökür taxt - axır-uxurda
Kişiyə dərd qalır, bir də ki, arvad.

OVQAT

Sümüksüz tikədi... neyləyər ürək
Bir soyuq daş kimi qovuşsa kürək?
Çırpıntı səsinə boğur sinədə
Səhərlər ufultu, axşam öskürək.

LEYLİ VƏ MƏCNUN

Altmış il yaşadım, axır ki, mən də
Məcnunun on yeddi yaşına çatdım.
Əsilkar, tək Leyli sənəsin sinəmdə,
Yerdə qalan qızlar ədəbiyyatdı...

QONAQLIQ

bonda sümüyümü tutdum oduna -
Bişmiş dadsız olsa, qonaq inciyər.
Sinəmdə cızdanan sənənin adına
ürəkdi, böyrəkdi, bir də ki, ciyər.

QIZ

Bilmək olmur qız işini,
Gündə min oyun çıxarır.
Güldən mürəbbə bişirib
bülbulü qonaq çağırır.

OXUCU

Qəfil yellər əsir, titrəyir talvar,
Ruzgarlar ayırır dəndən darımı.

Dəftərə, kitaba baxmır adamlar,
Küləklər oxuyur yazdıqlarımı.

KOROĞLU

Ay toba, boş xəbərdi
İttifaqın oğluyam...
Nəvələr dəlilərdi,
Mən də Qoç Koroğluyam.

GƏZİNTİ

Ciddi gəncliyin vardı, dik başları tapdayan,
Bəzi əlamətləri indi də saxlayırsan.
Hövsələni bas, ay qız, özündə güc tap, dayan,
Çətin çətərdim sənə, yaxşı ki, axsayırsan...

SON HƏDD

Ülgücdən itidir bucağın ağzı,
Zirvənin təpəsi dərəyə təndi.
Üzümü güldürür bıçağın ağzı,
Ağlımı başımdan aparır kəndir!

ZARAFAT

Rübai Xəyyamın əhdi kimidi,
Məhsəti xanımın şəhdi kimidi...
Oqtay Rzadan sonra rübai yazmaq -
İynəylə gor qazmaq cəhdi kimidi!

BOY

Balam Xəyyam adlı soyuna qurban,
Salmısan Vaqifi oyuna, qurban!
Mənan çox dərindi, boy verməz mənə,
Rübai, balaca boyuna qurban!

TƏZAD

Sətir var od saçır, sətir var sərin,
Açarı əkizdi göy ilə yerin.
Baxma ki, sadədi, dördqatdı çölü,
İçi milyon qatdı rübailərin.

SUSMAQ

Bir sətərə cəm etdim bir milyon sətri,
Bürüdü aləmi şeirimizin ətri.

Gördüm ki, hecada danışan çoxdu,
Keçdim rübaiyə susmaqdan ötrü...

AD

Əlbəttə, məhəbbət ayrı adadı,
Ora cəhd aşiqlik istedadıdı...
Dünyada nə varsa sevgi adlanır,
Nifrət də sevginin ayrı adıdı!

AĞAC

(İqtibas)

Yağış budaqlara düzüb incilər -
Parlar sırğa kimi, ağ tana kimi.
Ağaca toxunsan, uğunub gedər,
Gülər gözündən yaş axana kimi...

QANQAL

Uzaqdan seçilir qanqal qanqaldan,
Eşşək və adam qanqalı vardır.
Qanqalı qanqaldan ayıran insan,
Deyirəm, İlahi, nə bəxtiyardır.

NAR

Can qalırsa, qoşa qalsın,
Niyə qurda-quşa qalsın?
Nar başımı saplaqdan üz,
Qoy sinənə, qışa qalsın...

5. XİFFƏT

*Hamı hamıya ata, hamı hamıya ana,
Hamının balasıymuş balaların hamısı...*

Bizim tarixdən öncə

Yer - Göy imiş bir zaman,
Göy - Yerin dərin dibi,
onda, qaynar cəhənnəm
səpsərin cənnət imiş,

Əbədi yaşamaqmış otun, adamın dəbi,
ölmək -

başlara qaxınc,
dözülməz töhmət imiş.

Sərçələr yaşayırmış xırda dənin içində,
Bülbül

bülbül deyilmiş,
gülün nəfəsi imiş.

Dərəyə baş əyirmiş tanrılar yol keçəndə,
Dua -
yel uğultusu,

namaz -
su səsi imiş.

Kainat yığışmış bir böcəyin yasına,
Ən mükəmməl varlığın su kimiymiş bədəni.
Dəryalar vurğun imiş

hər quru parçasına

Kaha - zülmət eviymiş,
səhra - Günəş vətəni.

Köhlən vaxtın boynunda
yalman-yalman xam otlar...

Azadlıqdan alçaqmış
əlçatmaz dağ dikləri.

Kəllələşib qıranda bir-birini mamontlar;
qarışqa zəbt edirmiş cəmdək materikləri.

Qəhr olurmuş fanatlar;
bircə-bircə, adbaad,

Allah, Şeytan sarıdan küskün,
bədniyyət imiş.

Canlı gəzirmiş azad, qayğısı yox, könlü şad,
Heç kim məhlə tutmurmuş,

məhlə təbiət imiş.

Tufanlara batmırmış namərdlərin xançalı,
Gülləbatmaz köynək yox...

mərd kürəklər lüt imiş.

Kəsmirmiş uca başı qoca cəllad, alçalıb -
İbtidai baltanın çapacağı küt imiş.

Göydən yağış damırmış bircə-bircə hər cana,
Bir məhləyə düşürmüş

yağan qarın hamısı.

Hamı hamıya ata, hamı hamıya ana,
Hamının balasıymış balaların hamısı.

İstəyəndə quş kimi uçurmuş akulalar,
 Balıqlar sudan çıxıb gəzirmiş
                                           quru donda.
 Bəlkə külək qum qovub doldururmuş çalalar,
 Bəlkə də heç aramsız yağış yağdırmış onda?!

Üst-üstə toplayanda yekun
                                           vahid olurmuş -
 Adamın Allahlığı, Allahın Adamlığı!
 Allah yerdəymiş bir vaxt...
                                           baş verdi Göyə uçuş -
 Adam Allahsız qaldı,
                                           vurğun vurdu tamlığı!
 Varlıqlar işlək arı -
                                           zaman, məkan şən kimi;
 dikəlib ağır baldan
                                           sonra əyilmiş adam.
 Qaztək yolunanacan
                                           qullıymış qaban kimi,
 amma ki, qaban qədər
                                           qəddar deyilmiş adam.

Hələ ki, pozmayıbmış
                                           Adəm düzgün işləri,
 Hələ düzəltməyibmiş
                                           Nuh cındır gəmisini.
 Yalavac anaların quruyanda döşləri
 Colma-cocuq əmərmış Günəşin məməsini.

Divin qanlı izi yox...
                                           Cırtan qırağa dursun,
 Mələklər doğulmuş
                                           yalnız boylu qadından.
 Qadının üzü yoxmuş kişi şapalaq vursun,
 Bu səbəbdən kişilər
                                           qorxmurmuş arvadından.

Mütləq sədət varmış, onu Allah
                                           devirmiş,
 Qalmamış daş üstündə
                                           mütləq inadın daşı.
 Kim kimi harda tutdu,
                                           elə orda sevirmiş,
 Onda nə Məcnun varmış, nə Leylinin göz yaşı...

Lap sonda qopmuş tufan, cövr etmiş qara külək,
 Dik ağaclar qatlanıb quldar yelə qul olmuş.

◆ Vaqif Yusiflinin 70 yaşı

VAQIF... və YUSİFLİ

Vaqif Yusiflinin tənqidi məqalələrini oxuyub ədəbiyyata kifayət qədər dərinə bələdliyini, analitik mühakimələrini və bu bələdliklə analitizmin səmimi iddialılığını hiss edəndə (söhbət keçən əsrin 80-ci illərindən gedir) görməzə-bilməzə düşündüm ki, boylu-buxunlu, enlikürek, səsi gələndə göydəkilər qanad salan, yerdəkilər dırnaq tökən bir adamdır... Əslində, indi də Vaqif gözüme elə görünür... Ancaq ilk dəfə «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında görüşüb tanış olanda vücuduna baxıb düşünmüşdüm ki, tənqid etdiyi şairlər, nasirlər, dramaturqlar, hətta az-çox hövsələli tənqidçilərdən biri bir gün bu dikbaşın, qabağından yeməyənin dərşini verəcək... O vaxtdan illər keçib, hələ ki Vaqifə «gözün üstə qaşın var» deyən olmayıb, deyiblərsə də, ürəklərində deyiblər... Niyə? Ona görə ki, Vaqif Yusifli ədəbiyyata yalnız özünəməxsus iddia ilə yox, həm də hamının meyar saydığı vicdanla xidmət edib. Və edir... Böyük ədəbiyyatın mövqeyində dayanıb. Və dayanmaqda davam edir...

Vaqif - bilən, məlumatlı olan, dərk edən, anlayan; Yusif isə gözəl deməkdir. Təsadüfi deyil ki, Səməd Vurğun bir oğluna Yusif, o birinə Vaqif adı verib... Vaqif Yusiflinin rəhmətlik valideynləri dahi şair-mütəfəkkirdən də tədbirli tərənəblər... Əsas məsələ isə odur ki, taleyin bütün obyektiv və subyektiv maneələrinə baxmayaraq, Vaqif Yusifli həm adının, həm də soyadının ideya-estetik mistikasını doğrulda bilib. Və bu gün də doğruldu...

Nə qədər qəribə olsa da, Vaqif Yusiflinin ən çox sevdiyi, şeirlərini saatlarla əzbər deyə bildiyi şair Vaqif yox, Füzulidir. Və mən dəfələrlə şahidi olmuşam ki, Vaqif Füzulidən deyəndə nə qədər qürurlu, əzəmətli, möhtəşəm (və idrakı dərin, ruhlu, coşqun...) görünür. Hər sözün məzmununu, hər ifadənin intonasiyasını yenidən, yeni «məxrəc»də (və «surət»də) kəşf edər - edər huşyar dinləyiciləri mütəvaze bir ısrarla başa salır ki, ədəbiyyat nədir. Və dərhal hiss edilir ki, bu, onun peşəkar tənqidçi fəaliyyətinin (və məharətinin) davamı, stilizasiyası, «metamarfozu»dur.

Vaqif Yusiflinin yüzlərlə ədəbi - tənqidi məqaləsinin hər halda yüzə qədərini müxtəlif illərdə oxumuşam. Etiraf etməliyəm ki, əlimə qələm alıb ədəbiyyat barədə söz deməyimdə onun mənə həmişə bu və ya digər dərəcədə təsiri olub. Və bu gün də var...

Bu təsirlərdən üçü xüsusilə mühümdür...

Birincisi odur ki, Vaqif üçün ədəbiyyat bir eşq məsələsidir...

**Məndən, Füzuli, istəmə əşəri - mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.**

İkincisi odur ki, Vaqif bu eşqin yolunda hər cür məhrumiyyətləri qəbul edən, hər cür məşəqqətlərə qatlaşan, hər cür əzab-əziyyəti özünə nəinki rəva gören, həm də ondan zövq (və qürur) duyandır...

**Etmərəm tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.**

Və nəhayət, üçüncüsü odur ki, Vaqifin bu eşqi (və eşq yolundakı əzabları) hədəf getmir...

**Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən.**

Vaqif Yusifli (o zaman hələ Vaqif Əziz oğlu Yusifov idi) yetmiş il bundan əvvəl Masallı rayonunun Ərkivan kəndində dünyaya gəlib. O Ərkivanda ki, Vaqifdən on il sonra doğulmuş şair həmyerlisi onu belə tərənnüm edir:

**Bizə gəl-gəl deyir Talış dağları,
Qoynuna gedəkmi bir payız çağı?
Orda bərkiyibdi dizimiz axı,
Bir cənnətsən hər duyana, Ərkivan.**

**Ayrılığın zəhərdən də acıdı,
Məni görən bu halıma acıdı.
Adın səni sevənlərin tacıdı,
Yön tutsa da hansı yana, Ərkivan.**

**Sən qaldırdın oğulları ayağa,
Haray düşdü hər qayaya, hər dağa.
Səndən ayrı ömrü neynir Gülağa,
Anama da oldun ana, Ərkivan.**

Vaqif Yusifli bugünkü ədəbiyyaşunaslar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən əksəriyyəti kimi ali təhsilini Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində (1967-1972) çox böyük ustadlardan alıb. Və Masallıya qayıdaraq bir neçə il Ərkivan və Yeddioymaq kənd orta məktəblərində müəllim işləyib. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsil almış (1975-1978), «Müasir Azərbaycan nəsrində konflikt və xarakter» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafi etmiş və bundan sonra iyirmi ilə qədər ən mötəbər ədəbi orqanlarımızdan birinin - «Azərbaycan» jurnalının tənqid və ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Yetmişinci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Vaqif Yusifli ədəbi prosesə hansı enerji ilə daxil oldusa, bu gün də həmin tempi qoruyub saxlamaqda, bu illər ərzində qazandığı nüfuzla uyub yaradıcılıq sürətini bir an belə ləngitməməkdədir...

Doğrudur, ilk monoqrafik tədqiqatı nəsrədən olub və bu sahəyə aid kifayət qədər nüfuzlu, heç vaxt dəyərini itirməyəcək mülahizələri də az deyil, ancaq onun tənqidçi-ədəbiyyatşünas imicini əsas etibarilə poeziyadan yazdıqları müəyyənləşdirir - desək, yəqin ki, səhv eləmərik.

Hələ neçə illər bundan əvvəl Rüstəm Kamal tamamilə doğru demişdi:

«Onun yaradıcılığının əsas qəhrəmanı Azərbaycan şairidir.

...Vaqifin işi-gücü şairlərlədir. Füzuliyə, Kişvəriyə, Nəbatiyə könül yangısıyla vurulmuş bu ədəbiyyat kişisinin cavan şairlərin şıltaqlıqlarına, ciğallıqlarına qarşı sufiyanə nəzakəti təəccüb doğurmamalıdır. Klassik poeziya əxlaqı və sevgisi onun tənqidçi portretini tamamlayır».

Vaqif Yusiflinin «Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər)» monoqrafiyası (2009) XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan poeziyasının tarixi mənzərəsinin

əsas ideya-estetik təmayülləri ilə öyrənilməsi sahəsində son dövrün dəyərli əsərlərindən biridir. Və bu dəyərliliyi müəyyən edən birinci amil araşdırılan dövrə Azərbaycan poeziyası tarixinin ümumi kontekstində baxılmasındırsa, ikinci (və ondan da az əhəmiyyətli olmayan) cəhət poetik yaradıcılıq texnologiyalarının həm məzmun, həm də forma etibarilə bütün mövcud aspektlərinə analitik idrak prinsipləri ilə yanaşılması, xüsusilə «ənənə və novatorluq» kriteriyası prizmasından qiymət verilməsidir:

«Ənənə ilə novatorluq həmişə, ədəbi inkişafın bütün mərhələlərində qarşılıqlı, dialektik şəkildə əlaqədirlər. Onların birini digərindən təcrid etmək mümkün deyildir və bu əlaqə olmadan inkişaf mümkün deyil.

...Poeziyanın son yüz ili məhz bu iki prosesin arasıkəsilməz hərəkəti ilə müşayiət olunmuşdur. Xüsusilə keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq poeziyada yaranan bir sıra keyfiyyət dəyişiklikləri, yeni meyl və tendensiyaların yaranması, bir sıra yaşarı ənənələrin isə hələ də davam etməsi, bəzilərinin isə artıq sıradan çıxması, eyni zamanda bunların qarşılıqlı şəkildə bir-birilə çulğlaşması ədəbi prosesə bir canlılıq və dinamika gətirmişdir».

Monoqrafiyada müəllifin ədəbi hadisələrə dərinlən bələdliyi, güclü prosesuallıq duyumu, üslubi meyllərin fərqləndirilməsi həssaslığı ilə yanaşı, fəlsəfi-metodoloji ümumiləşdirmə istedadı da özünü az qala hər məqamda (və bütövlükdə əsərin ruhunda) aydın göstərir.

Həç bir şübhə yoxdur ki, Vaqif Yusifli mütəfəkkir tənqidçi-ədəbiyyatşünasdır... Və həmin mütəfəkkirlik ilk növbədə «Poeziyanın yolları və illəri»nin strukturunda ifadə olunur: köklər... qaynaqlar... yeni ruh, yeni nəfəs; ənənə və novatorluq problemi ədəbi tənqiddə; yeni poetik mərhələnin başlanğıcı; XX əsr Azərbaycan poeziyasının «qızıl» dövrü; hər şairin öz dünyası; poeziyada ənənəvi mövzulara yeni baxış; klassik bədii formaların yeni həyatı; Azərbaycan sərbəst şeiri; müstəqillik dövrünün poeziyası; şeirdə ənənə və novatorluğun yeni meyl və tendensiyalarda təzahürü...

Problemlərin seçim və ya qoyuluşu, eləcə də həmin problemlərin təfərrüatı ilə tədqiqi kifayət qədər mükəmməl məntiqi modelə əsaslanır: ənənə+novatorluq+ yaradıcı şəxsiyyət və ya poetik üslub.

Və bir də öz sürprizlərilə həmin modeli «dinamikləşdirən» əlahəzrət Zaman!..

«İctimai həyatla, zamanla, tarixi tərəqqi ilə poeziyanın inkişafı arasında yaranan həmahəngliyi, harmoniyayı da unutmaq olmaz... Poeziya ilə Zaman arasındakı bu qarşılıqlı münasibəti bəzən birmənalı şəkildə ikincinin birinci üzərində «hökmranlığı» kimi anlayanlar az deyil və burada, əlbəttə, həqiqət olduğunu danmaq olmaz... Amma elə əsərlər də yaranmışdır ki, həmin əsərlər üçün Zaman və Dövr anlayışı olmamışdır. Əgər belə demək mümkünsə, onlar bir zamanın, dövrün çərçivəsinə sığmamış, öz ədəbi zamanında tarixi Zamanı yaşatmışdır».

Mütəfəkkir tənqidçi-ədəbiyyatşünas «Poeziya və Zaman» kitabında (2012) həmin mövzuya sistemli şəkildə bir də qayıdır. Ancaq bu dəfə daha çox ədəbi portretlərlə...

Yeri gəlmişkən deyək ki, Vaqif Yusiflinin ədəbi- tənqidi «rəssamlığı»nın janr rəngarəngliyi, bu istiqamətdəki axtarışlarının intensivliyi (və məhsuldarlığı) həmişə diqqəti çəkib, hər zaman maraq doğurub. Çünki o bizim bir sıra tənqidçilərdən fərqli olaraq nə deyəcəyi ilə yanaşı, necə deyəcəyinə də məsuliyyətlə yanaşır. Və bunu peşəkarlıqla edir... Vaqif Yusifli qələmi «ədəbi mənzərə» ilə «ədəbi portret» arasında hansı janrları təsəvvür eləmək mümkünsə hamısında qələm çalıb, ancaq, fikrimizcə, hər iki qütbə - «ədəbi mənzərə» və «ədəbi portret»də daha mahirdir. Və görünür, bunun da əsas

səbəbi odur ki, onun «mənzərə»lərində ayrı-ayrı «portret»lər aydın seçildiyi kimi, «portret»lərinin də fonunda müfəssəl «mənzərə»lər dayanır...

«Bu gün yüzlərlə şairlər içində Ramiz Rövşən öz şair taleyi ilə seçilir.

Şair var ki, siyasət meydanına qaçır, taleyini və xoşbəxtliyini istiqlal savaşında arayır. Bu savaş başa çatandan sonra şairliyindən ona heç nə qalmır.

Şair var ki, öz ilhamını zamanın tez-tez dəyişən küləklərinə qoşur. Onun üçün fərqi yoxdur, sərbəst vəzndə də mədhiyələr yazı bilər.

Şair var ki, quruca nəfəsi qalır, amma ötən illərdə yazdığı şeirlərin hesabına bu gün də alqış qopara bilər. Poeziya, şeir irəliləyir, bu şair isə dünyanın şairi olduğunu hələ də etiraf etmək istəmir.

...Yalnız poeziyaya bağlı şairlər var ki, onlar üçün şeir «bir göz qırpmı ilə əbədiyyət arasındakı görünməz sərhəd» (K.Vəliyev) olur. Şeirdən və bu şeirin içindəki saf havadan başqa heç nəyin xiffətini çəkməyən şairlər get-gedə azalır. Və bu azalan şairlərdən biri də Ramiz Rövşendir».

Vaqifin ədəbi portretlərinin, adətən, ümumi başlığı olur: Bu filankəsdir... Yaxud: Bu da filankəs... Lakin bu cür ümumiləşdirmənin arxasında hansısa ədəbi şəxsiyyətin olduqca konkret, səciyyəvi, özünəməxsus obrazı canlandırılır... Bir çox hallarda isə başlıq improvizatorluğu edir: «Əli Kərim: «Axtarış lazımdır, axtarış!»; «İsa İsmayilzadə: «Bu dünyaya bir də qayıtmağım var»; «Ələkbər Salahzadə: «Ağ bir zanbaq kimi açıldı səhər»... «Uzaqdakı işıq» (Vaqif Bəhmənli); «Yol... ağac... yaşıl göz yaşları və sel ağzında söz göyərdən şair» (Ramiz Qusarçaylı); «Ayrılıq» (Akif Səməd)... «Akşin»; «Naringül», «Ayselın şeirləri»... Və «Bu yazını Fərhad Meteyə həsr edirəm»...

Vaqifin icmallarının keyfiyyətinə, dəyərinə söz yoxdur. Məsələn, uzağa getməyib «Azərbaycan» jurnalının builki üçüncü nömrəsində getmiş «Poeziya... Poeziya...» məqaləsini nəzərdən keçirsək, görürük ki, müəllifin 2017-ci ilin poeziya təsərrüfatına baxış (və görüş) dairəsi nə qədər miqyaslı, həssas və sistemlidir.

Əvvəl statistikadan və ya kəmiyyətdən başlayır...

«Azərbaycan» jurnalı il ərzində 73 şairin şeirlərini çap edib, orta hesabla hər şeir 20 misradırsa, bu 14000 misra şeir deməkdir. «Ulduz» jurnalında bir il ərzində 96 müəllifin şeirləri işıq üzü görüb, əksəriyyəti cavan şairlərdir, təxminən 12000 misra şeir bəzəyir «Ulduz»u. «Ədəbiyyat qəzeti»nə boylanıram. Bir-iki nömrəsi qoşalaşan qəzet 51 nömrəsinin hər birində orta hesabla 500, bəzən 600 misra şeir çap edir, təxminən 150-160 müəllifin 25000 misrası ilə qarşılaşıram. Mən «525-ci qəzet», «Kaspi» və «Ədalət» qəzetlərinin hər şənə, hətta həftəiçi nömrələrində dərc edilən şeirlərini hesablamadım. Bu qəzetlərin içində «Kaspi» xüsusilə şeir çap etməyə həvəslidir. «Ədalət» qəzeti də lap əzəldən şeirlə nəfəs alır. «525-ci qəzet» də həmçinin.

...Göründüyü kimi, statistik mənzərə kəmiyyət baxımından ürəkəçandır».

Sonra keçir keyfiyyətə...

«Gəlin, bədbinliyə qapılmayaq. İki səbəbdən nikbin olmağa əsas var. Birincisi: «Ot kökü üstə bitər» - müasir Azərbaycan şeiri öz kökündən - əsrlərin yaşarı ənənələrindən qətiyyənlə uzaqlaşmır və uzaqlaşsa da bilməz. İkincisi: müasir Azərbaycan şeiri milli olduğu qədər də bəşəridir və dünya ədəbiyyatında baş verən proseslər - hər tövr yeni və modern meyillər, axınlar, cərəyanlar Azərbaycan şeirində nəşv-nüma tapır, bu modernizm, bu postmodernizm, bu dekadentizm, bu simvolizm. Buyur, istedadın varsa, ya da formalist məharətinə yiyələnmişənsə, hansı stildə, hansı vəzndə yazırsansa, yaz. Və çox maraqlıdır ki, bəzi istisnaları nəzərə almasaq, ötən illərdəki ənənəçilərlə novatorların «döyüşlərinə» də təsadüf etmirik. Çünki bir də

görürsən, şeir aləminə qoşma və gəraylı ilə gələn cavan bir şair az sonra postmodern şeirlər yazır və ya əksinə».

Və belə bir müfəssəl (eyni səviyyədə də mükəmməl!) qənaət hasil olur:

«Yazılan şeirlərin mənim hesablamama görə altmış faizi sevgidəndir. Sonra gəlir lirik mənin - şairin etirafları, onun daxili düşüncələrinin ifadəsi olan, dünya ilə, yaşadığı mühitlə, cəmiyyətlə bağlı fikirləri (əsasən şikayətlər və etiraflar), sonra gəlir gənclik illərinin xatirələri (əsasən də nostalji notlar), sonra gəlir ithaflar, sonra gəlir vətənpərvərlik və Qarabağ mövzusu, bir az da təbiət şeirləri. Şeirimizdə bəzi istisnaları nəzərə almasaq, fəlsəfi ruh, fəlsəfi düşüncə arealı zəifləməkdədir. Əvəzində isə, publisistika müasir şeirin vücudunu sarmaqdadır. Təbii ki, XXI əsrin həm milli, həm də bəşəri duyğularla nəfəs alan İNSANI şeirin əsas qəhrəmanına çevrilməlidir, yəni bu insan nə düşünür, təkcə sevgi iləmi nəfəs alır, təkcə günün reallıqlarını, narazılıq və şikayətlərini şeirdə səsləndirməlidir?»

... 2017-ci ilin şeirləri haqqında söhbəti heç də bədbin notlarla bitirmək istəmirəm. Xalq şairi Fikrət Qocanın keçən il «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş «Dağın içi duyğular» poemasının son misraları ilə sözümlü sona yetirirəm:

***Uğrunda ölüb-dirilmişik.
Azadlığın dadını
Hələ indi bilmmişik,
Bir də ölən deyilik!!!
Biz hamımız bir canda
Bütöv Azərbaycanda
Yaşamağa gəlmişik!»***

Göründüyü kimi, bu qənaətdə həm kəmiyyət var, həm də keyfiyyət; daha doğrusu, kəmiyyətlə keyfiyyətin, tamamilə təbii olaraq, sərhədi yoxdur...

Vaqif Yusifli Azərbaycan ədəbi tənqidində, əgər belə demək mümkünsə, geniş bir mövzunun və ya sahənin şəriksiz tədqiqatçısıdır ki, özü onu çox uğurlu bir terminlə «bölgələrdə ədəbi həyat» adlandırır. Və «bölgələrdə ədəbi həyatın yorulmaz tədqiqatçısı» (Qəzənfər Paşayev) yazır:

«...Azərbaycan ədəbiyyatı ayrı-ayrı mədəniyyət mərkəzlərinin - ədəbi regionların çevrəsində yaranmış, dünya mədəniyyətinə də ilkin olaraq elə bu ərazilərin adları ilə daxil olmuşlar. Lakin bu ədəbi məkanları bütünlüklə özündə birləşdirən böyük - ulu bir məkan var ki, o da tarix boyu ərazilərinin çox hissəsini itirsə də, dünya mədəniyyəti çevrəsində həmişə öncül mövqeyini hiş edən Azərbaycan və onun mədəni sərvətləridir».

Vaqif Yusifli Azərbaycanın bölgələrindəki ədəbi həyatı (və ya prosesi) araşdırarkən ilk baxışdan güman ediləcəyinin əksinə olaraq sxematik inzibati ərazi yox, təbii tarixi-mədəni (etnoqrafik) təsnifata əsaslanmaqla ciddi elmi-metodoloji prinsiplərə dayanır... Və tamamilə doğru olaraq göstərir ki, «bizdə ayrıca Gəncə ədəbiyyatı, ayrıca Şirvan ədəbiyyatı, ayrıca Təbriz ədəbiyyatı, ayrıca Naxçıvan ədəbiyyatı, ayrıca Quba ədəbiyyatı deyilən anlayış yoxdur, o taylı-bu taylı vahid Azərbaycan ədəbiyyatının reallığı var... Amma təbiətin pozulmaz bir qanunu var: ən dərin dəryalar öz mənbəyini çaylardan götürür, meşələr, ormanlar ayrı-ayrı ağacların, bitki örtüyünün, quşların, heyvanların vəhdətini özündə əks etdirir, bunlardan biri olmazsa, ekoloji faciə baş verər».

Fikir nə qədər obrazlı ifadə olunsada, son dərəcə aydın, dəqiq və elmidir. Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi ideya-estetik tipologiyasının mövcudluğu ilə yanaşı, heç şübhəsiz, ölkənin (və xalqın) tarixi hüdudları daxilində elə bölgələr həmişə mövcud olmuş (və bu gün də vardır) ki, fərqli xüsusiyyətləri ilə ümummilli tipologiyani (harmoniyani!) nəinki pozur, yaxud zədələyir, əksinə, daha da zənginləşdirir, hətta demək olar ki, sözün böyük mənasında onu

yaradır, bütöv bir orqanizm olaraq varlığını, mövcudluq texnologiyalarının canlılığını, yaşarılığını, törədıcilik imkanlarını təmin edir... Mənim yadıma gəlir ki, bir vaxtlar Azərbaycan KP MK-nın ideoloji şöbəsində çalışan «ağıllı» əməkdaşlardan biri akademik Məmmədəğa Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» monoqrafiyasının yenidən nəşrinə mane olmaq istəyirmiş. Və görkəmli alimə səbəbini də belə «izah» edir ki, Siz xalqı ayrı-ayrı regionlara parçalayırsınız, buna imkan vermək olmaz. Və o da yadımdadır ki, professor (hamı, nədənsə, akademik Məmmədəğa Şirəliyevi bu cür adlandırır) bu hadisəni yana-yana danışdı...

Vaqif Yusifli göstərir ki, «ədəbiyyat təkçə qaynar ədəbi mühit olan Bakıda yaranmır, həm də bölgələrdə yaranır. Məlumat üçün deyim ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin ayrı-ayrı bölgələrdə və həmçinin Azərbaycandan (söhbət Azərbaycan Respublikasından gedir - N.C.) kənarında iyirmiyə yaxın bölməsi fəaliyyət göstərir».

Uzun illər boyu ardıcıl olaraq apardığı məhsuldar araşdırmaların (bunların xeyli qismi ayrı-ayrı məqalə-öçerklər halında ədəbi mətbuatda da getmişdir) yekunu kimi nəşr edilmiş «Bölgələrdə ədəbi həyat» monoqrafiyasında (2017) müəllif ona qədər regionun ədəbi mühiti barədə (ilk növbədə, istedadlı yaradıcılıq hadisələri timsalında) aydın təsəvvür yaratmışdır.

Vaqif Yusifli bölgələrdə yaranan ədəbiyyatı tədqiq edərkən haqlı olaraq onu rəhbər tutur ki, «ədəbiyyatda əsas məsələ yaradıcılıqdır, istər qaynar Bakı mühiti olsun, istərsə də bölgələrdə yaşanan ədəbi həyat, əsas odur ki, kim nə yazır, necə yazır və ədəbiyyatımızı zənginləşdirən əsərlər yaranırmı?..»

Həm ədəbiyyatımız, həm də monoqrafiya müəllifi üçün çox əlamətdardır ki, bu suala ümumən nikbin cavab verilir. Və həmin cavabın əsası isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, həqiqətən, fundamental əsərlərindən olan «Bölgələrdə ədəbi həyat»dır.

Heç bir şəksiz-şübhəsiz (və ürək dolusu!) demək olar ki, «tənqidimizin zəhmətkeşi» (Elçin) və ya «kərpickəsən kişi»si artıq «ədəbi həyat»da özünə elə bir əbədi həyat qazanıb ki, əlli kimi, altmış kimi yetmiş də, səksən də... şərti söhbətdir... Ancaq Vaqif Yusifli nə qədər çox yaşasa, o qədər yaxşıdır. Ən azından ona görə ki, həmişə ədəbi həyatı dərk edə-edə gözəlləşdirməyə «əşəddi-ehtiyac»ımız var...

Nizami CƏFƏROV

◆ P o e z i y a

Nisə BƏYİM

***

İndi payızın "qan" deyib
Həsrəti boğan vaxtıdı...
Öpüb rüzgarın əlini
Bir sevgi doğan vaxtıdı...

Bəxtin qara daşlarını,
İl-il artan yaşlarını,
Tökdüyü göz yaşlarını
Yollardan yığan vaxtıdı...

Buludu qəmə bələnib,
Gecə - gündüzə çilənib,
Ömrün qar kimi ələnib
Zirvəyə yağan vaxtıdı...

***

Dünya xoşuma gəlmədi,
Yaşadım ömrün xətrinə,
Durdum haqqın qulluğunda,
Verilən əmrin xətrinə...

Çox oxudum dəsti - xətti,
Ağıma bir şey girmədi,
Baxdım fələyin çarxına,
Gözüm özümü görmədi...

Vaxtın yükü əyər-əskik,
Canı canından asdırır...
Ayıbını qara yerə,
Odunu külə basdırır...

Durub əli qulağında
Yollar səsinə dinləyir...
Hər gələn gün keçən günün
Qalan yemini dənələyir...

***

Hərdən
məni mənə xatırladırsan,
var idim qeyb olan arzularımda...
kövrək ümidlərim qanad çalırdı,
üzürdü rüzgarın ağ sularında...

İndi mənim könlüm zaman yaşında,
Hər keçən gündən bac-xərac verir...
Hərdən xəyanətdən nişanə qalan
Yara izlərini açıb göstərir...

Qapısı-bacası açıqdı ömrün,
İçində əcəl tək yatır əjdaha...
Hərdən məni mənə xatırladırsan,
Ürəyim ölümə baş qoşmur daha....

***

Taleyə inanma...
özünü buraxma ixtiyarına...
bir gün üzü dönər,
arxandan qaçar,
gəlməz harayına
könüldaşların,
nə qədər səsləsən kimsə eşitməz,
bükülüb qalarsan qanadlarına...

Ümidlər yıxılıb ölər içində,
tabut daşıyarsan
içi dolu daş...
səndən soruşsalar alın yazını,
daş olan əlini açarsan göyə,
tanrı susub baxar gözlərində yaş...

***

Üzülmə,
dünyanın sonu deyil ki...

günəşi yerində, ayı yerində...
 çox da ki vəfası yoxdu bu ömrün,
 keçdiyi illərin sayı yerində....

Əynində taleyin qəm bürüncəyi,
 sən qan davasından bezən qaçaqsan,
 kimsə silah alıb çıxmır qarşına,
 sən özün-özünlə qanlıbıçaqsan...

Payız ağır gəlir, ağır çəkilir,
 rüzgar ayrılıqdan yana deyil ki...
 səni tərək etsə də yadlar, doğmalar,
 üzülmə,
 dünyanın sonu deyil ki...

***

Əllərim ağrıyır...
 göydən nəm çəkir,
 qollarım uçunur yaralı quştək...
 ürəyim çırpınır barmaqlarımda,
 bənd-bənd kəsilir nəfəsimədək...

Ağrının adı var,
 ağrı nədir ki,
 gözümdən düşən yaş daşa çevrilir,
 çəkdiyim acılar hər gecə ölür,
 hər səhər dirilib quşa çevrilir...

Mən lələk salırdım vaxtın üstünə,
 qonurdum göylərin buludlarına....
 zirvədən - zirvəyə uçurdu ruhum,
 kimin gözü dəydi qanadlarıma?..

***

Başımızın üstündə qara çadır qurub göy,
 Yas saxlayır elə bil ən əziz adamına,
 Göz yaşları dayanmır xəstəhal buludların,
 Yağır çatbaçat olmuş yer üzünün damına...

Qaranlıq duyğuların dərdi çıxmır üzünə,
 Heç bilmirsən içində sızıldayan qəm nədir?
 Yarımcan ayrılığın qibləsi hansı yana,
 Kədərin sırasında indi növbə kimdədir?

Yağış nə pıçıldayır, pıçıldasın həsrətə,
 Küləklər öz səmtini çaş-baş salıb karıxır,
 Hüzünlü bir tutquya qarışıb yer də, göy də,
 Dünya qəmini örtüb payız kimi darıxır...

***

Kimsə hiss eləməz səni mənimtək
Sənintək kimsənin qəhrini çəkməz,
Kimsə can üstündə olan həsrətə
Mənimtək gözünün yaşını tökməz...

Kimsə hiss eləməz başqalarının
Könlündən nə keçir payız yağanda...
Dalınca nə qədər göz qubarlanar,
Yollar ətəyini çəkib yığanda...

Ümidtek sayrışar ağılından keçən,
Gəl sayaq, bu ömrün neçə canı var?
Bir mənəm, bir sənsən, bir də bu ürək,
Kim kimə qəsd edib, can bağışlayar?

***

Bir də çətin dönə,
çətin qayıda...
çətin öz-özünü əfv edə günlər...
çətin ələ gələ, çətin açıla,
hesaba düşməyən saysız düyünlər...

Qalar əllərində illərin tozu,
ələcsiz ümidlər başını əyər...
bir ömür ayrılıq yetməmiş kimi,
üstündən baxtın da zərbəsi dəyər...

Dayanıb durarsan yolun sonunda,
Sənə tanış gəlməz vaxtın yerişi,
Sən demə, bu qədər ağır olurmuş
Ömrün uzaqlaşan payız gedişi...

***

Mənə görmədiyim, eşitmədiyim,
mənə bilmədiyim bir səbəb söylə...
bu naqis, əhlikef, haqsız dünyada
qalmağa tutarlı bir səbəb söylə...

Saxta sevgilərimi tutacaq məni,
yolumu riyakar eşqmi kəsəcək?
Yalan doğmalılıqlar üzümə gülüb,
arxamca daş atıb, başımı kəsəcək?

Hayından-huyundan iyrendim tamam,
İyrendim olumlu-ölümlərindən...

yaşamaq adıyla baha qiymətə
adama sırınan zülümlərindən...

Aşağı-yuxarı nəzər salıram,
əvvəli-axırı puçdu bu ömrün,
bu qədər günahla qəsdinə durmaq,
vaxtını uzatmaq suçdu bu ömrün...

***

Mənim adımadı ömrün sənədi,
üstündə imzam var,
adım, kimliyim...
başqası yaşayır mənim yerimə,
mənim kimliyimdə
mənim təkliyim...

Uzaqdan heç nəylə ayırmaq olmur,
baxtın əsli nədir, surəti nədir?
Ömrün arxasınca gedə bilməsən,
ürək uçqunları bir bəhanədir...

Nəydisə, çox uzun çəkdi arası,
yetişə bilmədim qaçan izimə...
Bilmirəm açdığım nə savaş idi,
Niyə düşmən oldum özüm-özümə?

***

Payıza yolun düşsə,
darıxdığımı söylə,
de ki, ayrılıqları uzun çəkdi bu dəfə...
qarışıb ağacların başı yarpaq tökməyə,,
hələ vaxtın hüznünü sayıb almır xəfifə...

Bəlkə, dəyişməyib heç kədərini baxışları,
Susub - danışmamağı yenə həmin- həmindir...
Qəlbin göz yaşlarını buludlara bənd edən,
küləklərin səsinə qarışan səs kimindir?

Duyğuların həsrəti hələ yol başındadır,
Soruş, çarəsizliyin əlacını tapıbmı?
İşdir, yolun düşərsə payızın dumanına,
Gör, qovulmuş ümidin son bağları qopubmu?

***

Öldürmək asanmı
adamı, sənə?
qanı gözlərinə sıçrayar, aman!

Sən özün-özünə qəsd eləyərsən,
Kiminsə canına qıydığın zaman...

Asanmı ölümün gözü önündə
özünü daş kimi günahdan asmaq,
asanmı içində hər şey ölüykən,
bir duygu dirildib gözünü açmaq?

Nə qədər istəsən, yadına düşməz,
ölü xatirələr yolu kəsincə....
hər şey uzaqlarda itib-batsa da,
hər şeyi unutmaq asanmı, səncə?..

***

Bax, elə indicə,
bax, elə bu an
ağlımdan nə gəlib - nə keçir, bilsən...
gözlərim şəh qoyur əlimin üstə,
ürəyim yağışdan qəm içir, bilsən..

İndidən tərs düşür mənimlə payız,
İsti günlərimi yığıb aparır...
Gecikən küləklər vaxtını azıb,
Yolüstü hardasa tufan qoparır...

Gözünü gözümdən qaçırır zaman,
Sanki günahkardır önümdə günlər...
Axıb durulduqca qarışıq sular,
Bərbəbir açılır bütün düyünlər...

Havadan nəm çəkən dizim ağrıyır,
Bir az axsaq olur payız yerışı...
Necə gəldiyini xatırlamır heç,
Sürprizə oxşayır payız görüşü...

Hələ addımları yaxınlaşmamış,
Gəndən oxuyuram baxışlarını...
Tərs gəlir indidən payız mənimlə,
Soyuğa saxlayır yağışlarını...

***

Heyf məndən,
heyf məndən, ay ana,
heyf mənim ürəyimdən,
kirlənmiş xəyanətlər
yaraladı kürəyimdən...

Heyf məndən, ay ana,
heyf göz yaşlarımdan...
əbəs yerə boşluğa
yağan yağışlarımdan...

Sevgilərim önümdə
birbəbir qətl edildi...
özünü tanıyınca
nə qədər baş əyildi...

Başındakı qovğanın
hamısı məndən keçdi,
sənə düşmən olanlar
mənim qanıma içdi...

Qoymadılar dirilim,
gözümü bağladılar,
uçub getməyim deyə,
qolumu dağladılar...

Unudub haqqı- sayı,
azıb haqdan döndülər...
diriylən ikimizi
bir məzara gömdülər...

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2018-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

İlham QƏHRƏMAN

GETDİN, QAPINI BAĞLADI

Getdin, qapını bağladı,
Səni qoydu çöldə, könül.
Gördün necə məyus oldu,
Nə günah var güldə, könül?!

Kim əl uzada, kim tuta,
Qalmadı bir künc, bir buta.
Çox ağladın, qurudu ta
Gözündəki göl də, könül.

Biz ki yad kimi getmədik,
Yar könlünü incitmədik...
Nə edərdik, nə etmədik -
Nəyimiz var əldə, könül?!

Bu bir sirdi - bəyan yoxdu,
Həmiduran, həyan yoxdu.
Sevgini ki duyan yoxdu,
Öldə, könül, öldə, könül!

***

Mövlud Mövludun xatirəsinə

Telli bala, niyə durdun,
Yeriyəndə yey vaxtındı?!
Sənin göydə nə işin var,
Sənin hələ göy vaxtındı?!

Duru gözlərini görüb
Gözlər güllənə bilərdi.

Təbəssümündən sallanıb
Dünya yellənə bilərdi.

Əlimdə bir çöp tutardım,
Zalım, güldürərdim səni.
Qıymazdım qana batasan,
Özüm öldürərdim səni.

ÜRƏYİM SİNƏMDƏ HÖRÜKLÜ ATDI

Deyirsən, hərlənmə mən olan səmtə,
Yanıma-yörəmə ayaq basma sən!
Deyirəm, gözlərin "sevir" söyləyir,
Deyirsən, gözümə qulaq asma sən!

Səndən nə çəkirəm, şikayətim yox
Nə edə bilərəm? - bəxtə çıxmışan.
Üstümdə fərmanın, hökmün yeri yir
Sən qəşəng bilirsən, taxta çıxmışan!

Bu hansı kitabda yazılıb belə -
Aşiqə işvə sat, ona duzaq qur,
Yaxın buraxasan, öyrəşə sənə,
Axırda deyəsən, məndən uzaq dur?!

Axtarıb tapıram, hey dinləyirəm,
Məni ovudacaq bir şərqi yoxdu.
Sevəni arxanca ağlar qoymağın
Qana batmaq ilə bir fərqi yoxdu!

Çox sevgilər gördüm, eşqlər yaşadım,
Ayrıldım, bu qədər övkələnmədim.
Elə itirmişəm müvazinəti,
Mən hələ bu qayda silkələnmədim.

Şamın son damcısı, son şöləsidə,
Ömrümün sonunda yanar sevgidi.
Bütün sevgilərdən düşürdü məni,
Bostanın sonudu - sonar sevgidi.

Pünhan dolanıram, kimsə duymasın,
Qorxulu sirr kimi örtülü qalib.
ÜRəyim sinəmdə hörüklü atdı,
Elə sənə tərəf dartılı qalib.

TƏBRİK

Dedim, od ilə oynama,
Düşərsən odlara, canım!
Məcnun kimi, gülünc yeri
Olarsan yadlara, canım.

Od tutarsan, ütülərsən,
Yanarsan, cızdağın çıxar.
Başından sevdası çıxmaz,
Sinəndən min ahın çıxar.

Məndən də haray gözləmə.
Yaxanı pis ələ verdin.
Bircə təsəllin var sənin;
Könlünü gözələ verdin.

İndi onun bayramıdı, -
Bu günlərə qoydu səni.
Əlimizdən nə gəlir ki,
O da belə duydu səni.

Mən səni azad bəslədim,
Özün oldun kölə, canım.
Sevdiyinin xoş günüdü,
Sən də təbrik elə, canım!

TƏNHA QADININ ÜRƏYİNDƏKİLƏR

(ünvanlı)

Allahın altında o olaydı, telli balam,-
gecələr təklikdən üstümə yeriyan
daş-divar yerində duraydı!
Elə bilərdim, o şahdı,
bu evim də saraydı!

Nə istəsə, nə desə, baş üstə!
Hər istəyinə müntəzir durardım,
Qıymazdım əyilə -
Çəkmələrinin ilgəyini də vurardım.

Paltarım da təklik çəkir, -
paltarımı paltarının yanından asardım,
ayaqqabılarımızı bir yerdə cütləyərdim,
O olsaydı, telli balam, nə dərdim?!

O olsaydı, telli balam,
Əl saxlamaz - dayanmazdım,
od üstündə qazan kimi qaynayırdım.
Qırıq düyməsini tikmək bəhanə olardı,
Eləcə paltarıyan oynayırdım.

O qədər ağlamışam təkliyimə
ta gözümdən yaş çıxmır,
Elə bilirlər yanımlığı yoxdu.

Hər şey var, telli balam,
xanımlığım yoxdu.

Bəzən şadlığımdan şitdiyim tutaydı,
qəzəbli gözlərini üstümə güllə çəkəydi,
yənə dayanmayaydım - əsəbləşəydi -
mənə bir sillə çəkəydi.

Telli balam, nə olardı
mən də onun axtardığı
qadın çıxaydım.
Toyların nəmər, yasların yas siyahısından
adım çıxaydı.

Mən də bilərdim, kimi danışdıracam,
kimi bezdirəcəm, küsdürəcəm.
Çolpa alanda dərd etməzdim,
bunu kimə kəsdirəcəm?!

Kitab kimi hər vərəqində olaydım -
nida, sual, nöqtə, vergül...
Məndən küsüb evdən çıxan gün
qayıdıb gələydi əlində bir gül!

O evə gec gələndə üzümü yan tutaydım,
mısmırığım yer süpürəydi,
qaş-qabağım göy.
Özümü göstərəydim - küsmüş...
Qoymazdım cibindən
üzülsün ləpə-kişmiş.

Telli balam, onsuz alınmır eee,
sola dolanırsan, sağa çıxırsan!
Halal qazancımdan cibinə qoyaydım,
Etiraz edəndə yadına salaydım:
-Kişisən, ortaliğa çıxırsan!

Görəydim, mənim də əlim işə yatır,
Görəydim, mənim də başım qarışır.
Məni qınama, telli balam,
təklük tək Allaha yaraşır!

ZƏHRA İLƏ SEVGİ SÖHBƏTİ

-Dədə!

-Can dədə!

-Dədə, ana sevgisi nədi?

-Evin altıdı, telli balam!

-Dədə, ata sevgisi nədi?

-Ağacın altıdı, telli balam!

-Dədə, Allah sevgisi nədi?
-Göyün altıdı, telli balam!

GEDƏNLƏR

Necəsiniz, nəm dəsmalı
Günəşə sərrib gedənlər?!
Baramatək dörd yanını
Gözüyüb, hörüb gedənlər.

Təzə dərdə bax, cücərir,
Kim belə gözəl becərir?!
Bir dəfə gələn əcəli
Min dəfə görüb gedənlər.

Çıxarsan yola yüyürüb,
Yolu gedənlər əyirib...
Dünyaya qərib buyurub,
Dünyadan qərib gedənlər.

***

Dedim, unutma məni,
Mən dedim, mən eşitdim.
Niyə sən vəfasıza
Bu könlümü tuş etdim?!

Ömürdü, yaşayırıq
Səni heçə dayanar.
Səni gəzib dolanan
Dodaq necə dayanar?!

Yaxşı deyil, mən adlı
Dəli qoyub gedəsən.
Məlhəm üçün, nə olar
Əli qoyub gedəsən?!

***

Ömrün sonunda vurulmaq
əvvəlinə gecikməkdə,
Səni sevmək - bostana
özgə arxdan su çəkməkdə.

TƏKCƏ O QADININ ŞAİRİYƏM MƏN

Nə üzün görmüşəm, nə yerin billəm,
Yazdı... Yazdıqları kövrəltdi məni.

Don vurmuş hissləri laxlatdı bir-bir,
Bir qadın nə yaman tərətədi məni.

Söz saldı təklidən, sərt taleyindən,
Oxuyan gözlərdən su əskilirdi...
Məndə mizin üstə salfet var idi,
Görən, o, gözlərin nəyə silirdi?!

O başdan bir sınıq ürək yazırdı,
Bu başda bir yaşlı göz oxuyurdu,
Üç nöqtə qoyurdu sözün yerinə,
İlk dəfə nöqtədən söz oxuyurdum.

Yazdıqca bir sarı simə çıxartdı -
Könlümü qəm üstə köklədi qadın.
Canımın qaçmağa yeri qalmadı,
Məni öz dərdiylə təklədi qadın.

"Şairim" yazırdı yeri gəldikcə,
Bir köhnə xırmanam, söz yeriyəm mən, -
Bəlkə də, dünyada bir şair kimi
Təkcə o qadının şairiyəm mən.

Görməzə-bilməzə yazıldı şeir,
İşığa çıxacaq - qorxuram, Allah!
İsanın çarmıxa hopdu ağrısı,
Mən də bu qadına çarmıxam, Allah!

MƏRMİYƏCƏN YAŞAMAQ

(şəhidin dilindən)

Ömür vəfa etmədi -
qara buluda girən aya döndü,
gizləndi məndən...
Kim düzdü bu ömrü sapa, bilmədim,
ha çırpındım -
ömrümün ardını tapa bilmədim.
Ömrümün sonunda mərmə dayandı...
İyirmiyəcən yaşadım,
Həmin mərmiyəcən yaşadım.
Yıxıldım qaldım torpağınan,
son dəfə sarmaşdıq bayrağınan.
Ömrüm az oldu, amma,
vətən sevgimdən tamsındı bir az.
Yağış, günəş, qarıynan sevdim,
Qanımlı süzən əsgər paltarıynan
sevdim vətəni.

2

Anamın sevgisi
çardağımızın altı kimiydi.
Çardağın altında az oldum,
anam ağlayanda
çardağ axtarar məni.

Qonaq-qara olanda
daxaldan məclisə
gətirərdim bardağı...
Qonaq gələndə
bardağ axtarar məni.

Hər axşam
çöl qapının çırağını
mən yandırardım.
Axşam düşəndə
çırağ axtarar məni.

3

Atam toya gedəndə
çəkmələrini silərdim,
toya hazırlaşanda
atamın yadına düşərəm.

Başımda iki burux vardı, -
"iki arvad alacaq" deyirdilər.
İkiburuxlu baş qırxanda
ustamın yadına düşərəm.

...Sevgimi bildirməyə
ömür vəfa etmədi...
(...başımda iki burux varıdı)
Ürəyim boş deyil, -
bir mərmə,
bir nakam sevgi dadı,
bir də o qızın adı...
Nə o qızı soruşun,
nə də bir sual edin,
apardıqlarımı halal edin!

HƏYAT

Həyat, telli balam,
ağlı-qaralı naxışdadı.
Onun bir adı da
sevdiyi şirədə
qərq olan qarışqadı.

Vahid MƏMMƏDLİ

ŞANAPİPİK

Mövlud Süleymanlıya

◆ Hekayə

Kənd xoruzları çoxdan banlamış, səhərin dan yeri sökülmüşdü... Yaşıl təpəlikdən üzüaşağı kənd yolu ağarırdı. Yolun kənarındakı məktəbin heyətində dəcəl kənd uşaqları ora-bura qaçıb, zarafatlaşırdılar... Gözətçi Gülməmməd giriş qapısının qarşısında var-gəl edir, kənd evlərindən məktəbə doğru uzanan yola baxıb gülümsəyirdi...

İyirmi üç yaşı yenicə tamam olmuş kənd müəllimi də bir azdan məktəb binasının qarşısında göründü. Ağ, səliqəli köynəyinin sol qolu yan tərəfdən şalvarının içərisinə keçirilmişdi... Diqqətlə baxanda hiss olunurdu ki, onun bir qolu dirsəkdən aşağı yoxdur...

Kənarında boy-buxunundan yuxarı sinif şagirdinə oxşayan qaraşın bir oğlan kənd uşaqlarını başına toplayaraq cavan müəllimin qolunu göstərərək yoldaşları ilə xısınlaşdı... Uşaqların müzakirə obyektinə çevrilən müəllim sakit, həzin addımlarla məktəb binasının pillələrini qalxıb, Gülməmmədlə salamlaşdı: - Baba, sabahın xeyir, necəsən?

-Sağ ol, ay bala, Allah köməyin olsun, - Gülməmməd qapını açıb, fəxrlə nəvəsini içəri, məktəbə ötürdü... Rəhmətlik oğlu Fərmayılın yeganə yadigarı olan nəvəsini böyüdüb kənd müəllimi görünəndə nə qədər əzab-əziyyət çəkmişdi Gülməmməd... Üzü sərtləşən məktəb gözətçisi qaraşın oğlanı yanına çağırdı. Amma çöhrəsindəki qəzəbi gizlədib, həlim səsle dedi: - Sizə neçə dəfə demişəm ki, mənim nəvəmi görəndə xısınlaşmayın...

Qaraşın oğlan günahkarcasına başını aşağı salıb çəkinə-çəkinə soruşdu: - Baba, müəllimin qoluna nə olub axı?

Gülməmməd sakit səsle: - Quş olub uçub, - dedi.

Heç nə anlamayıb, çiyinlərini çəkən qaraşın oğlan başını aşağı salıb getdi...

Dediyi sözdən huyuxan Gülməmməd, döyüklü ətrafa baxdı. Dodaqları arasından qeyri-ixtiyari çıxan kəlmələrə görə özünü qınadı: «Qocalırsan Gülməmməd». Bu sirri neçə illərdə ürəyində saxlamışdı... Nəvəsinin yarımqol doğrulmasını bütün kənd əhli bilsə də, əsl səbəbini bu dünyada sağ olanlardan yalnız o bilirdi... Gözətçi Gülməmməd dərinəndən ah çəkib, xəyala daldı, iyirmi dörd il bundan öncəki hadisələr gözleri önünə gəldi...

Bu yerlər dağlarla, meşələrlə əhatə olduğundan kənddə hər kəs ovçuluqla məşğul olurdu. Gülməmməd kəndin ən yaxşı ovçusu sayılırdı... Yeganə oğlu Fərmayılı da beş-altı yaşlarından ova aparır, ovun sirlərini ürəklə

oğluna öyrədirdi. Oğlunun quşu gözündən vurması, get-gedə Gülməmmədin özündən də mahir ovçu olması bir ata kimi onu çox sevindirirdi...

Aylar, illər ötdü... Fərmayıl gənc, igid bir ovçu oldu. Kənddə onun haqqında əfsanələr dolaşırdı. Ovuna bir dəfə baxıb, sonra üzünü çevirib atəş açıqda belə, Fərmayılın gülləsi şikarına dəyirdi.

Oğlu ilə günü-gündən daha çox qürur duyan Gülməmməd, Fərmayılın evlənmək vaxtı çatanda sonuncunun hayıl-mayıl olduğu sevgilisi, kəndin ən gözəl qızı Gülgəzi toy edib oğluna aldı.

Vaxt çatdı, vədə yetişdi, Gülgəz hamilə qaldı...

Gülgəzi dəlicəsinə seven Fərmayıl arvadının hər bir istəyini yerinə yetirməyə çalışır, hamının səbirsizliklə gözlədiyi körpənin dünyaya sağlam gəlməsi üçün onun hər sözünə baş üstə deyib, gələcək övladının anasını həyəcanlanmaqdan, əsəbdən uzaq tuturdu. Hamiləliyin son günləri Gülgəz daha da ötkəm və səbirsiz olmuşdu.

O müdhiş hadisə də həmin günlərin birində baş verdi...

Fərmayıl və Gülgəz heyətdəki çardağın altında oturub, şirin-şirin söhbət edirdilər. Gülməmməd də evdə idi. Eyvandakı taxtda uzanmışdı.

Birdən bir şanapipik heyətdəki çınarın budağına qondu. Artıq ovçuluqda mahir olan Fərmayıl təəccüblə şanapipiyə baxdı. Maraqlıdır, şanapipik həmişə düzdə, kolluqda olar, çınara qonmaz. Görəsən bu şanapipiyi hansı külək azdırıb buraya gətirib? Fərmayıl heyətlə bir də şanapipiyə baxıb, çiyinlərini çəkdi...

Gülgəz də şanapipiyi görmüşdü... Bir an sonra o, ağır-ağır nəfəs almağa başladı. Sanki gözləri yumulurdu. Fərmayıl arvadının bu halına diqqət yetirincə özünü itirdi. Tələşlə soruşdu:

-Sənə nə oldu, özünü pis hiss edirsən?

Gülgəz güclə nəfəs almış kimi Fərmayılı tələsdirdi:

-Tez ol, o şanapipiyi vur!

Fərmayıl: - Gülgəz, sən nə danışsan, şanapipiyi vurmazlar, - dedi...

Gülgəz sanki həmişəki mehriban, gülərüz gəlin deyildi. Ayağa durub, evə tərəf qaçdı. Tüfəngi gətirib Fərmayıla uzatdı: - Tez ol, vur dedim, onu bişirib yeməsəm, ölərəm.

Gülgəz Fərmayılın yerində donub qaldığını görüb, qışqırdı: - Vurrrr, o quşu yeməliyəm, yoxsa... uşağım da öləcək...

Atəş açıldı... Şanapipik tappılıyla saralmış payız yarpaqlarının üstünə düşdü... Güllə şanapipiyin sol qanadından dəyib, gövdəsinə keçmişdi. Gülgəz çınara doğru qaçdı. Ölmüş şanapipiyi götürəndə quşun sol qanadının yarısı qopub yerə düşmüşdü...

Göz qırpımında mətbəxə keçdi, çaydandan tavaya isti su tökərək ölmüş quşun tüklərini isladıb yoldu. Tərtəmiz etdiyi quşun cansız bədənini doğrayıb tavaya yığdı.

Güllə səsinə yerindən dik atılıb, heyətlə oğlunu və gəlinini izləyən Gülməmməd onlara təpinib iradını bildirməyə çalışsa da, boğazı qurumuşdu... Nə illah etsə də, söz tapa bilmədi...

Qızartdığı şanapipiyi son tikəsinə qədər təkbaşına yeyən Gülgəz sanki bundan sonra bir qədər toxtadı...

Fərmayıl sehirlənmişdi. Nə baş verdiyini, şanapipiyi niyə vurduğunu hələ də anlamırdı. Gülgəzin, «o quşu yeməliyəm, yoxsa uşağım da öləcək», - sözləri hələ də qulağından getmirdi...

Bayaqdan bəri yerində donub qalmış Gülməmməd isə əllərini göyə qaldırıb "Allah, özün kömək ol", - dedi.

...Kənd xəstəxanasının doğum şöbəsinin qarşısına xeyli insan toplaşmışdı. Səhərə yaxın Gülgəzin ağırları tutmuş, Fərmayıl onu doğum şöbəsinə çatdırmışdı...

Uzun gözləntidən sonra həkim dəhlizdə göründü. Fərmayla yaxınlaşıb sakit səsle, - oğlun oldu, - dedi. Fərmayıl sevinməyə macal tapmamış, həkim tələsik Gülməmmədə yaxınlaşdı, - başın sağ olsun Gülməmməd əmi... Gülgəzi itirdik, - dedi.

Sonra isə yavaş və günahkar bir səsle, - Amma nur topu kimi bir nəvən...

Həkim sözünün ardını gətirə bilmədi, hönkürək palataya addımlayıb qapını çırpdı...

Doğum şöbəsinin qarşısında ağlaşma səsləri ərşə çəkilirdi. Palatadakı Gülməmməd və Fərmayıl Gülgəzin cansız çöhrəsinə baxırdılar...

Fərmayıl körpə oğlunu qucağına aldı... Heyrətdən gözləri bərəlməmişdi... Həkimin dedi ki kimi nur topunu xatırladan körpənin sol qolu dirsəkdən aşağı yox idi. Dirseyinin ucundakı üç ədəd çıxıntı isə sanki şanapipik qanadlarını xatırladırdılar ...

ƏLLƏRİN DİLİ İLƏ

Qız qalası, İçəri şəhər, Fatmayı...

◆ Hekayə

Doxsanıncı illərin əvvəllərində biz Şuşadan Bakıya köçəndə on dörd yaşım vardı. O vaxta kimi mən Şuşadan başqa heç bir şəhərdə olmamışdım...

Gözümü açıb-yumunca Bakıya köçməyimizdən üç il keçdi. Orta məktəbi bitirib, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinə daxil oldum.

Ali məktəbə daxil olmağıma çox sevindirirdim. Amma, bu böyük şəhərdə evdəkilərdən ötrü, bir də Bakıda orta məktəbdə oxuduğum üç il ərzində bir partada əyləşdiyim Sənubər üçün çox darıxırdım.

Moskva Universitetində dünyanın hər yerindən insanlara rast gəlmək olurdu. Gözəl qızlar da çox idi. Amma Sənubər kimisi yox idi...

Sənubər bir gün də olsun yadımdan çıxmırdı. Hər dəfə Bakıya, evimize zəng vuranda bacımdan Sənubəri soruşurdum. O, bacımın da təhsil aldığı pedaqoji universitetin birinci kursunda oxuyurdu...

Moskva Universitetinin tələbələri arasında Bakıdan olanları da az deyildi. Hər dəfə onlar Bakı, Qız qalası, İçərişəhər haqqında danışanda mən susurdum; həm də utanırdım. Ona görə utanırdım ki, bu abidələr haqqında təsəvvürüm belə yox idi. Çünki mənim üç illik Bakı həyatım qaçqınların yaşadığı bina ilə məktəb arasındakı məsafədən ibarət idi...

Ona görə də yoldaşlarım hər dəfə Bakıdan danışanda, özümə söz verirdim ki, tətildə Bakıya qayıdan kimi şəhəri əməlli-başlı gəzəcəm, İçərişəhərə gedəcəm... Özümü günahlandırırırdım ki, gecə-gündüz oxuduğum dərs kitablarından hərdən ayrılıb Qız qalasını, İçərişəhəri, Dənizkənarı bulvarı görəydim...

Birinci kursu bitirdim. Yay tətili başladı. Bakıya tələsirdim... Təyyarədə yenə də Sənubər barədə düşünürdüm. Onunla bir partada əyləşsək də, mən Sənubərə bir dəfə də olsun ondan xoşum gəldiyini deməmişdim. Sənubər mənimlə hər zaman mehriban davranırdı. Amma onun da məndən xoşu gəlib-gəlmədiyini bilmirdim. İndi təyyarədə mən çox həyəcanlı idim. Düzü, bir az nıgəranlıq da vardı içimdə; birdən Sənubər başqa birisini sevər...

Amma yox. Məncə məktəbdə onu heç kim maraqlandırmırdı. Axı mənim yanımda otururdu. Sevdiiyi biri olsaydı, mən bilərdim. Bacımla da hər zaman telefonda danışanda onu instituta atasının aparıb-gətirdiyini deyirdi. Bəlkə institutda sevgilisi var. Bircə Bakıya çatım, nəyin bahasına olursa-olsun, Sənubəri görüb, onu sevdiyimi etiraf etməliyəm, yoxsa gec olar...

Hava limanında məni atam qarşıladı. Onun sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Zarafat deyildi, gör neçə vaxt idi məni görmürdü...

Evə çatanda bizdə xeyli qonaq-qara vardı: nənəm, babam, bibilərim, əmilər, xalalar, atamın dostları... Əməlli-başlı qonaqlıq idi.

Gözlərimə inanmadım... Sənubər də anası ilə birlikdə qonaqlar arasında idi. Ah mənim gözəl anam... Analar öz övladlarının ürəklərini oxuyurlar... Bəlkə də Sənubəri sevdiyimi anama bacım demişdi.

Qonaqlarla görüşdüm...

Həm valideynlərimi təbrik edir, atamın dostları növbə ilə mənim sağlığıma tostlar deyirdilər...

Mən otaqdan çıxıb mətbəxə tərəf getdim. Anam mətbəxdə idi. Onun üçün çox danıxmışdım. Boynunu qucaqlayıb qulağına sakit səsle dedim: - Sağ ol, ay ana, nə yaxşı Sənubərgili də çağırmısan.

- Oğlum, bacın mənə demişdi ki, sən tez-tez Sənubəri soruşursan. Mən onun anası ilə valideynlər iclasında tanış olmuşdum. Telefon nömrələrimiz bir-birimizdə vardı. Arabir əlaqə saxlayıb, hal-əhval tuturuq bir-birimizdən. Dünən də zəng edib onları dəvət etdim. Görürsən də, sağ olsunlar, sözümlə yere salmayıblar...

- Çox sağ ol, bu mənə əsl sürpriz oldu...

Anam yenidən boynumu qucaqladı:

- Bax, ay bala, əgər qəti fikrin varsa, anasının ağzını bir arayım. Mən sənə görə çox qorxuram. Gedib orada kiməsə ilişməyəsən...

- Ana, Sənubəri ilk gördüyümdən indiyə kimi hər zaman xoşuma gəlib. Amma bunu ona heç bir vaxt deməmişəm. Bəlkə o, məni heç sevmir, - dedim.

Anam razılaşdı:

- Hələ burdasan. Tətil boyu gör onu bir yanlayıb söz qopara bilərsənmi...

Mətbəxdən geri - qonaq otağına qayıdanda Sənubəri və bacımı qonaqlar arasında görmədim. Yəqin bacımın otağına keçib söhbət edirlər, - deyə düşündüm.

Bacımın otağının qapısı açıq idi. Sənubər bacımla şirin söhbət edirdilər.

- Sizə mane olmuram ki, - deyib qapıda dayandım.

Bacım - yox, niyə ki? Gəl də, - dedi.

Otağa keçəndə, bacım: «Gedim çaylarınızı bura gətirim», - deyib otaqdan çıxdı.

Mən və Sənubər... Otaqda ikimizdik...

Onunla məktəbdən, sinif yoldaşlarımızdan, müəllimlərdən xeyli söhbət etdik.

Bacım da elə bil qəsdən çayları gecikdirirdi ki, söhbətimizə mane olmasın...

Sənubər gülümsəyib: -- Danış görək Moskvada nə var, nə yox? Oralara uyğunlaşa bilirsənmi?

- Hər şey yaxşıdır... Amma bir problem var...,- dedim.

- Nə problemdir ki? - deyə Sənubər təlaşlandı.

- Heç... Bakıdan xeyli tələbə yoldaşlarım var. Hər dəfə bir yerə toplaşanda Bakı haqqında elə şirin danışirlar ki, mən utandığım yere girirəm. Onlardan biri İçərişəhərdəndir... Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı haqqında danışdıqlarını eşidəndə insan özünü nağıllar aləmində hiss edir...

- Nə problem var ki? Tətildəsən... Sən də gəzib görərsən hər yeri, - deyib Sənubər gülümsədi. Amma sənə doğrusunu deyim, mən də sənün günündə-

yəm. Atam hər dəfə məni səhər tezdən Fatmayıdan məktəbə gətirir, sonra da evə aparırdı. İndi də universitet... Yenə eyni qaydada, İçərişəhərin qala divarlarının, Qız qalasının yanından keçirik, amma qalada olmamışam...

Əlimə bundan yaxşı fürsət düşməzdi: - Bəlkə, sabah görüşək? - dedim, - birlikdə İçərişəhəri gəzərik.

- Çox istərdim. Amma... Atam çətin icazə versin...

Ani olaraq çıxış yolu tapdım:

- Mən indi anana deyərəm ki, sinif yoldaşlarımızla sabah Qız qalasının qarşısında görüşəcəyik. İcazə verin, Sənubər də gəlsin. Deyəcəm ki, mən orda olacam, narahat olmayın...

Sənubərin yanaqları qızardı...

Ertəsi gün mən atamın «Jiquli»siylə Qız qalasının qarşısına, Sənubərlə görüşə getdim. Atam avtomobilini idarə etməyimə artıq icazə verirdi. Zarafat deyildi, Moskva Dövlət Universitetinin tələbəsi idim...

Çox həyəcanlı idim, əlim, ayağım titrəyirdi. Axır ki, arzuma çatacaqdım. Dənizkənarı bulvarı, Qız qalasını, İçərişəhəri gəzəcəydim. Özü də bu dünyada ən çox sevdiyim insanla... Amma o qədər utanırdım ki... Mən Sənubərə, onu sevdiyimi birdən-birə necə deyəcəydim?

«Jiquli»ni Qız qalası ilə üzbəüz kafenin qarşısındakı dayanacaqda saxlayıb Sənubərə yaxınlaşdım. Hər ikimiz Qız qalasına heyrətlə baxırdıq. Hər zaman şəkillərdə gördüyüm Qız qalası necə də gözəl və möhtəşəm idi.

Yolu keçib qalaya doğru addımladıq. Qız qalasının içərisinə daxil olduqda mən özümü yadplanetlilərin gəmisindəki kimi hiss edirdim...

Qalanın üstündə xeyli adam vardı. Hiss olunurdu ki, turistlərdi. Aman Allah, burdan dənizə, bulvara necə də gözəl mənzərə açılırdı...

Bayaqdan bəri bu gözəllikdən doymayan bir rus qadın «O, boje moy, kakaya prekrasnaya para» deyərək bizə tərəf baxdı... «İlahi, necə də gözəl cütlükdür» - deyən bu qadına nəzər yetirdim, onun üzü gülürdü. Sənubər isə gözlerini dənizə zilləmişdi. Yanaqları qıpqırmızı idi...

İçərişəhərin dar-dolanbac küçələrini gəzib dolaşdıq, Şirvanşahlar sarayında olduq. Hətta xudmani bir kafədə oturub paxlavayla çay da içdik. Mən elə hey məqam axtarırdım ki, ürəyimi Sənubərə açım. Hər dəfə gözlerim onun gözələrinə sataşanda sehirlənib özümü itirirdim. «Bəlkə, Sənubər mənə bir sinif yoldaşı kimi hörmət edib bu görüşə gəlib. Birdən yox desə...» Dilim-ağzım qıfillanır, Sənubərə heç nə deyə bilmirdim... Zamansa keçirdi...

İçərişəhər... Tarixi, qədimliyi və gözəlliyi ilə hər kəsi heyran edən, qoruyan bəşəri şəhər. Burda məscid də var, kilsə də... Allahın öz bəndələrini xoşbəxt görmək istədiyi yerlərdən biridir... Tarixin yaddaşı... Yaddaşların seve-sevə yaşatmaq istədiyi tarix...

Geri - Qız qalasına doğru qayıdanda qədim xalçalar satan küçə taciri gülümsəyib, - bir-birinizə o qədər yaraşsınız ki, ən gözəl xalçanı sizə hədiyyə etmək istəyirəm, - dedi. Mən hiss edirdim ki, xalça taciri bu sözləri ürəkdən deyir. Bəlkə də minlərlə insan görmüş bu küçə taciri mənim hisslərimi oxuyurdu...

Xalça tacirinə təşəkkür edib yolumuza davam etdik. İnsan ürəkdən sevəndə sentimental hisslərə qapılır. Qız qalasına doğru addımladıqca şeir deməyə başladım:

*-Burda gülerüzlü bir günəş doğar hər səhər, ən qədim xalçadır, sehirlilə
nağıldır əzəmətli şəhər...*

*Oxuyar nəğmələr həzin küləklər, ulduzların nurunda çimər Qız qalası,
İçərişəhər...*

Sənubər:

-Bu şeiri kim yazıb? - deyə maraqla soruşdu.

-Müəllifinin kim olduğunu bilmirəm, nə vaxtsa əzbərləmişəm...

Mənim şeirim olduğunu Sənubərə demədim, araya söz qatıb:

- Bura yenə gəlmək lazımdır, çox gözəldir - dedim və asta addımlarla Qız qalasının yanından keçib bulvara doğru addımladıq...

Artıq gec idi. Hava qaralmamış Sənubəri evlərinə, Fatmayıya çatdırmalı idim...

Xeyli yol qət etmişdik. Uzaqdan Fatmayı məscidinin minarəsi görünürdü. Yol boyu İçərişəhərdən, Qız qalasından danışmışdıq. Mən hələ də Sənubərə onu sevdiyimi deməyə cürət etmirdim...

Birdən «Jiquli» uğuldayıb söndü... Mən açarı burub dəfələrlə avtomobili işə salmağa çalışsam da, maşın «öldür getmərim» - deyib yerindən tərpənmirdi. Avtomobili pis sürmürdüm, amma təmirdən heç nə anlamırdım. Kapotu qaldırıb məyus-məyus burdakı hissələrə, sonra çaşqınlıqla Fatmayı tərəfə baxdım. Kəndin girəcəyində bir-iki adamdan başqa heç kim görünmürdü. Yolda da avtomobil gözə dəymirdi. Mən Sənubəri evlərinə gecikdirəcəyimdən qorxurdum... Sənubərin də mənə görə həyəcan keçirdiyini hiss edirdim...

Birdən kəndin girəcəyində, yuxarıdan mənə iki nəfərin əl etdiklərini gördüm... İstədim onlardan buralarda harda usta tapacağımı soruşum, amma səsimin onlara çatmayacağını düşünüb yuxarı qaldırdığım kapotu göstərdim. Həmin iki nəfər yanında dayandıqları avtomobili işə salıb bizə doğru gəldilər. Cavan oğlandılar. Çox güman ki, fatmayılı idilər. Onlardan biri:

- Salam qardaş, burda dayandığınızı görüb düşündük ki, maşınınız xarab olub yəqin... - deyə ağayana bir təzde məndən soruşdu.

- Hə - dedim. - Birdən-birə söndü maşın. Bilmirəm nə olub. Fatmayıya gedirik. Az qalmış qatmağa. Özümə görə narahat deyiləm. Səhərə kimi də gözləyərim, amma...

O iki nəfər arxa oturacaqda əyləşən Sənubəri indi gördülər ...

-Narahat olma qardaş, gəl mən sizi aparım kəndə, nişanlıni düşür evdə, sonra ustanı da götürüb bura qayıdırıq. - Sükən arxasında oturan oğlan avtomobili işə salıb yoldaşına: - Arif, sən maşının yanında qal, bu saat qayıdırıq, - dedi.

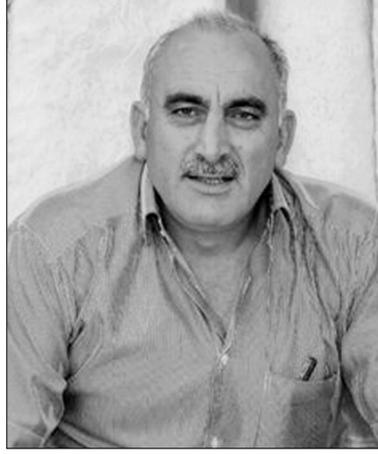
Qapını açıb əlimi Sənubərə uzatdım. Kənd uşaqlarının yanında bəlkə də Sənubəri pis vəziyyətdə qoyurdum. Amma bu həm də Bakı gözəlinə bir sualdı: «Bir ömür boyu əlimdən tutarsanmı?» Sənubər əlini uzadıb əlimdən tutdu... Onun əllərinin necə titrədiyini hiss edirdim. Hər ikimiz həyəcədən danışa bilməsək də, artıq əllərimiz danışdı... Həyəcanlansam da özümü itirmədim. Sənubərin əlini buraxmadan köməyə gələnlərin avtomobilinin arxa oturacağına əyləşdik. Kəndə çatdıq. Maşını Sənubərgilin evlərinin qarşısında saxlatdırdım. Sənubər sağollaşdı getdi...

Kənddən gətirdiyimiz usta avtomobili tezliklə təmir etdi. Xırda bir nasazlığı varmış. Nə qədər israr etsəm də, pul götürmədilər... Kənd uşaqları ilə sağollaşdı avtomobili işə saldım. Bakıya, evimizə qayıdırdım... İçimdə bir arxayınlıq, xoş bir yüngüllük vardı. Maşını sürmürdüm, uçurdum sanki....

Sənubərə sevdiyimi dillə deyə bilməsəm də, əllərimiz hər şeyi danışmışdı.

◆ Avdı Qoşqarın 60 yaşı

Avdı QOŞQAR

BU ÇAY BU YATAĞA SIĞMAZ...

Bu çay - bu yatağa sığmaz,
sığmaz, canım-gözüm, sığmaz.
Axar sular - dar məcrada -
axmaz, şirin sözlüm, axmaz.

Yatağı yandırar azı,
canı "usandırar" azı,
daşı dayandırar azı -
axmaz, qara gözlüm, axmaz.

Batan bulağı ağrılar,
gəldiyi dağı ağrılar, --
Yanı-yançağı ağrılar, --
sığmaz, dili sözlüm, sığmaz...

Çuxura düşüb -
qaldı ki,
Çırpınıb dözüür -
laldı ki,
susur, - yoxsa xəyalı ki,
hayı-harayı qaldı ki? -
çaxmaz, səhər üzlüm, çaxmaz.

ÜZÜNDƏ GÜN İŞİĞİ

Üzündə gün işığı,
gözündə sarı ləkə.

Mən bu geniş dünyada
elə səninlə təkəm.

Nə bir kimsə, nə bir kəs,
nə yolçu,
nə yol azan.
Nə bu yarımçıq ömrü
sənə və mənə yazan.

Heç kim yoxdu gözümdə,
heç kimsədə mən yoxam.
Yatıb durdum - beş-üç gün,
durub gördüm ki, yoxam.

SEVGİYLƏ SÖZ YANAŞI

Səni sevə bilmədim,
Sən şeirdən ağırdın.
Dan üzünün nuru tək
Üz-gözümə yağırdın.

Neyləyim, şeiri sevdim;
sənə gücüm çatmadı.
Üzündəki nur seli
içimi oyatmadı.

Gah həyat, gah söz odu -
qovruldu bu qazanda.
Sənnən qaçdım həyatda -
səni gördüm yazanda...

Səni gözləri yaşlı
qoyub sözə tələsdim.
Özüm öz əllərimlə
öz işığımı kəsdim.

Bir-birinə uyuşmur -
sevgiyə söz yanaşı...
ya bu onu tez yenir,
ya o alışıb yanır.

TANRI, MƏNİ QUŞA DÖNDƏR...

Tanrı, məni quşa döndər,
Gedim quş olum dağında.
Elə bir mənə görmürəm -
Mənasız yaşamağımda.

İnsan kimi doydum yetər,
Yaşamaq ölümdən betər,

Qaya kimi yoğur, bitir -
Kəməndin bir qırağında.

Boz qayaya, daşa yaxın, -
adam olmuş daşa baxın,
daş kitabə yığın-yığın -
çöküb qalım varağında.

TANRI NƏ CƏZAM VAR...

Tanrı!

Nə cəzam var -
ver özüm çəkim,

Qoyma kənar ayaq
girsin bağıma!

Söylə günahımı bircə-bircə gəl,
Yığım ifçin-ifçin "öz otağıma".

İnsanın günahı qurtaran deyil,
Görüm gönü harda vermişəm suya...
O qızın göz yaşı daşdı, -
elə bil,
Damcılar qəlbimə damar, ovudar.

...Onu sevə-sevə,
özümü dandım,
Sənə sevgidəndi -
ona yanmağım.
Ən böyük günahım -
bəlkə də odu,
bir də bu həyatı anlamamağım...

Şuşada nərgizin
ləçəyində ah,
Ya yağı tapdayıb,
ya əlim qıyıb.
Güllə kənar ötdü,
ölmədim - günah
Yükəm bu qaraca
torpağa hayıf...

Tanrı!

Nə cəzam var -
ver özüm çəkim,

Səslərini qısarlar
məni sevənlər.

Mənim sevdiklərim -
bələni aşdı.

Bir yol əl uzandı -
ətək olmadım.

O vaxtdan balamın
gözləri yaşdı.

Bu dili bilmirəm kim anlayacaq?
Kim duya biləcək -
əski sözləri?!..

Biz qoşa böyütdük
"bu daş ürəyi";
Mənim təşnə gözüm,
sənin həsrətin...
Gəl indi bu daşı körpüdən keçir,
Al indi bu daşı -
"özünü yeyir".

Soyuq daş libasda gəzir adamlar,
Yanıb daş olanın - tüstüsü olmur...
Torpağı yandırır, daşı qarşıyır,
canı isitməyə - istisi olmur.

Daşammı, qışammı, gözü yaşammı?
Hansı məqamdayam bu "daş ağıl"la?
Uzat əllərini bu daş adama,
uzat, axırıma çıxdı nağıllar...

HƏYATDA RAHATLIQ...

Həyatda rahatlıq arama, könül...
Elə qovğalarda yaşa ömrünü.
Gah payıza döndər, gah yaza üz tut,
Gah da ki, dəhmərlə qısa ömrünü.

Gah düz ağrısı çək, gah daşa dirən,
Yer ilə, göy ilə baş-başa dirən,
Qohum azarı çək, qardaşa dirən -
Bələ tufanlara, qısa ömrünü..

Təndə hər qovğanın öz yeri qalır,
Biri qalmasa da, o biri qalır,
Dərd, azar həmişə dipdiri qalır,
Bacarsan ürəklə yaşa ömrünü.

Dünya çox genişdir, -
dərki çox uzun,
Mənası heç nədi -
görməyi çox uzun,
Yol aldım sonuna - yolu sonsuzun -
Anladım çaxmısam daşa ömrümü.

...Dağ ilə, daş ilə adi görüşdü,
Dərk edib yaşamaq -
ayrı bir işdi.
Bitib-tükənməyən yoldu, gedişdi -
Vura biləcəmmi başa ömrümü?!

YERİN XAMINI GƏZİRSƏN...

Yerin xamını gəzirsən,
ürəyin sağlamını.
Uzaq, qovğalı ruhum, uzaq -
görmə torpaq dağını.

Hər örüşün öz ilxısı,
hər dağın öz köçü var,
Uzaq, qovğalı ruhum, uzaq...
dərin dağ keçidi var...

Bu güllüyə yaxın durma,
gülü tikana dönər.
Uzaq, qovğalı ruhum, uzaq -
eşqinin odu sönər.

Deyilməyən söz gəzirsən,
nəfəs dəyməyən dodaq!
Toxta, qovğalı ruhum, toxta -
dibdən quruyub bulaq.

Hayandasa yağış yağır,
hardasa əsir külək.
Hansı üzle üz bağlayıb -
bir də bu yurda gələk
Uzaq, qovğalı ruhum, uzaq!

QALXDIM TƏZƏ ADAM KİMİ*Vaqif Bayatlı Odərə...*

Dizimi yerə dirəyib,
əllərimi açdım yelə,
Yerin-göyün haqq-sayını
kürəyimdə bilə-bilə
daşı-torpağı ələyib,
çölü-içimə bələyib,
qalxdım təzə adam kimi.

Ölüb ölüynən dirildim,
tabut tək yerə sərildim,
daşa, torpağa çevrildim
dözüb içimi devirdim,
özümü göyə sovurdum.
...ot kimi yerdən göyərüb
qalxdım təzə adam kimi...
oyan təzə adam kimi.

...Bu dünya nağıl, ay adam,
sus, döyül, dağıl, ay adam,
təzədən yığıl, ay adam -
özünə təzə baş yarat,
yeni idrak, savaşı yarat,
görən göz, susan daş yarat,
qəflət yuxusundan ayıl,
oyan təzə adam kimi.
qalx, qalx, təzə adam kimi,
Qalxdım təzə adam kimi.

...Göyümdən bir bulud keçdi,
bir yöndəmsiz umud keçdi,
daha onu unut, keçdi, -
qalxdım təzə adam kimi.

MƏNİ YAXINLARIM...

Məni yaxınlarım əyib-əyirdi,
Məni doğmalarım sındırdı,
burax!
Ətimdən ət kəsdi -
doğma göz yaşı,
Ruhuma dağ basdı -
yandırdı burax!
Gördüm cahilliyin yüz fəsadı var,
Nə doğma, nə yaxın -
acı dadı var.
Ürəyin duyana ehtiyacı var -
Dilbilməz bu həyatı "qandırdı",
burax!

Duymadı öz bacam
öz evim-odam,
Özüm öz evimin -
daşına yadam.
Boyuna sevinib, uçduğum adam, -
Yayın bürküsündə dondurdu, -
burax!

Kəsmək də olmayır, -
yarısı doğma,
cavanı, əryyəni, qarısı doğma,
buğdası, arpası, darısı doğma -
doğmanın "zərbəsi" daha ağırdı -
gər evimə kimi yandırdı -
burax!
Burax insanların başını, burax!

AVDI QOŞQAR: ÖMÜR VƏ SÖZ SINAĞINDA

«Avdı Qoşqar» adını ilk dəfə eşidəndə doğru olaraq mənə ənənə daşıyıcısının obrazı yaranmışdı. Şairin adı ilə mətnləri arasında sirli əlaqənin olduğunu hiss edirdim. Şeirlərlə yaxından tanış olandan sonra gördüm ki, o, təkcə ənənə daşıyıcısı deyil, eyni zamanda, ömür sınaqlarının obrazlı ifadəçisidir...

Avdı Qoşqarın təcrübə obyektini öz ömrüdür. Demək olar ki, bütün şeirləri ömrünün dərkinə və dəyərləndirilməsinə həsr olunub. Ömrünün miqyasını sınaqlarla müəyyənləşdirir. Hər sınaqda sınıma qorxusu var. Şairi bəzən sınımaqdan poeziya qoruyur.

***Sındı inadımın dəmir yelkəni,
Dünya sığalına yatırır məni.***

Ömür fəlsəfəsini mənalar qarşılıqlı əlaqəsi üstündə qurur: yer-göy, yuxarı-aşağı, yaz-payız, doğma-yad, sevinc-kədər, ömür-ölüm... qarşılıqlı əlaqələri şeirlərin süjet strukturunu təşkil edir.

***Yuxarıda görüşərik,
Dünya məndən aşağıda.***

Tədrisən bu qarşılıqlı əlaqələrin birinci tərəfi həyatında və poeziyasında aradan çıxır. Dərdin anatomiyası olan sevinc bu qarşılıqlı əlaqədə, ümumiyyətlə, iştirak etmir. Avdı Qoşqar həyatı ilə bağlı özünə bir ritorik sualı («yaşamaq budurmu») verir və təkrarlayır.

***Min ildir, ruhum talanır,
Üstünə qətran calanır,
Budurmu ömrün qalanı,
Budurmu göz yaşım yorğun.***

Görünür, alın yazısı ilə barışmalıdır insan. Bütün mücadilələr, sən demə, sonda həyat həqiqətləri ilə barışığa gəlmiş...

***Nə olursa olasıdı,
Su çalaya dolasıdı.
Damcı daşı dələsidi -
Gərdişi budur fələyin.***

Nədənə, inanmışam ki, Avdı canının ağırlarını da içində bir sirr kimi daşıyır, bir kimsə ilə paylaşmır. Yalnız şeirdə istədiyini açıq bildirir:

***Bir az təsəlli ver, bir azca ovut,
Qərar tutammıram bu viranədə.***

Dərdini yalnız şeirlə - özü də virtual ünvanlara, ruhlara çatdırır. Atasının narahatlığını illər sonra məktubla cavablandırır. Dərdin miqyasını təbiət hadisəsi kimi, sel-tufan kimi təsəvvür edir: «Elə bil ağnayıb Murov gəlirdi» - deyir. Yaxud: «Dərd axıb sellənib, dərd təndən böyük».

Deyəsən, Avdının ömrün sonunu xatırlamaqdan xoşu gəlir. Ömrün əvvəli - uşaqlığı və uşaqlıq xatirələri sanki onun yaddaşından silinib. Bəlkə də heç uşaqlığı olmayıb?

Ömrün sonu - ölüm onu həyəcanlandıran və düşündürən ən mənalı hadisədir. Bir çox şeirləri də bu fəlsəfəyə uyğun qurulur: insanın ölümü ilə mətnin sonu ust-ustə düşür. Aslan Kəmərliyə həsr etdiyi şeir belə tamamlanır:

**Çəhlimler, cığırar kəshakəsdədir,
Yolların qulağı, gözü səsdədir,
İncə qucaq açdı, bizi səslədi,
Torpağı tövşüdü, tələsdi deyən...**

İnanca görə, ölümün adını çağırmaq təhlükəli oyundur. Amma Avdı Qoşqar bu qorxulu riskləri tez-tez edir. Hətta bir çox şeirlərində öz ölümünü, yaxud «yas-dəfn situasiyasını» təsvir edir.

**Bu da sonuncu ay-gündür,
Bu da sonuncu bəxtindir.
Ala, Aşa anam!
Ala, oğul andırını.**

Şair sanki öz ömrünə ölümünün gözü ilə baxır. Ömrünün son gününü xatırlamağı sevir - bu da şeirlərin kədər ovqatını bir az da gücləndirir.

**Kimsə bilməyəcək nə idi dərdim,
Közündən duyular sönən od-ocaq.
Bir-iki tost deyib qımışanlarım, -
Bir-iki sözümü xatırlayacaq.**

Bu «ağır və kədərli» günündə anasının feryadını da eşidir:

**Bir ana harayı sinə dağlayıb, -
Şivən qoparacaq oğul yasında.**

Avdı Qoşqar təhtəşüurunda həmişə «qayıdış» obrazını yaşadır. Yolların qayıtması isə ömrün sonunu bildirir. Yurda qayıtmaq ömrün son nöqtəsi olur:

**Yolların geriyə qayıdanı mən
Yolların sonunda baş daşı mənəm.**

Avdı Qoşqar şeirlərində o şeyləri xatırlayır ki, onlar səssiz-səmirsiz «zühur edir» - yuxular, buludlar, göz yaşları, ruhlar... Xatirəyə dönmüş günlərin ölü sükutu onu rahatsız edir:

**Üfüqdən qüruba bir ömür yolu,
Arxamca qarsımış günləri çəkəm.
Məni qoymadınız torpağa çöküb
Ağlayıb, hönkürüb acımı tökəm -
Məni qoymadınız, sürünən bulud!**

Avdı Qoşqarın poeziyasında ən fəal orqan bəlkə də «gözləri»dir. Göz dərdin-qəmin, göz yaşlarının yuvasıdır, «qarsımış günlər»in yaddaşdır. Tale salnaməsini «göz»ünə yazıb, hər şey «göz»dən başlayır:

**Payız qırov salıb bəbəklərimdə,
Dünya ürəyimdə qışlayır, bala!**

Axırda bu sufiyanə nəticəyə gəlir:

**Taxıl zəmiləri telləndi, getdi,
O nərgizli tənə gülləndi, getdi.
Ömrə axan sellər lilləndi, getdi
Heç məni hesaba, saya salmadı,
Gözüm aldanası bir şey qalmadı.**

Avdının içində bir böyütmə optikası da var. «Böyütmək» sevdiyi feildir. Onun üçün dünyadan böyükdür varlığın dərdi, seri... Osmanlı torpağının böyüklüyünə inamı da burdandı. Heyrət və təəccüb ürəyində və gözlərində hər yeri böyüdü.

**Sanki dağ oynadı, Məmməd İsmayıl,
Qurudum yerimdə, göyüm böyüdü.
Qısılib qalmışdım bir ev küncünə,
Ocağım böyüdü, öyüm böyüdü.**

İstanbula «Əfəndim İstanbul» deyər müraciət etməsi də əcdadların böyüklüyündən doğan qürur hissini ifadəsidir.

Bəzi şairlərdən fərqli olaraq, Avdı Qoşqarın şeirlərini hardasa oxuduğunu görmədim. Onun şeirləri səslərin içində deyil, səssizliyin içində mövcudluğunu saxladı. Yazı şeirlərinin yeganə güvən yeri oldu. Avdı Qoşqar ona görə də oxucusunu virtual hiss edir, həmişə tanımadığı, üzünü görmədiyi və səsini eşitmədiyi oxucuya müraciət edir. Bir kitabına yazdığı «ön sözü»ndə də şeirlərinin taleyinin onu qətiyyənləndirmədiyini qeyd edir: «Heç bir umacağım yoxdur əslində - nə yaşamağından, nə oxunmağından. Heç yaşamasın, heç oxunan gün olmasın, mənə nə gün verib ki, oxuyana, yaşadana nə gün aqlasın?»

Əslində, mənsub olduğu bölgəyə və etnopsixoloji təbiətinə görə, Avdı Qoşqar öz ömrünü epos kimi danışmalıydı. İç hekayətini bir-iki misrada, bir emosional ricətdə bəyan etməklə kifayətlənir. Şeirlərin təhkiyə intonasiyası, poetik lüğəti, ritmik köntöylüyü elədir ki, gəraylısını, qoşmasını aşığın yaddaşı mənimsəyə bilməz.

Avdı Qoşqarın qafiyələri də, rədifləri də aşiq qulağı üçün elə də asan deyil. Bəzən samit səslərin əks-sədası qafiyələrin mənasını şərtləndirir. Məsələn:

***Ayağımı hər addımı nə s atır?
İz pozmağa donqar yarğan ustadı...***

Onun söyləmə tembrini şərtləndirən mühüm amillərdən biri də feili sifətlərin bolluğudur. Feili sifətlər hadisələrin və predmetlərin mahiyyətini açır, metaforanın və ya epitetin funksiyasını öz boynuna götürür.

***O bulud topası - yerdə axan mən,
O yanan kəsövdür - yanıb-yaxan mən,
«Can verən odursa, canı çıxan mən»,
Qıbləyə ölürəm, üzü bu yurda.***

Avdı Qoşqar o şairlərdəndir ki, şeirin əvvəli - ilk misrası və beyti nəfəsinin halallığı ilə doğulur. Şeiri ilk misranın havası üstündə oxumağa başlayır - düzüb qoşur. Şeirin başlanğıcını sonun fəlsəfi ümumiləşdirməsinə qurban vermir. Əslində, poeziya ilk misradan başlayır. Fikrimin təsdiqi üçün nə qədər nümunə gətirə bilərdim.

***İncədən seyrəlik, şairlər, Aslan,
Aslan, qapımızı nə səsdə döyən?***

Şair şeirlərinin mənasını-məzmununu ibrətəməz deyimlərlə deyil, təkrarların köməyi ilə çatdırır. Təkrar Avdı Qoşqar qrammatikasının əsasıdır. Təkrar ovsun gücünü artırır.

***Adamı Allah öldürmür,
Adamı adam öldürür.***

Oğluna xitabən yazdığı «Şükranlıq» şeirinin cövhərini müdrik tövsiyələrlə yanaşı «şükür» sözünün təkrarlanması qatılaşdırır. Başqa bir şeirində «dolu kimi» ifadəsinin təkrarlanması bir dolu effekti yaradır, vəziyyətin ağırlığını sənə anladır.

***Dolu kimi yağdın ömrümə, zalım,
Dolu kimi tökdün qarğışlarını.
Dolu kimi yağdın ömrümə, zalım,
Daha ev şenlətməyə, daha torpaq əkməyə,
Daha kotan qoşmağa, daha qalmadı halım.***

Sanki həmişə iki sınaq gözləyib onu; ömür-gün sınağı, bir də sözün sınağı. Avdı Qoşqar sınımadı, hər iki sınaqdan üzuağ çıxdı. Beləcə sınına-sınına gəlib çıxdı ömrün altmışına... Ömür deyilən də elə budur.

Rüstəm KAMAL

◆ P o e z i y a

Adil HƏSƏNOĞLU

DAŞLAŞMIŞ HARAY

*Ey daşlaşan, torpaqlaşan ulu babam!
Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan ulu babam!
Küləkləşən, dumanlaşan ruhunla sən
Ayağa dur, səninləyəm!*

M.Araz

I

Daşlara daş kimi baxma,
Arada onlarla danış.
Yaxşı baxsan, hər daş doğma,
Yaxşı baxsan, hər daş tanış.

Daşları duy, daşı dinlə,
Daşların var öz qanunu.
Daşlar var ki, düzən sevər,
Daşlar var ki, dağ Məcnunu.

Gülləyə tuş gələni var,
Köksü çoxdan yaralıdı.
Yeri, yurdu olur daşın,
Bilməlisən haralıdı.

Daş var, göydən yerə yağıb,
Zülm ərşə dayananda.
Daş da var, yerdən atılıb,
Göyə inam azalanda.

Qala olub, səngər olub,
Qoruyubdu yurdu daşlar.
Sapandında ərənlərin,
Ordu olub, ordu, daşlar.

Zaman olub daş adına,
Yurd dağılıb, qan tökülüb.
Daş var bircə qırığına,
Nə qədər vicdan sökülüb.

Daş var, nurdu, parıltıdı,
Gur işıqdı, təbəssümdü.
Daş var, elat, millət üçün,
Nişanədi, təcəssümdü.

Daşlar olub sinəsinə,
Min illik tarix yazılıb.
Daşlar olub qibləsinə,
Mərdlərə məzar qazılıb.

2

Sirri bizə agah olur
Biləndə daş əlifbasın.
Biz duyuruq, anlayırıq
Daşların qohum olmasın.

İnsan kimi daşların da,
Çirkini var, gözəli var.
Hər birinin öz baxışı,
Hər birinin öz əli var.

Daş əbədi, biz köçəri,
Daşda qalır hər izimiz.
İlmə-ilmə, naxış-naxış
Yazılıbdır tariximiz.

"Bu Qala ki - bizim Qala,
Qaldıqca da bizim qala.
Tikmədim ki, özüm qalım,
Tikmişəm ki, izim qala."

3

Daşlardan insan yaratdı
Neçə memar, heykəltaraş.
Bircə Tanrısı çatmadı
Nəfəs verə, canlana daş.

Daş var sakit, lal dayanıb,
Bu sükutun mənası var.
Lal daşın, lal sükutun da
Dilin bilən anası var.

Sərraf ələ düşən daşlar
Muzeylərə yaraşıqdı.
Daş var, döyüş simvoludu,
Daş var, sülhdü, barışıqdı.

Daş var - dənizin dibində,
Daş var - dağın başındadı.
Daş var - hələ doğulmayıb,
Daş var - dünya yaşındadı.

Hər daşın öz əfsanəsi,
Hər daşın öz nağılı var.
Daşları "Tac-mahal" edib,
Məbəd tikib ağıllılar.

Dumduru saf sular belə
Daşlardan süzülüb gələr.
Tarixin qoca yaddaşı,
Daşlara düzülüb gələr.

Qobustan ruh məkanımız,
Həyat daşlaşıb burada.
Yurd adına nəğmə deyən
Qaval daşlaşıb burada.

Sarsılmayan əbədiyyət
Yuxulara dalıb burda.
Bəd dualar, xoş niyyətlər
Daşlaşiban qalıb burda.

Səma altda, daş müzeydə
Bir ulu millət yaşayır.
Sevgi dilin bilir daşlar,
Burda ilk heyrət yaşayır.

Burda nəfəslər dayanır,
Gəlir bircə daşın səsi.
Daşlara burda verilir
Vətəndaşlıq vəsiqəsi...

4

Bəzən daşdan insan kimi
Küsüb, barışmağım olur.

Ən talesiz daşa baxıb,
Nəsə soruşmağım olur.

Nədən görənlər daşların da
Sərt üzlüsü, kövrəyi var?
Bəlkə səhvik, anlamırıq,
Daşların da ürəyi var?!

Nədən biri baş daşdı,
Biri ağlar sinə daşı?
Biri ocaq, biri pirdi,
Biri töhmət, zina daşı...

Sorğularım boş, mənasız,
Sorğularım adi həvəs.
Elə bil ki zindandayam,
Məni sıxır bir daş qəfəs.

İçimdə daş xatirələr
Yamanca göynədir məni,
Daşa "əlvida" demirəm,
Geyinirəm daş kəfəni...

...Divarlara hörgülənən
Bucaq daşı deyil o daş.
İsti, soyuq tənzimləyən
Ocaq daşı deyil o daş.

Yuxuma hey qonaq gələn,
Haraylayan, çağırandı.
Qərrib eldə qalan daşdı,
Mən oğlundan nigarandı.

5

Fələk əcəl şərbətinə
Cavan ikən qonaq etdi.
Qəfil gəldi əcəl yeli,
Anam vaxtsız uçub getdi.

Uçub getdi, ocağında
Neçə dilək buz bağladı.
Bir oğulun göz yaşları
Məzar üstə duz bağladı.

Torpaq üzü soyuq oldu,
Unutdurdu göz yaşını.
Daşdan bir mənzil hördürüb,
Qoyduq sinə, baş daşını.

Bapbalaca mənzil idi,
Qapısı var, bacası yox.
Əllər qapını döyərdi,
Dildə ana hecası yox.

"Ana" deyib, səsləyərdim,
Bəlkə oyana səsimə.
Buz məzardan bir istilik
Toxunardı nəfəsimə.

Yamacdakı məzarlıqda
Sonu bitmiş nağıl vardı.
Göydən düşən üç almanı
Gözləyən bir oğul vardı.

6

Doxsan üçün yayıdır...
Yenə məzar başındayam.
İllər illəri qovubdu,
İndi anam yaşındayam.

Soyuq daşa toxunduqca
Səksənirəm, düşünürəm.
Ana boyda dərd içində
Xocalını düşünürəm.

Bəs deyirdim son itkidi,
Dərdlərimi bitirdim mən.
İllər sonra bir gecədə
Neçə ana itirdim mən.

Son kəs yuxuma gələndə,
Ağarmışdı sanki saçı.
Özü də tək gəlməmişdi,
Yanıdaydı Şuşa, Laçın.

Bu balaca baş daşı da,
Qərib Dəli dağdı, yəqin.
Hələ sən də ölməmişən,
Kəlbəcər də sağdı, yəqin.

Bu suallar, bu xəyallar
İndi yaman sıxır məni.
Sanki mən də bir ölüyəm,
Əynimdə də daş kəfəni.

7

Baxıram ki, yerə düşüb,
Ad, soyadın yazılan daş.

Sənlə bağlı xatirəni
Qaldırıram yavaş-yavaş.

Qaldırıram o buz daşı
Yanaqdan yaş süzə-süzə.
Sanki səni mən yenidən
Qaytarıram evimizə.

"Usta gələr, düzəldərəm",
Deyib, götürdüyüm o, daş,
İtə indi gözlərimdən,
Yaddaşımdan silinə kaş.

Nə bilim ki, son payızdı,
Nə bilim ki, son səfərdir.
Nə bilim ki, gözlərimdə
Açılacaq son səhərdi.

Hardan bilim güllə səsi,
Bürüyəcək buraları.
Yağı düşməyə qalacaq,
Anamın adsız məzarı.

Necə bilim ruh didərgin,
Oylaqlar cansız qalacaq.
Anamın da daş məzarı
Adsız, ünvensiz qalacaq.

O daşın hər tilişkəsi
İlişibdi yaddaşıma.
O daş yuxumdan sallanır,
O daş dönüb baş daşıma.

Kiminisə soyuq payız,
Kiminisə qış üşüdür.
Məni də o daş yandırır,
Məni də o daş üşüdür.

O daş evə gələn gündən
Ünvensizdir bütün daşlar.
İçimdəsə o məzarı
Heç tapmamaq qorxusu var.

Hər bir tində, hər bucaqda
O daşı arayır gözüm.
Bəlkə, hələ çox sınmayım,
Bəlkə, ümidlənim, dözüüm?

Bəbəyimdə yol gözləyən,
Neçə-neçə daş cücərdi.

Ana dərdim çox böyüdü,
D nd  oldu Vətən dərdi.

Gəlin, sizə bu dərdləri
Binadan, bařdan danıřım.
Yol gözləyən səkkiz əsir,
Qiymətli dařdan danıřım.

Ağaddin BABAYEV

NAMƏLUM  SG R 

*Böyük Vətən müharibəsindən qayıt-
mayan Vahab babamın  ziz xatirəsinə*

Salam, a n n min söhbəti-s z ,
Sensizlik uřud r evi-ocağı.
Dikilib yollara bir nəslin g z ,
N  qədər, n  qədər gözləyək axı?!

D rd il k r lərd  p rř ldik, biřdik,
S nd   r kl rin arzu-murazı.
Nənə nağılını çox dinl miřdik,
Baba nağılına qaldıq tamarzı.

Hələ ürəklərdə dař kimidi q m,
Getmir o illərin vurduğı yara.
Sənə yana-yana n gm  demiř m,
Baba,  nvanın yox, göndərim hara?

Yolunu gözləyir bu el, bu oba,
İllər arxasından uçub gəlsənə.
Nənəmə, anama bəllisən, baba,
Bəs niyə naməlum deyirlər sənə?!

HƏLƏ NƏ QANIRLAR...

Hələ nə qanırlar bu gül balalar,
Hələ ayırmırlar doğmanı, yadı.
Ancaq güllə atmaq həvəsləri var,
Bilmirlər bu dünya necə dünyadı...

Tarix kitabını varaqlamamış,
Yaxını, uzağı soraqlamamış
Hardan uçub gəldi bu dəli həvəs,
Hardan uçub gəldi bu ünvansız səs
Bu gül balaların ürəklərinə?
Qoymayın, qoymayın güllələr dinə!

Siz Allah, qoymayın güllələr dinə!
Körpələr diksinər güllə səsində.
Dünyada çox şeyi bilmirlər axı,
Bəs nədən, bəs nədən düşmənsayağı
Onlar bir-birilə vuruşmaq üçün
Xəndək - səngərlərə giriblər bu gün?!

Hədəfə alınıb ürəkləri də,
Hədəfə alınıb diləkləri də!
Qoymayın, qoymayın, qoymayın barı,
Alın əllərindən avtomatları!

Mənə qulaq asın, mənə, atalar,
Mənə qulaq asın, mənə, analar,
Bu gül balaların nifrəti, kini
Onların özündən körpədi hələ.
Xəbərsiz, möhnətsiz ötən yel kimi,
Qoymayın davanı qayıdıb gələ.

Baxın dükanlara, mağazalara,
Nə çox oyuncaq var - pələng, şir, ayı,
Dəcəl oğlanlara, şeytan qızlara
Avtomat almayın, tufəng almayın!

...Hələ nə qanırlar bu gül balalar,
Hələ ayırmırlar doğmanı, yadı.
Ancaq güllə atmaq həvəsləri var,
Bilmirlər bu dünya necə dünyadı...

◆ Ə d ə b i d ü ŝ ü n c ə l ə r

Cavanşir YUSİFLİ

BALET ESTETİKASINDA TƏNQİD

Qəribədir, həmişə tənqid haqqında danışanda, bir ilin, yaxud illərin yekunlarından bəhs edəndə belə, sözə birbaşa başlamaq çətin olur, gərək əvvəlcə tənqid haqqında düşüncələrini verəsən, "eşitdirəsən", daha sonra konkret nümunələri analiz etməyə başlayasan. Bunun niyə belə olması üzərində çox dayanmadan diqqəti sənətin mahiyyətinə hopan psixoloji problemə yönəltmək istərdim. Kimsə tənqid eşitmək istəmir, yaxud kiməsə tənqidi dinləmək qədər səmimi ola bilmir, hamıya elə gəlir ki, bu anlayışı heç kəs onun qədər düzgün anlamır, başqa sözlə, nə qədər əli qələmli varsa, o qədər də "tənqid" var.

Yəni, bizim üçün cari ədəbi prosesə tənqid gözüylə baxmaq çətinindir. Keçən ilin sonunda "Ədəbiyyat qəzeti"nin layihəsi çərçivəsində çağdaş ədəbi tənqidin problemlərindən danışmaq üçün yığışdıq. (Mən və!) moderator tərəfindən nə qədər cəhdlər olsa da, kiməsə məhz bu problemə girişmədi, hamı tənqidin yaxın və uzaq keçmişindən nələrsə dedi və beləcə, mövzu qapandı. Hamı özünü tənqidin tarixindən danışanda rahat hiss edir, nəinki çağdaş durumundan. Bu, Füzulinin "miqdar" məsələsidirmi? (Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz...) Başqa sözlə, ədəbi proses necədirsə, tənqid də elə o cürdür. Cəmiyyət və onun həyatı ilə əlaqəsi olmayan ədəbi proses bir qayda olaraq dekorasiyalara qaçır, müxtəlif "izm"lərin arxasında gizlənir, bu gizlənpaç oyununda uduzan şübhəsiz ki, ədəbi mətnlər olur, bir də oxucu - müəllifin aldatdığı oxucu.

Eyni hadisə zaman-zaman ədəbi prosesdə də baş verir. Məsələn, poeziyada. Yaxud nəsrə. Esselərdə və sair. Lirikanın ənənəvi janrlarında bir keçilməz xüsusiyyət var: sən ona nəsə yeni bir şey, zamanı, indiki zamanı kəsib-doğrayan nələrsə əlavə etməsən, özü kimi qalacaq, hamının artıq əzbər bildiyi şeyləri öteçək. Bu halda qələm sahibinin daxili təcrübəsi mənaya çevrilmir, yaxud onların bir-birlərinə əlləri çatmır və ikisi də ölür", yaxud süst düşür. Bunu bir az izah edək. İstənilən ədəbi növ (epos, dram, lirika) özünün məxsusi semantik strukturu ilə səciyyələnir, bu isə (yəni, semantik struktur!) özündə bir-birindən fərqlənən sonsuz sayda konkret əsərlərin fonunda hansısa ümumiləşdirilmiş modeli təcəssüm etdirir. Sadalanan növlərə aid əsərlərin mətnlərində spesifik məna dinamikası (hərəkəti) məhz bu modelə izah və şərh edilir.

Epik təhkiyədən fərqli olaraq (hekayə, roman) lirikada gerçəklikdən ələ məqamlar seçilib təsvir sferasına qatılır ki, bunların sayəsində lirik qəhrəmanın əhvalı və nəzər nöqtəsi olaraq anıdan, həm də tapılmış bir nəsnə kimi göstərilir.

İstənilən lirik nümunənin semantik strukturunda daxili hərəkətli impuls, yaxud lirik məhvər bu və ya digər fərdin qəlb tarixində dönüş nöqtəsini təşkil edən hadisənin qavranılması məqamının tutulmasıdır. Həm tematik, həm də quruluş baxımından lirik əsər Hegelin "lirik konsentrasiya vəziyyəti" adlandırdığı son dərəcə gərgin vəziyyətin lirik "mən" tərəfindən yaşanmasıdır. Hər şey bir an içində tutulur və qavranılır, bu vəziyyətdə "an" əbədiyyət qədər sürür. Lirik əsərdəki gərginlik sahəsi özündə ələ böyük və dərin qatlı poetik enerjini cəmləyir ki, məntiqi cəhətdən bunun bir an ərzində tutulması və yaşanmasına inanmaq çox çətindir. Bu implisit forma, yəni, həmin qərinələr qədər uzun çəkən çox qısa anın mahiyyətini sözlə ifadə etmək qeyri-mümkündür. Lirik növün fəlsəfəsinin əsas problemi də məhz budur.

Novalis (Baron Fridrix fon Qardenberq, alman filosofu, nasir, mistik şairi, Novalis təxəllüsü ilə yazmışdır) özünün məşhur "Fraqmentlər" əsərində yazırdı: "Poeziya mahiyyətə mütləq reallıqdır. Bu, mənim fəlsəfəmin mərkəzi nöqtəsidir. Poeziya nə qədər çox olarsa, gerçəkliyə bir o qədər yaxın olarsan".

Sonra: "Poeziya fəlsəfənin qəhrəmanıdır, fəlsəfə poeziyanı əsas prinsiplial mənasına qədər yüksəldir. O, bizə poeziyanın dəyərini dərk etməkdə yardım edir. O, bizə göstərir ki, poeziya mövcuddur, poeziya hər nə və hər şeydir..."
Sonra: "Şairlə mütəfəkkirin ayrılması, olsa-olsa, görüntüdür və bu onların hər ikisinə ziyandır. Bu xəstəliyin və xəstə şəraitin əlamətidir".

Yuxarıdakı qənaətimizə qayıdaq. Lirik əsəri diqqətlə oxuduqda orada ölçü və fəlsəfi məna baxımından üst-üstə düşməyən iki hissəni ayırd etməli oluruz: təcrübi və ümumiləşdirici. Təcrübi (empirik) hissə həcmli, bizə təklif və təlqin edilən məkanın böyük bir hissəsini zəbt edir, ümumiləşdirici hissə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qəfildən, bir an içində meydana gəlir və empirikanın kənara atılmasıyla nəticələnir. Şeir sonunda ələ bil ki, bütün qənaətlər bir nöqtəyə düyümlənir, lirik qəhrəman bir baxışla hər şeyi - mətn boyunca "emal edilən" təcrübəni mənaya çevirir. Bu hardasa balet estetikasındakı "puante" deyilən hadisəyə bənzəyir (balerinanın baş barmağı üstündə durması). Hər iki hal bizim ədəbi prosesdə müşahidə edilir və daha çox birincisi, yəni təcrübənin mənaya çevrilməməsi, yaxud təcrübənin yerli-dibli olmaması. Ədəbi tənqidə bu hadisəyə "heç nə olmaybmış kimi" baxır, differensiasiya aparmır, hadisəni qiymətləndirmir, onun içində itib-batır. Ədəbiyyatda yeni şey dirilik deməkdir, yüz ilin yuxusundan ayılmaq, yeni, həm də gerçəkliyə qarşı olan mənalara qoşulmaq, onlarla nəfəs almaqdır. Nəticədə nə alınır? Zəif bir şeir üstündə dünyanın az qala bütün filoloji təcrübəsi "sınaqdan keçirilir", şair və onun mətni haqqında isti sözlər deyilir və yalançı tənqidlə yalançı ədəbiyyatın bu görüşü qəzet və jurnal səhifələrindən daşdanır. Nəsr tənqidində vəziyyət bundan da kədərlidir. Mehman Qaraxanoğlunun məqalələrinə, xüsusən onun Kamal Abdulla yaradıcılığında bəhs edən yazılarına baxın. Mətn təhlil edilmir, sitatlar, təhil etməyə borclu olduğu mətndən qaçış və sair... Qəzetlərdə "Tənqid və mətn" rubrikası altında gedən yazıların demək olar hamısı bu şəkildədir. Tənqidçi "şirəli" sözləri bir kənara qoyub mətni təhlil etmək, onun dərinliklərini kəşf etmək istəmir, daha doğrusu, bunu bacarmır.

Tənqidçi bədii mətni oxumadan, gözübağlı şəkildə belə yazıya bilir və belə olduğu üçündür ki, bütün "künc" mətnlər tərifi şkalasında çeşidlənir, məntiq itir, ədəbi əxlaq yerlə bir edilir. Bu tipli yazılarda müəllif nə qədər ciddi görünməyə çalışsa da, olsun ki, bircə nöqtədə özünü faş edir, o, bədii mətni bütün parametrlər üzrə aldada bildiyini zənn etdikdə, özünün mətni - tənqid onu bircə məqamda ortaya qoyur. Buna nümunə kimi Sona xanım Vəliyevanın H.B.Zərdabidən bəhs edən romanı haqqında yazılmış və "Ədəbiyyat

qəzeti”ndə çap edilmiş bir yazıdan nümunə gətirə bilərik. Tənqidçi yazır ki, filan məsələ haqqında Aristotel belə düşünür, Platonsa belə və Sona Vəliyeva da onlarla razıdır. Həmin məqam budur. Bu məqam olmamışdan hər şey gözəl idi, tənqidi yazı “yüksək tefəkkür” nümunəsi idi.

Bu məqalədə biz ənənəvi icmal janrının tələblərindən müəyyən dərəcədə yan keçməyə çalışdıq, yəni yekunlarla bağlı faktlara önəm verməkdənsə, fikrimizcə, ədəbi tənqiddə müşahidə etdiyimiz problemlərdən danışmaq daha faydalı olardı. Əvvəlcə ilin tənqid mənzərəsini əks etdirən bütün nəşrləri, qəzet və jurnalları bir yerə cəmlədik, bir kiçik təpə yarandı, düşündük ki, o təpəni vurub aşırmaq lazımdır ki, bəlkə arasından məziyyət və qüsurları bir cərgədə sıralaya bilən ideyalar doğdu...

Yazıçı Elçin Əfəndiyev də təqribən bu məsələni son yazısında (“Söz azadlığı tənqidimizə nə verdi?”) duymuş və onu belə ifadə etmişdi: “...Tənqidimizin ümumi mənzərəsində, təəssüf ki, həmin aşağı hədd özünü açıq-aşkar göstərməkdədir və bunun bir səbəbi, əlbəttə, odur ki, «aşağı hədd» tənqidi olduğu kimi, «aşağı hədd» ədəbiyyatı da mövcuddur və bu ədəbiyyat ədəbi prosesdə öz səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməyən təhlilini və təqdimini tapır, o biri tərəfdən isə «yüksək həddə» malik tənqid həmin ədəbiyyat haqqında nəzəri-estetik meyarlara söykənən kəskin sözünü demir. Bir az da aydın söyləsək, tənqidimizin ümumi mənzərəsini bədii-estetik baxımdan bəsit və sönük ədəbiyyatın nəzəri-estetik baxımdan eyni səviyyəli təqdimatı, ciddi (professional) tənqidin isə susması yaradır, halbuki ciddi tənqid yalnız yüksək səviyyəli ədəbiyyat haqqında yazmaq kifayətlənə bilməz, çünki onun ictimai fikirdəki missiyası səviyyəsiz əsərlər haqqında kəsərli sözünü tələb edir. Zəif yazılarla, bəsit və sönük makulatura ilə inzibati mücadilə mümkün deyil, heç kimi məhkəməyə vermək olmaz ki, niyə zəif yazılar yazırsan - zəif əsərlərin qarşısına dediyim həmin missiyanı boynuna götürmüş tənqid çıxmalıdır.”

Dəqiqləşdirək: Elçin müəllimin dediği “aşağı hədd” epizod deyil artıq, normadır və tənqiddən də qabaq ədəbiyyatda. Sovet dönəmində boz ədəbiyyatın “öz markası” vardı, dərhal bilinirdi, bir zəif əsər haqqında (deyə ki, Cəlil Bərgüşadın “Boz atın belində” romanı haqqında) neçə-neçə tənqidçi yazırdı, bu əsər haqqında bu qədər danışılmağa layiq olmasa belə. İndi isə elə həmin tənqid şərait yaradır, “Boz atın belində”n də aşağı hədd mətnləri təriflənsin. Demək, məsələ, geniş anlamda ədəbiyyat və tənqid məsələsi deyil, məsələnin kökü başqa yerdədir. Yuxarıdakı sitatda Elçin müəllim deyir ki, “Bir az da aydın söyləsək, tənqidimizin ümumi mənzərəsini bədii-estetik baxımdan bəsit və sönük ədəbiyyatın nəzəri-estetik baxımdan eyni səviyyəli təqdimatı, ciddi (professional) tənqidin isə susması yaradır, halbuki ciddi tənqid yalnız yüksək səviyyəli ədəbiyyat haqqında yazmaq kifayətlənə bilməz, çünki onun ictimai fikirdəki missiyası səviyyəsiz əsərlər haqqında kəsərli sözünü tələb edir.” Fikrimizcə, məsələ deyildiyinin əksinədir: ciddi (professional) sayılan (məhz sayılan-!) tənqid zəif əsərləri tərifləməklə məşğuldur, bunu görəndə, bununla razılaşmayan, ona qarşı çıxan tənqidsə nəzəri-estetik baxımdan kasadlığı başqa bir problemdir. Nəzəri-estetik baza zəif olanda isə, əlinə qamçı götürməlisən. Onların öz adları da yaranıb: facebook tənqidçiləri. Bildi-bilmədi, hər şey haqqında fikir irad edən, mühakimə yürüdən, təhdid və şantaj edən tənqidçilər. Yəni, tənqid indi mahiyyətdən qaçmaq üçün çox danışmaq sənətinə çevrilib. Başqa bir fəlakət: indi hər hansı ortabab bədii və ya filoloji əsər haqqında onlarla yazı yazılır, tərif və difiramb dolu yazılar (yaxud belə bir “şapka”yla: ciddi əsər haqqında qeyri-ciddi mülahizələr...), yarış başlayır, sonda nə olur? Heç nə. Bu müəlliflərin bir çoxu zərər tənqidçilərdir, onların yazdıqlarına “tutuquşu tənqidi”...

Elçin müəllim daha sonra son dərəcə xarakterik bir məsələyə toxunur: “...Son zamanlar «yeni rus kinosu», yaxud Hollivud filmləri haqqında yazan

sənətsünasların məqalələrində «blokbaster» termininə tez-tez rast gəlirik. «Blokbuster» - yəni kütlə və qazanc üçün çəkilmiş filmlər («kassa filmləri») və düşünürəm ki, qazanc məsələsini kənara qoysaq, bu termin bizim ədəbi proses üçün də səciyyəvi və təəssüf ki, əlamətdardır." Və dərhal da öz fikrinə şərh verir: "...Bu fikri söyləyərkən mən blokbasterdə iki bir-birinə əks qütb görürəm: bir var, kütlə zövqünü əsas götürüb, şüurlu surətdə, daha doğrusu, öz istedadının yönünə uyğun blokbaster yazırsan və uğur qazanırsan. Məsələn, Edqar Podan, Aqata Kristidən tutmuş Staut, yaxud Braun kimi yazıçılara qədər roman və hekayələri, ya da artıq janlaşmış triller nümunəsi kimi Artur Heylinin «Aeroport» romanı, yaxud da bizdə Çingiz Abdullayevin romanları - bu tipli ədəbiyyatın oxucuları arasında intellektuallar, savadlı, yuxarıda dediyim həmin «istedadlı oxucular» da az deyil. Xatırlayıram, vaxtı ilə Kapotenin «Soyuqqanlı qətl» sənədli dedektiv romanı «İnostrannaya literatura» jurnalında çap olunandan sonra necə bir maraqla oyaşmışdı və o jurnalı bir-birimizə ötürüb oxumaqdan səhifələri nə günə düşmüşdü.

Bir də var ki, bədii əsər müəllifinin özünün də zövqü kütlə zövqü səviyyəsindədir və dərd burasındadır ki, «Söz azadlığı» müəllif zövqü ilə kütlə zövqünün üst-üstə düşməsi nəticəsində «yaranan» yazıların meydana çıxması, eyni səviyyəli zövqlə yazılmış məqalələrlə (məqaləciklərlə) ədəbi prosesdə işıqlandırılması (qiymətləndirilməsi!) üçün də əlverişli şərait yaradır. Bu üçlük: «kütlə zövqü» - «müəllif zövqü» - «tənqid zövqü» arasındakı belə bir üzvi birlik, vəhdət bizim «Söz azadlığı» dövrümüzün ən ciddi bədii-estetik və nəzəri problemlərindən biri, hətta birincisidir." Və Elçin müəllim bu kontekstdə son sözünü deyir: "Yaxşı, problemi dedik, bəs nə etmək lazımdır, əlac nədədir?"

Mən tam əminəm ki, əlac - yenə də elə «Söz azadlığı»nın özündədir."

Hər şey aydındır, demək, biz söz azadlığı şəraitində məqsədə doğru, təntiyə-təntiyə, ətaletlə gedirik, yəni, problem, sürət məsələsidir, üstümüzdən ətalet yükünü ata bilmirik. Doğrudan da, "söz azadlığı" sənə fikrini ifadə etməyə nə qədər geniş imkanlar açsa da, başqaları və elə sənin özün üçün onu kəsməyə, boğmağa, qarşısını almağa da o qədər, bəlkə ondan çox imkanlar açır.

Özünü ifadəyə, yazılan, nəşr edilən əsərlər haqqında rəy bildirməyə bu qədər geniş imkanların olması müqabilində (buraya sosial şəbəkələrin də verdiyi imkanları daxil edirik) bədii və ədəbi-tənqidi mətnlərin bu qədər səviyyəsiz olması təəccüb doğurmaldır? Əlbəttə, yox. İndi baxırıq, əvvəllər, 30-40 il qabaq kitablar da belə gözəl dizaynda nəşr edilmirdi. İndi Allaha şükür ki, dizayn problem deyil, zahiri görünüşü zövq oxşayan, üz qabığında gözəl əsərlərin, fiqur və fiqur kombinasiyalarının əks olunduğu kitablar... açılmamış örtülür. Onları heç kəs oxumur. Bəs niyə yazılır? Bəlkə bir professorun dediyi kimi, bizim ədəbiyyatın və tənqidin bu günə düşməsinə səbəb postmodernizmdir? Yaxud başqa bir ədəbi dəb və ya modadır? Məsələ heç söz azadlığında da deyil. Heç ola bilməz ki, yüksək keyfiyyətli bədii əsərlər yaransın və ona qarşılıq verən tənqid formalaşsın. Çünki yüksək səviyyəli bədii mətnlər öz oxucularını yaradır, gec-tez öz tənqidini də yaradır. Bəzən, çox uzun müddət onunla mübahisə edərək, dilləşərək, qan-tər içində öz sözünü sübut edəne qədər. Və heç ola bilməz ki, ədəbi proses məhsulları zəif olsun, oxunmasın, makulatura olsun, ancaq bunun müqabilində qarşısındakı tənqid yüksək professionallığı ilə seçilsin. Əks hal absurd və non-sens olardı.

Ədəbi prosesdə tənqidi fikir və tənqiddən təkə tənqidçilər tərəfindən yaranmır, bütün dünya ədəbiyyatının təcrübəsi də sübut edir ki, bu prosesdə yazıçılar, şair və dramaturqlar da (hətta esseistlər belə!) iştirak edir. Tomas Sternz Eliot poeziyada yeni üslub-paradiqma yaradan təkə böyük şair deyil, həm də ingilis-amerikan yeni tənqidinin banisidir. Onun müasir və klassik ədəbiyyatdan bəhs edən yazıları məhz professionallığı ilə seçilir, həm də

onunla seçilir ki, bu mətnlərdə zərrə qədər də şikayət yoxdur, yəni, niyə bizdə filan şeylər yoxdur və sair. O, bədii təfəkkürü biçimləyən bir sistem yaratdığından fərqi idi, professionallığı giley-güzar müstəvisində deyil, sırf kategoriya çərçivəsində həyata keçirirdi. Məsələn, deyirdi ki, şair ilk ağına gələn, ürəyini bəlkə təlatümə də gətirən duyğulardan vaz keçməyə, mahiyyətə uzun zaman yaşayan mətnlər yarada bilməz. Onun tənqidə gətirdiyi "obyektiv korrelyat" anlayışını bilmək bizim üçün də önəmlidir. Çünki biz, bir qayda olaraq, hər hansı şeiri təhlil etmək istəyəndə hər şeyi, bütün diqqəti şairin üstünə yönəldirik, halbuki, şeiri şairdən ayrı bir struktur kimi təsəvvür etmək kifayətdir ki, bədii mətnə şairin belə görə bilmədiyi nəsneləri aşkarlayasan.

"OBYEKTİV KORRELYAT "Hamlet və onun problemləri" məqaləsində (1919) T.S.Eliott tərəfindən emosiyanın bədii ifadəsi ilə bağlı ədəbi dövriyyəyə daxil edilib. Eliota görə, bu anlayış "konkret emosiyanın formulu olacaq predmet, situasiya və hadisələrin birləşməsidir; müəyyən həyəcan doğuran zahiri faktları təsvir etmək kifayətdir ki, bu emosiya meydana çıxsın". Obyektiv korrelyat diqqəti yaradıcılığın subyektindən obyektinə, şairdən əsərin strukturuna yönəldir. Şair öz emosiyasını oxucuya birbaşa ötürə bilmədiyi üçün burada "vasitəçiyə" ehtiyac yaranır. Beləliklə, müəlliflə oxucu arasında qarşılıqlı təmas yaranır, şairin demək istədiyi mətləb təcəssümünü tapır. Başqa sözlə desək, şair ağıl və hisslərin sözlü ekvivalentini axtarır. Fransız simvolistləri hesab edirdilər ki, emosiya birbaşa yox, nəyinsə vasitəsi ilə meydana çıxmalıdır. Malarneyə görə, poeziyanın əsası ideya yox, sözlərdir; o, sözün potensial imkanlarını araşdırıb onların qarşılıqlı təsirini balet və ya musiqi strukturu olaraq qəbul edib; obyekt adlandırmaq ona edilən poetik işarəylə oyanmış həzzin dördü üç hissəsini öldürmək deməkdir. Paund "göstərmək, işarə etmək, assosiasiya doğurmaq, təlqin etmək, ancaq təsvir etməmək" fikrini aşılırdı. Tədqiqatçılar obyektiv korrelyat anlayışının kökünü Paundda, Uitmen, Bodler, Ellston, Hüsserl, Nitşe, habele qədim hind estetikasında tapdılar. Bəzi tənqidçilər obyektiv korrelyat anlayışını personaj və ya şairin, yaxud onların hər ikisinin emosiyasını ifadə edən obraz və ya obrazlar sırası kimi təqdim edirlər. Məsələn, "Prufrok" şeirində "həyatımı kofe qaşığıyla ölçdüm" obrazı Prufrok və Eliota xas olan fanilik, boşluq hissini ifadə edir

Bu mənada müşahidələrimizə görə xalq yazıçısı Anarın "525-ci qəzet" və "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc edilən yazıları ədəbi prosesdə çözülməsi vacib olan, yeni ideyaların yaranmasına təkan ola biləcək məqamları tutan yazılarını qeyd etmək istərdim. Onun "Şairliyindən böyük şair" yazısı keçən il vəfat edən Yevtuşenkoya həsr edilsə də, başqa mətləblərə də yön verməsi ilə seçilir. Yazıçı qeyd edir ki, "Sovet dönəmində heç bir ədəbi nəsil ictimai-siyasi şüura altmışıncılar qədər təsir etməyib. Buna görə də Yevtuşenkonun "Rusiyada şair olmaq şairlikdən böyükdür" fikrinə əsaslanaraq, onu bir az da genişləndirərək və dəqiqləşdirərək deyə bilərəm ki, keçmiş Sovet İttifaqında şair, yazıçı olmaq şairlikdən, yazıçılıqdan daha böyük vəzifə idi. Əlbəttə, altmışıncı illərdə ədəbiyyata gəlmiş yaradıcı insanların arasında retroqradlar, mühafizəkarlar, geriçilər də az deyildi, amma ədəbiyyat tarixində termin kimi "altmışıncılar" ifadəsini məhz bu nəslin mütərəqqi, irəliçi, açıq fikirli yaradıcılarına aid edirlər. Bu baxımdan altmışıncıların cəmiyyətin ictimai-siyasi şüuruna təsirini hətta siyasi xadimlərin özləri də etiraf edirlər." Və mətləb əlbəttə ki, tam olaraq heç altmışıncılarla da əlaqəli deyil. Bu bir ədəbi düsturdur: şair o zaman şairliyindən böyük olur ki, dərin və təsirli, sxematiklikdən və qafiyeperdazlıqdan uzaq ritmi və fikirləriylə sosioma, onun qəliz və ziddiyyətli həyatına müdaxilə etsin, sözünü desin. Ənənəvi janrlarda - qoşma, gəraylı biçimində yaxşı şeirlərə qulaq asıb zövq alırıq, ancaq elə bu şəkillərdə ictimai məzmunu dərin olan şeirlər dünya, həyat və gerçəklik haqqında bildiklərimizin sınırlarını genişləndirir.

Bu mətnləri oxuyarkən və dinləyərkən hər bir fərd cəmiyyətlə bağlı beynində dolaşan fikirləri nizama salaraq, necə deyərlər, mətləb üstünə gəlir. Bizim milli ədəbi tənqidi fikrin banisi Axundzadə də qoşma, təcnis və bu səpkili digər mətnlər yazırdı. Bəlkə həm də ona görə yazırdı ki, bu tipli formaların vaxtının ötdüyünü göstərsin, cəmiyyətlə dialoqda yaramadıqlarını bildirsin. Və üzünü Qasım bəy Zakirə tuturdu. Elə bil Axundzadənin cəmiyyətlə dialoquna reaksiya kimi Anar elə həmin məqaləsində yazır: "...Yadıma sala bilərlər: bəs Sezanın almaları necə olsun? O da lazımdı, söz yox, Amma hanı özündən əvvəlki bütünlüklə inkar edənlərdən birisi ki, Sezan səviyyəsində sənətkar olsun?" Kimse deyə bilər ki, Axundzadə də inkar edirdi. Bəli, edirdi, ancaq elə bir formada ki, bu təzə ədəbi təmayüllərə yön verirdi. Bu məqamda professor Qorxmaz Quliyevin "Xüsusidən ümumiyyə" kitabında yer alan bir məqalənin adını çəkmək istərdim: "Ədəbiyyat və inkar". Qorxmaz müəllim yazır: "Fransız yazıçısı Stendal bədii əsəri yol qırağında qoyulmuş, gəlib-gedəni əks edən güzgüyə bənzədirdi. Həqiqətən də, bədii əsər elə bir güzgü olmalıdır ki, yazıçı ilə oxucu arasında müəyyən optimal məsafə yaratsın. Bu elə bir güzgü olmalıdır ki, insanla gerçəklik arasında, insanla insan arasında təbii nisbət pozulmasın, oxucu orda özünü həm tamamilə olduğu kimi, həm də diametral şəkildə ondan fərqlənən obraz-əks şəklində görsün. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşmış, ilk növbədə M.Sabir və C.Məmmədquluzadənin adı ilə bağlı "inkar" ədəbiyyatı bu missiyanı uğurla yerinə yetirmişdir". Bəli, həqiqi ədəbiyyat yalan danışmaqdan imtina edən ədəbiyyatdır. Ancaq təəssüf ki, bu gün bizim ədəbiyyat yalanlarla doludur və tənqid də, Elçin müəllim deməmişkən, bu yalanları görməzdən gəlir. Problem budur.

2017-ci ildə geniş anlamda götürdüyümüz tənqidin klassikaya münasibətindən bir-iki söz demək lüzumu yaranır. Klassiklər - Səməd Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza haqqında nə qədər ittihamçı, əsassız, fakta və əxlaqa söykənməyən yazılar çap edilsə də, hərdən ağıllı, bütün bu hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq gücündə olan yazılar da meydana çıxır. Adını çəkdiyimiz "Ədəbiyyat qəzeti"ndə bu kimi nadir nümunələrə rast gələ bilərik. Məsələn, diqqət edin: "...Universitet illərində akademik Fuad Qasımlı bir xatirə danışmışdı. Səməd Vurğunun vəfat xəbəri "Kommunist" qəzetinin birinci səhifəsində şairin böyük fotosu və nekroloqla birgə çap edilmişdi. Qəzetin arxa səhifəsində isə diqqəti cəlb etməyən kiçik bir xəbər vardı: "Mir Cəfər Bağırov haqda ölüm hökmü icra edildi". Bəli, tarix Səməd Vurğunun ölümü ilə hər şeyi yoluna qoyurdu, xalqın böyük şairi baş məqalə, qəddar tiran isə barmaq boyda xəbərlə tarixə vida edirdi. Lakin tarixin bu ironiyasını anlamayan məhdud təfəkkürlü insanlar hələ də yaşayır. Əslinə baxsan, elə bolşevizm də budur, stalinizm də budur, maosizm də budur. Bu cür məhdud düşüncəli insanlar sayəsində stalinizm mövcud ola bilmişdi" Şair özü yazırdı ki:

***Çarxını vurduqca dövrünün əli,
Bəzən ağlar olur, bəzən gülməli,
İnsanın ən böyük eşqi, əməli
Bəzən aslan kimi çırpınır dağda,
Bəzən də qərğ olur fırtınalarda...***

Tənqidlə bağlı başqa bir qabarıq problemi nəzərə çapdırmaq istədik, yeri gəlmişkən deyək, bu problem ədəbiyyatşünaslıq və nəzəri fikrə də güclü şəkildə nüfuz edib. Araşdırmalarda problem və ya mətləblə bağlı digər tədqiqatçılara yalnız sitat səviyyəsində müraciət. Akademik Nizami Cəfərovun xalq yazıçısı Elçin və Mirələmov haqqında monoqrafik əsərləri hissə-hissə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap edilib. Yəni, xüsusən Elçin haqqında monoqrafiya

diqqətimi qəzet səhifələrindən cəlb edib. Akademik Elçin yaradıcılığı haqqında ixtisaslı söz deyir, onun janr duyğusunu, üslubunu normal tədqiq edir və ən əlamətdar cəhətlərdən biri budur ki, bu yaradıcılığa münasibətini çağdaş ədəbi-nəzəri fikrin mənbələri kontekstində ifadə edir. Ancaq təəccüb doğuran nədir? Müxtəlif alim və tənqidçilərin Elçin yaradıcılığına həsr etdikləri əsərlərdən sitatlar gətirilir, ancaq onların heç birinə münasibət bildirilmir, yəni sitatlar fotoatelyedə qaranlıq otaqda aydınlanmaq üçün asılmış şəkillərə bənzəyir. Tənqidin ümdə funksiyası - mətn və mətnlərlə mübahisə etmək, sual yaratmaq, mövzunu şaxələndirmək cəhəti bu yazıda sıxışdırılır və nəticədə əsər sitatlar kollajından başqa bir şey olmur. Məsələn, onun tənqidçi T.Əlişanoğlundan gətirdiyi sitat: "...Adətən, Elçinin hekayələrini biz "Abşeron hekayələri" kimi tanıyıyıq, bəzən unuduruq ki, Abşeron əhvalatları burada heç də üstünlük təşkil etmir. Bəlkə ona görə ki, yazıçının insan mifi bütün dolğunluğu və ecazi ilə məhz Abşeron qəhrəmanlarında təcəssümlənir. Ya bəlkə ona görə ki, Elçinin bütün hekayələrində bir Bakı havası, Abşeron nəfəsi var. Və hətta deyərdim ki, sanki Abşeron tablolarından gələn bu rəng qammasına - Abşeron günəşi, yağışı, buludu, küləkləri, Abşeron gecələrinin ılıqlığı və bütün bu kontekstdə qabaran sadə-sadəlvəh insan qılığına o qədər aludə oluruq ki, bütünlüklə Elçin nəsrini həmin poeziya işığında təsəvvür və təsvir edirik. Halbuki özgə Elçin də var, həm də elə ilk hekayələrində var". Doğrudan da sitat gözəldir, göz oxşayandır, poetik dillə yazılıb. Ancaq bizim fikrimizcə, bu sitatı çəkib getmək olmaz, həm də, sitatı ona görə vermirsən ki, hansısa fikir boşluğu dolsun, yaxud dolmuş kimi görünsün. Ona görə verirsən ki, onunla mübahisə edəsən və bunun sayəsində bədii mətnə, onun başqa, fərqli oxusuna şərait yaradasan. Tənqidçinin sitatından çox maraqlı sual yaratmaq olar: özgə Elçin kimdir? Bunun struktur, ədəbi-estetik özəllikləri nədir? Yaxud həmin o sadəlvəh insan qılığı yaradan nəsnə bədii mətnin təşkilində, bədii mətləbin həllində nə kimi rol oynayır? Və bu suallardan yola çıxıb, Elçinin hər hansı hekayəsində süjet yaradıcılığı problemlərini öyrənmək olar. Fikrimizcə, Elçin Əfəndiyevin nəsrində diqqət ediləsi, vurğu salınası məsələ onun təhkiyəsinin araşdırılmasıdır, Tehrandan gətirilən sitat da buna lazımınca əsas verir. Bunu edəndən sonra gətirilən sitatın öz içindəki boşluqlar da aydın görünə bilərdi.

Ədəbi tənqidin bədii mətnlərə münasibətində başqa bir problem dəxli olmayan təfsirçilik və şərhçilikdir. Bir qayda olaraq bizim ədəbi prosesdə bu tipli yazılara "esse" yarlığı yapışdırılır, halbuki esse dünya ədəbiyyatında ən ciddi janrlardan biri hesab edilir. Müasir dünyanın ən tanınmış fikir adamlarından, poetik simalarından biri Adonisin fikrincə, "Bildiyim şeylər haqqında düşünürəm, bildiyim şeylərdən yazıram. İrs olaraq qəbul etdiyimiz düşüncə və metod nəzəriyyəsinin mahiyyəti mənə budur. Hər hansı ərəb onun üçün özlüyündə aydın olmayan şeylər haqqında deyil, əksinə, aydın olan nəsnələr haqqında düşünür. O, əvvəlcədən yazılan şeylər haqqında düşünür. Ancaq biz artıq bildiyimiz şeylər haqqında düşünəndə və yazanda, doğrudan-doğruya düşünmürük və yazmırıq." Bəli, məsələ budur: əvvəlcədən məlum olan şeylərdən danışmaq düşünməmək və yazmamaqdır. Bu baxımdan Rahid Uluselin Vaqif Bayatlı Odər haqqında qələmə aldığı məqaləyə diqqət yetirək: "Bayatlı Odər dünyadan yalnız özünəxas bir poeziya ərəsəyə gətirdiyi üçündür ki, bu poeziyanın hər bir həssas insanda özünəxas bir dünya yaratmaq potensialı da var. Əzəl dünya şair dünyasında yenidən yaranıb, onu oxuyanın dünyasında təzədən cücərdikdən sonra özünə baxarkən, yəqin, düşünür və öz sahmanına bir daha əl gəzdirir, - şairlə, onu oxuyanlarla birgə... Vaqif, poeziyasında, poeziya dilində, düşüncəsində sənə o qədər doğmadır ki, sanki sənənlə bir dam altında böyüyüb, sənənin yatdığı beşikdə yürünüb, sənənlə bir ananın döşündən süd əmib." Belə. Alim deyir ki, şair özünəxas, orijinal bir poeziya yaratdığı üçün bu poeziya hər bir həssas insanda da bir ayrıca dünya

yarada bilir. İlkin dünya buna tamaşa edib öz sahmanına əl gəzdirir. Fikrimizcə, çox əcaib fikirdir. Buna qalsaydı, Höte, Hölderlin, Adonis, Çeslav Miloş... kimi şairlərin inşa etdiyi dünya çoxdan qələbə çalmışdı. Ədəbiyyatın bu tipli lokal qələbələrlə heç bir əlaqəsi yoxdu. Rahid Uluselin məqaləsində bizi təmin etməyən, zahirən parlaq, xoşagələn təsiri bağışlasa da, burada əslində prosesin ziyanına olan, müasir tənqid prosesinin qüsurlarını səciyyələndirən cəhətlər var. Adonisin fikrincə, poeziyada belə bir baxış nöqtəsi hökm sürürdü ki, guya metod ideyaların nəticəsidir. Başqa sözlə desək, şair ona məlum olan ideyaları qələmə alır. Bu gün ilkin çıxış nöqtəsi aşağıdakı kimidir: ideya metodun nəticəsidir. Bu o deməkdir ki, şeir cavab deyil. O, suala sualdır, sual içində sualdır, yaxud başqa suala keçən bir sualdır. "...Beləliklə, onu oxuyarkən bizim üçün maraqlı olan cavab axtarmaq deyil, yeni sualları üzə çıxarmaq məqsədi ilə mütərəddid və qeyri-məlum olanın sferasını məhdudlaşdırmaqdır. Bundan çıxış edərək biz şeir yazmalı və onu oxuya bilməliyik, anlama aktını düşünməklə əvəzləməliyik. Bir oxucu kimi artıq mən şeir haqqında danışmıram; mən onu anlamıram, "bunun mənası nədir" sualını vermərəm. Oxuyub soruşuram, daha yeni suallar axtarışına çıxıram. Keçmişdə anlamaq əsas idi, indi bu, vasitəyə çevrilməlidir. Şair daha sonra yazır: "Poeziyada əvvəl və son yoxdur. Poeziyada sərhəd yoxdur. Buna görə də bizim vəzifəmiz onun üföqləri haqqında düşünməkdən ibarət deyildir. Onu öyrənməli, yaxud əzbərləməli deyilik, onula bərabər getməliyik. Onu sətirbəsətir oxumağa ehtiyac yoxdu, onu elə oxumaq lazımdır ki, sanki açıq məkana tamaşa edirsən." Başqa sözlə desək, Rahid müəllimin dediyi kimi, poeziyanın məqsədində dünyaya paralellik yoxdur, ona qarşı durma var, sualdan sual çıxarmaq, bunu sonsuza qədər davam etdirmək var. Ən ümüdsi isə, bədii mətn, xüsusən şeir mətni dünyanı izah etmir, şərh vermir, onu tamamlayır, gerçəkliyə nüfuz edib onun içində ona qarşı duran struktur yaradır.

Esse janrı. Yuxarıda qeyd elədik ki, bu janrda qələmə alınan yazıların böyük əksəriyyəti həsbi-haldan o yana getmir. İstisnalar da var. Hətta bir kitablıq. Rüstəm Kamalın "Güzgü günü" esselər toplusu. Bu topluda Rüstəmin Müşfiq, Əli Kərim, Mirzə İbrahimov, Zəlimxan Yaqub, Yusif Vəzir, Mirzə Cəlil, Vaqif Səmədoğlu, Mir Möhsün Nəvvab, Kafka, Nizami Cəfərov, Asəf Zeynallı, Məmməd Araz... haqqında esseləri mükəmməl tənqid nümunələri kimi də götürülə bilər. Müəllif haqqında danışdığı insan (sənətkar) və əşyanı bir-iki nöqtədən elə bil (və qəsdən-!) tələsik görünləyib onların həyat və yaradıcılıqlarını elə bir məqama bağlayır ki, həcmcə kiçik mətnə müəlliflə forma, insanla taleyi arasındakı sirli münasibət və bağlar mətnə çevrilir. Yəni, sənətkarın ömür, həyat, tale mətniylə onun yaratdığı mətnlər arasında metafizik bağ hardadır? Əli Kərim haqqında essəsindən: "...Vaxtilə E.Benvenistdə "Ümumi dilçilik" oxumuşdum ki, ərəb dilində 3-cü şəxs əvəzliyi "olmayan, yox olan" mənasında müəyyən edilir. "O" həm də artıq ölümün adıdır. (L.Tolstoyun "İvan İliçin ölümü" povestində "ölüm, ağrı" sözləri, "Hərb və sülh"də Andrey Balkonskinin yuxusunda "ölüm" üçüncü şəxsə verilir). Əli Kərimin məkan mifologiyası üçün "uzaq" ayrıca dəyərə, manaya malikdir. "Uzaq" - qürbət, qəribliyin, qeyb aləminin adıdır. Taleyin mistik işarəsidir. Bir şeirində "Qəribəsədim uzaqlarda deyir". Bu kiçik esselər sənət adamının tale, ömür süjetinin onun özçə mətnlərinin içindən keçirməyin gözəl nümunələridir.

2017-ci ətəbi ilində müxtəlif qəzet, jurnal və saytlarda təşkil edilən yeni kitabların müzakirələri, rəngarəng layihələr də diqqəti cəlb edir. AYB-nin orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları və "Ədəbiyyat qəzeti"ndə yer alan ətəbi-tənqidi yazılar, xüsusilə müzakirə məqsədi ilə təqdim edilən layihələr fikrimizcə, ətəbi prosesin canlanması üçün stimula yaradır. "Ədəbiyyat qəzeti"ndə "Bir şeir, iki rakurs", "Hekayə diskurs kimi" layihələri, vaxtaşırı olaraq dünya ətəbiyyatı ilə oçerklərin və tənqidi yazıların, habelə hər il "Ədəbi ilin

yekunları”nın çapı, “Azərbaycan” və “Ulduz” jurnallarında gənc müəlliflərlə əlaqədar təhlil yazılarının verilməsi diqqətəlayiqdir. Bu sıraya “sim-sim.az”, “artkaspi” və “kulis.az” ədəbiyyat portallarının fəaliyyətini də daxil edirik. “Sim-sim.az” portalında şair Qismətlə dünya və Azərbaycan ədəbiyyatı, habelə filoloji fikrinin nümayəndələri haqqında videosöhbətlərin təşkili, “kulis”də “Azərbaycan ədəbiyyatının dünəni”, “artkaspi” portalında təşkil edilən müsahibələr və sair layihələr müasir dövrü, onun poetik təcrübəsini tam anlamağa yardımçı olur. Facebook sosial şəbəkəsində ayrı-ayrı tənqidçi və ədəbiyyat adamlarının fəaliyyəti fikrimizcə diqqətəlayiqdir. İndi bunu deməyimiz sizə qərribə gələ bilər, ancaq zamanın axışı lakonik, yığcam formaların yaranmasına doğrudur və gec-tez burada çox müsbət dəyişikliklərin meydana gəlməsinin şahidi olacağıq. Nəyə görə? Sosial şəbəkədə uzun-uzadı yazılarla sözün yaxşı mənasında effekt yaratmaq, diqqəti bu və ya digər ədəbi problemə yönləndirmək mümkünsüzdür. Bu şəbəkənin bir üstün cəhəti də onun ictimai fikirlə əlaqəli olması, ona təsir və müdaxilə etmək niyyətli olmasındadır. Bu sosial şəbəkədə hələ ki, dedi-qodu və anormal yanaşmalar üstünlük təşkil edir, çox zaman ədəbi həyatdakı açıq qalmağallar da buraya “copy-paste” üsulu ilə transfer edilir. Ancaq perspektiv elədir ki, bu şəbəkə hamıya açıqdır, normal və şəffaf münasibətlər kontekstində tənqidin “fb. janrı” kağız, monoqrafiya, sicilləmə məqalə janrını üstələyəcəkdir.

Sonda bəzi ümumiləşdirmələr aparmaq qalır.

Beləliklə, 1) milli tənqiddə bədii əsərlərin ciddi araşdırılma ənənəsi itmək üzrədir. Səbəblərdən biri: tənqid təfəkkürü mutasiyaya uğrayıb, müstəqilliyini itirib, tənqid bazarlıq meydanına çevrilib. Tənqiddə bu qədər ehtiyac olduğu bir zamanda onun, belə deyək, naxələfliyi dəhşətli proqnozlar doğurur. Əvvəllər bir əsəri tənqid edən adam ikinci təsadüfdə onu tərifləməyə ən azı utanardı, indi utanmaq nədir, bu işi bir neçə dəfə, təkrar-təkrar (buna karusel üsulu deyilir), usanmadan gören adamlar var. 2) Tənqid forma və janr spesifikasiyası etibarlıyla da kasıblaşmış. Resenziya janrı əsərin təsvirinə çevrilib. Hətta kitab-resenziyalar var. Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinin bir qismi bu gündədir. Tənqiddə publisistik ton ola bilər və vacibdir, ancaq başdan-ayağa publisistləşməsi artıq qorxulu tendensiyadır. 3) Tənqid münasibətdir, çox ciddi münasibətdir, onun ilkin funksiyası əsərə valeh olmamaqdır, onun ritmi və intonasiyasını nəqarata çevirməkdir. Ancaq bizim tənqiddə, tutaq ki, poeziyadan yazanda “Roma Papasından daha artıq dindar olmaq” tendensiyası özünü göstərir.

Nəhayət, belə bir qüsuru tendensiyanı da xatırladım: süni texnarlığa qaçmaq. Bu kontekstdə Marsel Prustla əlaqəli Lidiya Ginzburqun bir mülahizəsiylə fikrimi tamamlamaq istərdim: “... Prust o navotorlar cərgəsinə aiddir ki, onlar ayrı-ayrı elementləri icad etmək eşqinə düşmənlər, əksinə, elementləri başqa, tam fərqli şəkildə “danışmağa” məcbur edirlər”.

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Elnurə VERDİYEVA

RAMİZ RÖVŞƏNİN “DAŞ” POVESTİNDƏ “QADIN” KONSEPTİ

“Qadın” konseptinin fərqli variantlarına (qadın-ana, qadın-nənə, qadın-sevgili, qadın-gəlin, qadın-qız, qadın-rəhbər və s.) Ramiz Rövşən yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bunların içərisində ən diqqətəlayiqi “ana” konseptidir. Şairin həm poeziyasında, həm də nəsrində “ana” konsepti çox vaxt mərkəzdə durur. Hətta şeirlərdə “anam” müraciət forması “atam balası”ndan sonra ikinci yerdə gəlir:

*Ax, bu qızın barmaqları,
Uzun-uzun barmaqları,
Döymədi, anam, döymədi
Qapımızı barmaqları... (Ax bu qızın barmaqları)
Bu qışı da saldım yola,
Bu qar da əridi, anam. (Bu qışı da saldım yola)
Gecə-gündüz oldu yalan,
Ayda, gündə batdı, anam... (Nə gecəydi, nə gündüzdü)
Bu bazardan doydum, anam,
Düyün düşüb doğru-yalan... (“Dünya qurub tələsini”)
...Kiridim, anam, kiridim,
Kiridim, tamam kiridim... (Örtüldüm qapı kimi)
...Üz-gözüm qırışdı, anam,
Bu nə tordu, düşdüm, anam?! (Əyildim, sulara baxdım)*

Ana Ramiz Rövşənin şeirlərində hər şeyin başlanğıcı, eyni zamanda həm də hər şeyin sonudur. Bütün yollar ananın yanından başlayır və sonda ananın yanına geri dönür.

*...Bütün bu yolların sonunda nə var, -
bilirdinsə, ana,
Bütün bu yollar
dolanıb-dolanıb axırda yenə
Sənin yanına
gəlirdisə, ana,
Sən məni yanından niyə buraxdın?! (Özünə qayıdır hər şey, özünə)*

Ramiz Rövşən poeziyasındakı digər bir maraqlı mövzu ana-Allah, ana-ölüm mövzusuudur. Allah hər şeyi yaradandı, hər kəsə can, ruh verəndi. Ana da insanı dünyaya gətirir. Deməli, yaratmaq bacarığı Allahdan sonra anaya məxsusdur. Bu mənada oğlu müharibədə ölən ana ilə (Ziba nənə) Allahın “Ağrı” şeirindəki dialoqu çox maraqlıdır:

Allah dedi: - Ay ana!

Ziba nənə: - Nə var, ay oğul? - dedi.

**Allah dedi: - Ay ana, özgə oğulu neynirsən,
gəl mənim anam ol, - dedi.**

**Ziba nənə: - Yox, - dedi, -
səni mən doğmamışam!**

Eyni silsilədən olan "Ölüm" şeirində qapısını ölüm döyən yaşlı ana obrazı canlandırılır. Şeirdə ölüm belə canını almağa gəldiyi ana qarşısında acizdir:

**Üzü yox səni çağıra,
nəfəsini qısıb ölüm.**

**Ölümlərin ən fağırı,
yazıq ölüm, kasıb ölüm.**

Amma ölümün də özünə təsəlli verməyə bəhanəsi var. Bu dünyada bir-birindən ayırdığı anayla balanı o dünyada qovuşduracağı təsəllisi:

**Dünya batıb oğulların qanına;
Balıq kimi ha çırpınar, çapalar,
Nə yaxşı ki, ölüm gəlib aparar
Anaları oğulların yanına.**

Tənqidçi Cavanşir Yusiflinin qeyd etdiyi kimi, "Ölüm" şeirində "oğlunun çəkdiyi ağrıdan üzülən, dünyanın yanağından göz yaşsı kimi süzülən Ziba nənə deyəsən ölümü də oğlu kimi qarşılayır": (1, 161)

Deyəsən səksəndin ölümdən axı,

Yuxun qaçdı deyəsən.

Heç kəs ac getməyib evindən axı,

Dur, qazan as, ölüm acdı deyəsən.

Təbii ki, Ramiz Rövşən poeziyasında qadın konsepti sadəcə ana obrazı ilə məhdudlaşmır. Məsələn, şairin şeirlərində eyni ilə "anam" müraciəti kimi "bacım" müraciətinə də tez-tez rast gəlmək olar:

Bu şəhərin işıqları

Mənə isinişir, bacım.

Gözlərimdən keçib-keçib

Ürəyimə düşür, bacım. ("Şəhərin işıqları")

Daş altından bir quş uçdu,

Gözündəki bu nə yaşdı?!

Qəbrimin üstündəki daş

Bir quşa atdığım daşdı,

ağlama, bacım, ağlama!.. ("Daş")

Üç əsgər də qayıtmadı

düşərgəyə.

Komandir neyləsin, bacım?.. ("Bayatı")

Amma heç şübhəsiz ki, Ramiz Rövşən poeziyasında "qadın" konseptinin əks olunduğu ən şah əsər "Süd dişinin ağrısı" poemasıdır. Poemada bütün hadisələr əslində, vəfat etmiş bir ananın (həm də həyat yoldaşının) divardan asılmış şəklinin fonunda baş verir. Sanki atılan hər addım o şəklən bu addıma münasibətinin necə olacağı ölçülüb-biçiləndən sonra atılır. O şəklən "xətrinə dəyməməyə" çalışırlar, o şəkildən inciyirlər, küssürlər, şəklə baxıb o qadın haqqında danışırlar:

"Çimnaz müəllimə o şəklə bir də baxdı:

- Nə gözəl anan var, - dedi. - Doğrudan belə gözəldi, ya şəkildə gözəl çıxıb?
Və Səməd axır ki, dilləndi:

- Bilmirəm, - dedi, - görməmişəm!"

Çimnaz müəllimə poemanın qəhrəmanı olan Səmədin məktəb müəlliməsidir. Və poema Səmədin ovçu atası ilə məktəb müəlliməsi arasında olan sevginin kiçik hekayəsidir. Amma bu hekayənin içində də yenə o şəkil var:

**“Nə yaman zillənib gözün divara -
o şəklə baxdıqca yaşarır gözün.
Çevirək o şəkli üzünə divara,
bir ölən sevginin ruhu küsməsin”.**

Poemada Ramiz Rövşən bütün dünya ədəbiyyatının əbədi mövzularından biri olan qadın-kişi münasibətlərini Səmədin atası və məktəb müəlliməsi arasında olan sevginin çərçivələri içində özünəməxsus tərzdə təsvir edir. Amma təbii ki, bu təsvir o çərçivələri, sərhədləri aşır:

**Bir ov meydanıdı bu kənd, bu şəhər,
tüfəngsiz-gülləsiz bu necə ovdu?!
Bir azca ovçudu bütün kişilər,
qadınlar hamısı bir azca ovdu.**

Və sonda yenə həmin o şəkil:

“O gün Səməd məktəbdən evə qayıdanda anası yenə gülümsünə-gülümsünə divardan baxırdı.

Atasının qoşalülə tüfəngi də divardan asılmışdı, ancaq özü evdə yoxudu.

Səmədin gözləri dolmuşdu, Səməd ağlamaq istəyirdi. Üzünü anasına tutub:
- Gülmə! - dedi.

Amma anası yenə gülümsünə-gülümsünə baxırdı.

Səməd stulu ayağının altına qoyub qalxdı, anasının üzünü divara sarı çevirdi”.

Ramiz Rövşenin poeziyasında olduğu kimi, nəsrində də “qadın” konseptinin fərqli variasiyalarına rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə, “Daş” povesti (2, 577-681) bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Povestdə bütün hadisələr bir kənddə cərəyan edir. Amma əslində, bu kənddə yaşayanlar, yəni povestin qəhrəmanları azərbaycanlı kişisinin, qadınının ümumiləşdirilmiş obrazlarıdır. Qəhrəmanların bir-birlərinə, hadisələrə münasibətləri milli mentalitetin bütün təzahürlərini özündə daşıyır. Qadına münasibət də bu baxımdan istisna deyil. Məsələn, povestin qəhrəmanı Müslümün babasının ölüm ayağında olan arvadına dediyi bu sözlər bizim “Qadın evin dirəyidir” atalar sözumüz ilə tam səsleşir:

“- Sən mənə arvad olmamısan. - dedi, - Yıxılı evimin dirəyi olmusan, suyu olmusan, çöreyi olmusan, arvad olmamısan!..”

Amma elə bunun ardınca Müslümün əmisinin öz atasının dediyi sözlərə belə bir şərh gəlir:

““Arvad olmamısan”, - dedi, bala, anamız öləndə üzünə dedi.

Arvad gerek arvad ola, a gədə, dirək-mirək boş sözdü”.

Povestdə “arvad” konseptinə dair başqa bir maraqlı epizod kəndin arvadlarının xüsusiyyətlərinin təsvir olunduğu epizoddur:

“...bu kənddə hər şeyi arvadnan ölçürdülər, arvadı hər şeydən ölçürdülər. Filankəsin arvadı camış kimidi deyirdilər, oturduğu yerdən dura bilmir. Filankəsin arvadı toyuq kimidi, “tış” eləyəne yatır. Filankəsin arvadı adamı it kimi qapır. Filankəsin arvadı pişik kimi adama dırmaşır...”

Müslümün anası da povestdəki “qadın” konseptinin bir parçasıdır. Qolçomaq olan atasını kənddən sürgün edəndə anası heç düşünmədən öz ərinə qoşulub sürgünə yollanır. Körpə Müslümü isə taleyin ümidinə buraxır. “Pis ana”, “yaxşı arvad” konsepti. Uşaq vaxtı yetimçiliklə, yarı ac, yarı tox böyüyən bu qadın povestdə “qadın-xanım” konseptinin simvoludur. Əmisi uşaq vaxtı onu kənddə taleyin ümidinə qoyub gedən anasını Müslüm üçün belə təsvir edir:

“...Sənin anan arvad idi, bala, arvad idi!

Gün vuranda üzünə ışıldaırdı, yel vuranda donu xışldaırdı”.

Atasının anasına münasibətini də Müslüm əmisindən öyrənir:

“Özünə arvad gətirmişdi, bala, evinə qulluqçu gətirmişdi. O yetim qızı gətirdi, evin yuxarı başına keçirdi, evin xanımı elədi.

- Orda oturma, xanım, nəm olar!..

- Onu yemə, xanım, kal olar!..
- Qapını bağla, a gədə, xanıma soyuq dəyər!..
- A gədə, pəncərəni aç, xanıma istidi!..”

Povestdəki bir başqa arvad obrazı Müslümün öz arvadıdır. O, həm də Müslümün doğma əmisi qızıdır. Bu obraz povestdəki əmiqızı konseptinin arvad konseptinə keçidinin təcəssümüdür. Povestdə müharibədən yeni qayıdan Müslümün öz əmisi qızı ilə evlənməsinə haqq qazandırdığı belə bir epizod da var:

“...əmiqızı dediyin nədi - elə bacı kimi bir şeydi. Lap belə bacı olmasın, olsun o məsələ, - hansı ağzıgöyçək nə deyə bilər axı? Əmiqızıynan əmioğlunun kəbini elə göydə kəsilib!”

Burada da milli mentalitetin povestdəki işartılarını görmək mümkündür.

Müslümün bu əmiqızı-arvada münasibəti də çox maraqlıdır. O, müharibədən geri dönəndə onu böyükdən əmisinin də, əmisi arvadının da öldüyünü öyrənir. İndi ona bu dünyada doğma olan bir adam qalır - əmisi qızı. Əslində, povest Müslümün arvadının (əmisi qızının) ölümü ilə başlayır. Və elə povestin əvvəlindəki iki cümlədə Müslümün arvadına qarşı olan münasibəti bütünlüklə öz əksini tapır:

“Müslüm kişi dayanmışdı, arvadının sifətinə baxırdı; o sifət elə bil get-gədə büzüşürdü, daralırdı, balacalaşırıdı və o sifət o cürə büzüşdükcə, daraldıqca, balacalaşdıqca, elə bil ki, yavaş-yavaş dünyanın havası çoxalırdı, işığı artırıdı, ağacın, yarpağın rəngi-rufu açılırdı, otun-çiçəyin ətri, qoxusu dörd bir yanı bürüyürdü. Bu arvad dünyadan aldıqlarını geri qaytarırdı və dünya göz görə-görə cana gəlirdi, ətə-qana dolurdu”.

Povestdəki başqa bir maraqlı qadın obrazı dəllək Əbilin arvadıdır. Dəllək Əbilin “...pişik kimi adama dırmaşan” arvadı. Bütün kənd bu “ayağısürüşkən” qadının qəssab Qəzənfərlə münasibətindən xəbərdardır:

“...Dəllək Əbilin arvadından soğan iyi gəlirdi. Qəssab Qəzənfərdən dəllək Əbilin arvadının iyi gəlirdi. Hər dəfə Qəzənfərin başını qırxanda o iy Əbilin nəfəsinə dəyirdi, ürəyinin başına vururdu, beyninin içinə vururdu”.

Bu münasibətin düyünü Qəzənfərin müharibəyə yollanması, Əbilin isə ülgücü ilə öz boğazını kəsməsiylə açılır. Müharibədən Qəzənfərin qara kağızı gəlir. Əbil arvadının bu xəbəri öyrənəndən sonra evin bir küncünə çəkilib hönkür-hönkür ağladığını görür. Bəs Əbil bu arvadı o ölmüş Qəzənfərin əlindən necə ala bilərdi? Təkcə bir yolla - öz ölümü ilə:

“Əbil gözünü açdı, getdi, güzgünün qabağında əyləşib ülgücü aldı əlinə.

Əbilin əli əsirdi.

Əli əsə-əsə üzünü qırxdı, çənəsini, çənəsinin altını, boğazını...

...Və kəndə haray düşdü:

- Dəllək Əbil boğazını kəsib!..”

Epizodun sonu povestdə belə təsvir olunur:

“Və dəllək Əbilin üzü gülürdü; ilahi, axır ki, dəllək Əbil bu arvadı qəssab Qəzənfərin əlindən aldı. Heç olmasa, bu arvadın ağlamağını aldı”.

Povestdə qadın-gəlin konseptinin nümunəsi Çimnaz obrazıdır. Çimnaz Müslümün əmisi oğlunun arvadıdır. Əmisi oğlu şəhərdə oxuyub kəndə dönəndə Çimnazı da özü ilə gətirir. Şəhərli qızının kənd həyatının başlanğıcı povestdə belə təsvir olunur:

“Təzə gəlin hələ yerdə bardaş qurub oturmağı bacarmırdı. Şəhər adamıydı, öyrəşməmişdi. Otağın o başında bir köhnə sandıq vardı. Üstünə bir təzə yaylıq salmışdılar. Təzə gəlin də o sandığın üstə oturmuşdu; bir əlində nəlbəki, bir əlində qənd, çay içirdi.

O necə qənd dişləmək idi, Allah, o necə çay içməkidi?!

Nə çayın qurtultusu gəlirdi, nə qəndin xırıltısı. Elə bil ağzındakı qənd deyildi, yağ idi”.

Povestdəki bütün qadın obrazları içində sadəcə Çimnaz bu kəndə “yaddır”. Amma bu “yadlıq” da çox uzun sürmür. Müslümün əmisi oğlu müharibəyə yollanır və geri qayıtmır. Müslüm isə geri qayıdanda artıq bu “yadlıq”dan əsər-əlamət qalmamışdı:

“Həə, gəlinbacı, deməli sən də bu kəndin adamı oldun-getdin. Amma neyləyəydin, a yazıq, bu kəndi qoyub hara gedəydin, getməyə yerin nə gəzirdi?!.. Yenə burda heç olmasa başının üstə damın var”.

Povestin ən maraqlı qadın obrazı isə heç şübhəsiz ki, qozbel Fatmadır. Fatma kənddə anası ilə yaşayan “beldən şikəst, dildən pəltək, ağıldan kəm” bir qadındı. Ağıldankəm olsa da yaraşıqlıdır, “bircə belinin qozu olmasaydı, bu kənddə heç bir qızdan-gəлиндən əskikliyi olmazdı”. Və kəndin bütün dul kişiləri Fatmadan gözünü çəkmir:

“Cürbəcür otlar, çiçəklər kimi bu kənddə hər arvadın da ayrıca öz ətri, qoxusu vardı və hər kişidən səhərlər öz halalca arvadının qoxusu gəlirdi.

Bu kənddə üst-başından arvad qoxusu gəlməyən vur-tut üç-dörd dul kişi tapırdı.

Amma yox, o dul kişilərin böyründən keçəndə də adamın burnuna hərdən-hərdən bir tanış qoxu dəyirdi; o dul kişilərdən qozbel Fatmanın qoxusu gəlirdi”.

Fatma günlərlə dağda-dərədə dolaşır, tapdığı otlardan yeyir, buna görə də otları yaxşı tanıyır. Müharibənin ilk illərində, kənddə qadınlar özləri yeməyə, uşaqlarına yedizdirməyə bir şey tapmayanda onların köməyinə Fatma yetişir. Tanıdığı yeməli otlardan yığıb gətirir və analar acından zar-zar ağlayan uşaqlarına bu otlardan yedizdirib onları kiridirlər. Qış gələndən, yeməli otlar sovlub qurtarandan sonra da bu analar ümidlərini Fatmaya bağlayırlar. Və çarəsiz Fatma günlərin bir günü yeməli olub-olmadığını bilmədiyi, tanımadığı hansısa otlardan yığıb gətirir, əvvəlcə özü onlardan yeyir və beləcə, evin ortasında üzüqoylu düşüb qalır, gömgöy qusub ölür.

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi “qadın” konsepti Ramiz Rövşenin “Daş” povestində ən mərkəzi konseptlərdən biridir. Ümumiyyətlə, Ramiz Rövşen yaradıcılığında bu konseptin fərqli-fərqli variasiyaları tez-tez oxucunun qarşısına çıxır. Bu səbəbdən şairin həm poeziyasındakı, həm də nəsrindəki “qadın” konsepti bu sahənin tədqiqatçıları üçün zəngin mənbə rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavanşir Yusifli. Filoloji fantaziya. Bakı: Qanun, 2007, 224 səh.
2. Ramiz Rövşen. Nəfəs - kitablar kitabı. Bakı, Qanun, 2006, 760 səh.

Kəmalə UMUDOVA

Qoqolun “Şinel”indən Aydəmirin “Tvid palto”suna

Şərif Aydəmir: 1950-ci ildə Kəmaliyədə anadan olmuşdur. “Ruhuma saplanan şəhər”, “Yazıq olmuş yarsız ömrü keçənə”, “Çiçəkdən xırman olmaz”, “Məndilim səndə qalsın” hekayə kitablarının müəllifidir. İLESAM və TYB (Türkiye Yazarlar Birliyi) üzvü, ESKADER-in (Ədəbiyyat, sənət və mədəniyyət araşdırmaçıları Dərnəyi) qurucusularından biridir.

Türk yazıçısı Şərif Aydəmirin “Tvid palto” hekayəsi “Hamımız Qoqolun “Şinel”indən çıxmış” epigrafi ilə başlayır. Dostoyevskiyə aid olduğu deyilən (təzib olunsada, yenə də qarşımıza çıxan) bu ifadə rus klassik ədəbiyyatının mənəvi əsaslarını əks etdirən “kiçik insan” mövzusunun və obrazını yadımıza salır. Hekayə N.Qoqol və F.Dostoyevski ilə bir çox paralellərdə səsləşir. İ.Qonçarovun “obyektiv realizm” prizmasında geniş təhlillərə imkan yaradır. Hər üç yazıçının antropoloji baxışlarında insanın daxili dünyası əsas yer tutur. Kənd və şəhər, xəyal və reallıq, sevgi və maddi dünya, təbiət və cəmiyyət kimi təzadların girdabında özünü axtaran, təsdiq etmək istəyən insan Şərif Aydəmirin “Tvid palto” hekayəsində diskursiv müstəvidə mifoloji obrazlılıq qazanır.

Hekayədə həyatını yenidən qurmaq üçün uzaq Anadoludan İstanbula üz tutmuş bir insanın başına gələnlərdən bəhs edilir. Nə qəhrəmanın, nə də onun gəldiyi kəndin konkret adı bəlli deyil. Bu, Anadolu insanının taleyini özündə əks etdirən ümumiləşmiş bir obrazdır. Kimliyini, özünü “oralarda” qoyub xəyallarında yaşatdığı İstanbula pənah gətirmiş qəhrəman çox tez bir zamanda maraqlarının və xarakterinin onu əhatə edən mühit və insanlarla uyğun gəlmədiyini anlayır.

Hadisənin baş verəcəyi yer və zaman bəllidir: İstanbul və qış fəslə. Lakin mövzu nə qədər İstanbulla bağlıdır və məkan, hadisələr, real həyat şərtləri qəhrəmanı nə dərəcədə adekvat tanıda və təsdiq edə bilər, maraqlı olan budur, ona görə də bizi düşündərən bu sualın yaranması heç də təsadüfi deyil.

Hekayənin adına uyğun olaraq, soyuq qış havalarında bu yerin quru sazağına dözmək üçün “Tibet sığırı qədər dözümlü olmalısın” söyləyən qəhrəman, özünə isti əyin-baş almağı düşünür. Sexdə birgə çalışdığı Gərzəli Dursunla mağazaları gəzib isti palto axtarır. Boyuna, ölçüsünə uyğun bir şey tapmayıb kor-peşman işinə dönmək istəyəndə, qəfil bir hadisə baş verir. Haradansa peyda olan mağaza müdiri ona bir palto təklif edir: “Bir dəqiqə, - dedi və gözümü açıb - yummağa macal tapmamış, geyim şöbəsinin arxasından qolunun üstündə bir tvid paltoyla geri döndü”.

Bu qəfil yaranan səhnədə sehrbaz rolunda çıxış edən mağaza müdiri, Gərzəli Dursun və qəhrəmanın özü artıq arxa plana keçir, ikinci dərəcəli personajlara çevrilirlər. Böyük bir teatr tamaşası başlayır və onun baş qəhrəmanı paltodur. Qəhrəmanın gözü tutduğu, qəlbinə hakim kəsildiyi, qarşısına möcüzə kimi çıxan tvid palto hekayə boyunca onun yaşam amallarını təyin edən, düşüncə və hərəkətlərinə ölçü-biçi verən canlıya, ruha çevrilir. Gecə yatıb, sabah zəngin oyanmaq arzusu, siyasətə atılaraq bələdiyyə məclisinə üzv seçilmək istəyi, şöhrət, ad-san qazanmaq eşqi - bütün bunlar qəhrəmanın ətrafında baş verəcək bu və digər hadisələr cazibəsinə düşdüyü "işil-işil" parıldayan, əyninə "gümüş qəlib" kimi oturan, sabah öləcəyini bilsə belə, bir günlük də olsa, geyinmək istədiyi o tvid paltodan başlayır. İşıqda bir, kölgədə başqa rəngə çalan, alışıb-yanan palto hekayədə qrotesk çizgiləri alır və maskalanmış, simasını itirmiş mühitin, sonda İblisin simvolu kimi bədii əhəmiyyət qazanır.

Hekayə qərribə bir ovqatla başlayır: "İstanbulda dörd deyil, iki mövsüm var". Dörd mövsüm deyil, cəmi iki - qısa və uzun mövsüm yaşayan bir şəhərin nə yazı yazdır, nə qışı qış. "Qış olmayan mövsüm" və "yay olmayan" mövsüm. Yəni təbiətin cəmi iki halı var İstanbulda, onlara da hekayənin qəhrəmanı ad verə bilmir. Güzaran qurmaq üçün üz tutduğu bu böyük şəhərin bütün fəsillərinin rəngləri, qoxuları cəmi iki sözə yüklənib: qısa olan - qışa bənzəməyən və uzun olan - yaya bənzəməyən mövsümlər. Bütün böyük İstanbul yalnız bu iki qeyri-bərabər zaman kəsiyinə sığıb.

Hekayənin ilk abzasının son cümləsi - "Bildiyimiz yaz başqa olur ellərin yaşadığı məmləkətlərdə" - fəsil mövzusunu konkret məkan və zaman kontekstindən uzaqlaşdırır, gerçəyin daha dərin qatlarda gizləndiyinə diqqətimizi yönəldir. Birbaşa mətləbə keçmək istəməyən qəhrəman söhbəti çox uzaqdan başlayır. İstanbul haqqında danışmaq istəsə belə, ona doğma olan, yaxın olan ellərdən söz açır. Uzun-uzadı uzaq Anadolu mənzərələrini tərif edir. İstanbul isə, onun sevdiyi və tanıdığı əyalət şəhərindən və ya kənddən fərqli olaraq, daha dar və qısa zaman kəsiyinə sığışmış və həyat əlamətlərini itirmiş, insanın əbədi həyat eşqi və inamının faniliyin miqyasında çox dəyərsiz göründüyü, "mədəni şəhər kimi tanınan" bir "ölkədir".

Bu məkan qəhrəmanın duyğularında rəngsiz, bəsit, "təbiət səsləri" eşidilməyən, küçələrində, meydanlarında soyğunçu görkəmində alver edən kəslərin yalanlar uydurduğu yad bir məkan kimi təsvir edilir. Bütün epitetləri bir söz əvəz edir: "Bu İstanbul". İstanbul tək-cə "təndir kimi qaynar", "yazı yaz, qışı qış olmayan" şəhər kimi deyil, sosial və mənəvi problemlər içində boğulan kimsəsizlərin taleyini əzib -tapdalayan, onlara qarşı etinasız davranan kortəbii bir gücü, qüvvəni ifadə edir. Əslində, bu bir simasızlıq tablosudur, cəmiyyətdə haqq-ədalətin, mənəvi dəyərlərin pozulmasının simvolik ifadəsidir.

İstanbulun təsvirində ziddiyyət prinsipini bir cümləsi ilə önə çəkən qəhrəman öz duyğularını, fikirlərini rahat dilə gətirir, oxucunu böyük bir həqiqəti aşkara çıxaracağı məqama hazırlayır. Əsərdə buna yönəlik birbaşa açıqlamalar verilmir, lakin hadisələrin inkişafı oxucunu qəhrəmanın ardınca son həqiqətə addım-addım yaxınlaşdırır. Konfliktdən drammatizmi üfqi artan xətlə deyil, Dantenin "İlahi komediya"sındakı cənnət-cəhənnəm kontekstində, alt-üst qatlarda dərinləşir. İblisin qəfil tələsi, cəhənnəmin qapıları qəfil açıldığı kimi, qəfil də bağlanır.

Konfliktdən mərkəzində gördüyümüz adsız qəhrəman böyük bir ehtirasla şəhər həyatına və insanlarına uyğunlaşmaq, onlarla barışıqda olmaq

istəyir. O, Yəhya Kamalın, bir çox başqa şairlərin təriflədiyi İstanbulu anlamağa, sevməyə çalışır, burda da öz dünyasını, təmsil etdiyi mədəniyyətin, xalqın adət-ənənələrini axtarır. Anadolunun sazını, türküsünü, böyük çinarlarının kölgəsində başıçalmalı yaşlı analarının söhbətini, motal pendirini, kababı, lahmacunu görmədikcə, İstanbulu müqəddəs, əziz yer, cənnət kimi öyənləri anlamaqda çətinlik çəkir. Bir də şəhərlilər - kəndlilər qarşıdurması var İstanbulda. Bu da qəhrəmanın qəlbini ağrıdır. O, özgələşmiş, yadlaşmış insanlardan üz çevirib geriye dönməyi belə düşünür. "Gedərik. O qədər də üzsüz deyilik. Biz gedincə geridə qalanı gözünüzə təpin". İstanbulun təbiətini anlatmaq istəyərkən, qəhrəman özü də bilmədən sözü, söhbəti başqa nəsnəyə, başqa istiqamətə yönəldir.

Reallıq onun görə biləcəyi, duya biləcəyi gözəllikdən uzaq olduğu üçün, mövzu təbiət deyil, sosial ziddiyət, dünyagörüş fərqliliyi və təbəqələşmə üzərindən kəskin notlar almağa başlayır. "Anası soğan, atası sarımsaq, daha özü gülməşəkər olası deyil ki", - İstanbulun yazı, yayı, qışı da bu könül insanının qəzəbinə tuş gəlir. İstanbulda təbiət və insan onun dünyagörüşünə yaddır. Xeyallarında nə qədər güclü və xoşbəxt olmaq istəsə belə, nəticədə "Dilini bilmədiyim ölkələrə atdılar məni, heyif", - söyüməkdən başqa çıxış yolu qalmır qəhrəmanın. Lakin son etiraf səslənənə qədər pullu olmaq, mənəb qazanmaq istəyi tvid paltonun timsalında onun sirdaşı, yoldaşı, nəsihətçisi, yol göstərəninə çevrilir və sonacan onu sınağa çəkir.

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz rus ədiblərinin də əsərlərində sadə eləcə də mənəvi dəyərlərə üstünlük verən insanın böyük şəhərdə taleyi, yeni sosial status qazanmaq arzusu psixoloji ziddiyyətlər fonunda təsvir olunur. Qonçarov romanlarında Peterburqu böyüyən kapitalist şəhəri kimi təsvir edir. Kapital münasibətləri şəxsiyyətin həyatını çətinləşdirir. Mədəni baxışlar, patriarxal dünyagörüş xaosla əvəz olunur, əyalətdən gələn insanı Peterburq kimi nəhəng udur. Böyük şəhərdə həyatın kapitalist ritmi onu çətinliklərlə üz-üzə qoyur, məhv edir. Qonçarovun əsərlərində Peterburq real mənzərələrlə təsvir olunur. Qoqol isə Peterburq reallığını təsvir etmək üçün fantastik, qroteskləşmiş obrazlara müraciət edir ("Burun", "Şinel"). Dostoyevski "Cinayət və cəza" romanında onu "ölü, uydurulmuş, ən fantastik şəhər" adlandırır. Qonçarovun "Pallada" gəmisi"ndə daha bir paytaxt - dünya kapitalizminin mərkəzi London təsvir edilir. Bir səyahətçi gözüylə baxan qəhrəman "Burda həyat yoxdur, görünən yalnız alverdir", - deyə bilir. "Təbiət də eynilə, elə bir düzənə qoyulmuşdur ki, hər şey proqrama uyğun inkişaf edir və yaşayır". Londonda "nəinki ictimai fəaliyyət, hətta hamının və hər kəsin bəlli bir həyatı var və o, demək olar ki, maşın mexanizmi kimi çalışır". Unifikasiyalaşma pul münasibətləri üzərindən idarə edilən cəmiyyətin təbii və yeganə yaşam prinsipini təşkil edir. Londonu gören Qonçarov, qəlb sıxıntılarında qurtulmaq istəyir və doğma kəndi Oblomovkanı xatırlayır. Ayaqları altında doğma kəndinin torpağını daşdığını qürurla dilə gətirir.

Şərif Aydəmirin hekayəsində də sosial və mənəvi dəyərlərin seçilməsinə yanaşma paytaxt və əyalət, İstanbul və Anadolu kimi təzadların üzərindən qurulur. İstanbul sosial aspektdən, əyalət isə mənəvi mənə kəsb edən ştrixlərlə anılır. "Köhnə İstanbulun hər yeri sər in çeşmələrlə doluymuş. İndi o suyu qurumuş çeşmələrdən borulardan axan kimi qaynar hava axını gəlir. Qaynar hava beton divarlara vurduqca, daha kəskinləşir, daha çoxalır, gedib küçələrə, küçələrdə insalara, insanların sığındıqları evlərə,

dükanlara, bazarlara, avtobuslara, qatarlara, avtomobillərə tökülür... Fərqli-fərqli maşın səsləri, yaramaz, azmış insanların bağırtiları, turşumuş, kif iy-qoxu, toz dumanı, his-pas... Bunlara bir də kimsəsizlərin kimsəsizliyini, kasıbların kasıblığını, işsizlərin də işsizliyini əlavə et, hər adama bir dənə oksigen çadırı qursan, yenə boğular, vallahi". Anadoludan İstanbula xoş güzəran ardınca üz tutmuş qəhrəman, əslində, baharı, yayı anlatmağa çalışır. Lakin onun gördüyü İstanbul maşınların səs-küyünə, tütüsünə qarışaraq yollarda, küçələrdə itib-batan, şəhərin bürkülü istisindən, tozundan boğulan insanların məzar yeridir. Onlar burda ölüm üçün sıraya düzölmüşlər, tabutlar buradan sırayla uzaq məmləkətlərə yola salınır.

Anadolu insanının mənəviyyatı, könöl dünyası, kökləri əsrlərə dayanan əxlaq norma və dəyərlərinin İstanbuldakı zaman axışına təsiri yoxdur. Qəhrəman həyatında baş vermiş hadisələri və ya əsas hadisəni danışmamışdan öncə oxucuya sual ünvanlayır: "Ellərin yaşadığı məmləkətlərdə yaz necə olur?" Bu sualın cavabını qəhrəmanın özü qədər heç kim doğru anlada bilməz. Zəmindən, doğma nəfəsdən ayrı düşməyin çəkilməz olduğu İstanbulda insanlar təmənnasız sevməyi və yardım etməyi unutmuşlar. Bəlkə və ya ilk növbədə elə o insanlara üz tutaraq, qəhrəman el-obasının, yaşadığı məmləkətin doğma ab-havasına dönür, o yerlərin baharı, yazı haqqında uzun-uzadı, sevgi dolu söhbətə başlayır.

İstanbulun yayına yay, qışına qış deyə bilməyən qəhrəman bizi təəssüratları və xatirələri ilə dolu keçmişinə, doğma yurd yerlərinə götürür. Qəhrəmanın qəlbi "oralarda"nın, doğma kəndlərinin, el-obasının ab-havası ilə döyünür. "Oralarda" yazın necə gəldiyini anladarkən qəhrəmanın ürəyi sözlə dolub-daşır. Adını səsləndirmədiyi doğma torpaqlar, əslində, Vətən anlayışını ifadə edir. Yurd yeri nağıl kimi, layla kimi əzizdir, əbədiyyətdən və sevgi ilə çoxalacaq sonsuz yaşamdan xəbər verir.

O yerlərdə insanlar aprelin gəlişi ilə soyuq havaların bir daha geri dönməyəcəyindən əmin olaraq, isti paltarlarını çıxarar, əyin-başını yüngülləşdirirdilər. Torpaqdan qalxan buxar insanı həyəcanlandırır, budaqlar tumurcuqlayır, arx suları, saçlarını daraymış kimi, dərələr boyu bir o yana, bir bu yana axıb gedir.

"Leyləklər qədim zaman yolçuları kimi çıxıb gəlirlər. İnsanların yetişə bilmədiyi uca təpələrdə oturlar... Onlar yeddi ölkəni keçərək, gəlib bu təbiətə xalı sərəkən, öz ömürlərini uzanar, yoxsa insan oğlunun ömrünə ömür qatarlar... bilən olmaz". Ellərin yaşadığı məmləkətlərdə bahar gəlincə, çiçəklər ətirli, canlı olar, arılar, kəpənəklər belə, hər zaman həyat eşqini yada salarlar. Bu eşqdən pərvazlanan təzə gəlinlər qırmızı şaldan tikdirdikləri fatalarını dalğalandırar, göydən süzölüb gələn şəfəqləri xəfif küləklərin əlindən alıb qollarına taxar, yallı gedərlər. Mavi səmanın altında, qara torpağın üstündə növrüzgülü, kəklikotu, xədicəgülü şəhli tərəvəti ilə "bayram çocukları"ni xatırladır, bəzəkli donu, geyimi ilə öyünən məsum uşaqlar kimi, dünyanı əbədi bayram əhval-ruhiyyəsi içində parlaq rənglərə boyayırdılar.

Hekayədə bütün gözəlliklər "oralarda", "ellərin yaşadığı məmləkətlərdə" baş verir. Əyalətdə, "oralarda" təbiət və insan münasibətləri açıq-aşkar sevgi və rəğbət dolu hisslərlə təsvir olunur. İstanbul isə, müəllif rəğbətindən uzaq, ürəyə yatmayan məkan kimi təsvir olunur. "Yalan oğlu yalan!" - deyə biləcəyi adamların maddiləşmiş, daşlaşmış hafizəsində Anadolu torpağının isti nəfəsi, təbiətin varlığı heç bir önəm daşımır.

Kövrək və həssas qəlbində böyük dünyalara, sonsuz sevgiyə, şəfqətə inanan bu kasıb kəndli, əslində, insan sərrafıdır, söz sərrafıdır. Onu aldadanları ayırd edə bilir, bir az da gücünün yetmədiyini vəziyyətlərə düşmək istəmədiyindən, haqsızlıq qarşısında susur. Təhkiyə əsasən qəhrəmanın özü-özü ilə söhbəti, daxili monoloqu şəklində qurulur. İstanbul kimi böyük bir "ölkə"də onun incikliyi, narahatlığını kim duyacaq, kim onun dərddli türkələrini dinləyəcək, Anadoluda qılınc kimi kəsəri olan atalar sözlərini, deyimlərini dinləyib, kim tərbiyə, ədəb almaq istəyəcək, yalanından əl çəkəcək?! "Ah, canım, ah! Başımıza kü! Doğulub böyüdüyümüz yerlərdən İstanbula gələrkən "Bilmək olmaz, bəlkə qəhrimizi çəkəcək adam tapılar", - deyərək bir az da nazımızı özümüzə gətirdik. Bəzən bu üzdən şəhərdən küsər, ona arxamızı çevirib oturuq. Bəlkə "Türkülərimiz bizi tək buraxmaz", - deyərək, teli qırıq sazımızı da gətirdik. Hər kəsin sözü öz ürəyinin səsidir. O səbəbdən ürəyimizlə birlikdə bir-iki kəlmə sözumüzü də götürüb gəldik. Amma qışımızı və yazımızı özümüzə İstanbula gətirə bilmədik!"

Şərif Aydınəmirin qəhrəmanının yaşantıları Dostoyevskinin "kiçik insanını" xatırladır, daxili səsi onun "zavallı cəngavər"lərinin səssiz fəryadına bənzəyir. Hər zaman sonu xeyirin qələbəsi ilə bitəcək nağıllara inanan kimi inanır həyata, böyük şəhərə, onun bazarlarda müştərilərə mal sırıyan alverçilərində. Bu şəhərin və onun təsadüfi insanların yalnız bir dərddi var - pul, var-dövlət, mal-mülk. "Mən onlara inanmağına inanmasam da, səsimi çıxarmağa qorxuram", - qəhrəman deyir. O, istanbullu olmaqdan ehtiyat edir, sadəcə, günümüzə çalışın bir fəhlə statusunu qoruyub saxlamağı özünə hünər bilir. Bu, həm də qəhrəmanın daxili ikiləşməsini, səbətsizliyini göstərir.

Hekayənin qəhrəmanı birmənəli, hamının qarşısında dərddlərini bəyan edən zavallı deyildir. Yazıçı onu mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter kimi göstərir. Dövlət adamları, məmurlarla qarşılaşmaqdan ehtiyat edən qəhrəman, bunu özünəməxsus bir qürurla, təvazökarlıq və çəkingənlik hissləri ilə izah edir. Lakin Sultan çiftliyində yoxsullara torba-torba kömür paylayarkən keçirdiyi hisslər tamam başqa bir insandan xəbər verir. Xeyirxahlıq edən, yardımsevər, duyarlı bir insan. Lakin psixoloji realizm üslubuna uyğun olaraq, Şərif Aydınəmir qəhrəmanını sonsuz mənəvi güc sahibi kimi təsvir etmir. Əksinə, onu mütilik hissəyə qapılmış, özünü və ailəsini taleyin kor axarına buraxaraq, yaşamaq, hüzur tapmaq təhlükəsiylə üz-üzə qoyan, Yaradanın ona əmanət etdiyi torpaq, təbiət, Allah eşqinə xəyanət edərək bu yanlışın əzabından bixəbər bir cahil kimi təqdim edir. Gerisini düşünmədən, banka gedib kredit götürməklə həyatını asanlaşdırdığını düşünən qəhrəman bir müddət xəyalların ardınca özünü çox böyük qüdrət sahibi elan edir. Yazıçı pulun, varın magik gücünün təsiri altında sadə bir insanın daxili yaşantılarını realist qələmlə təsvir edir. "Bu kredit kartını icad edənə sirat körpüsündən sorğu-sualsız keçirəcəklər, - deyirəm... Bu nə rahatlıqdır, nə fərahlıqdır, Allahım! Sanki göydən qopub ovcumuza düşüb o kartlar...", "...Görməyə dəyər, bizim kefirmiz bəyde, paşada yox. Kartı qutuya salırsan... ovcuna gəlir gözünü sevdiyim göy kağızlar... Artıq bütün xərcləri kredit kartıyla ödəyirəm". Kredit kartı tvid paltonun ardınca kimlik, şəxsiyyət qazanan bir canlıya, onu idarə edən fəvqəlgücə çevrilir.

Tvid paltonu əyninə geyindiği gündən qəhrəmanın sorağı dillərə düşür, insanlar onun tərcümeyi-halını təzədən yazırlar, haqqında olmazın dediqodular, rəvayətlər uydururlar. Və tvid paltonu geyinən insan mərhəmətli,

ürkək ola bilməzmiş, kəpənəyi belə öldürməyə qıymayan insan, sən demə, pul qazanmağın yolunda hər şeyi sınımış, hər cinayətdə əli olan qanuni oğru imiş. "Hər gün iki bədən və iki ruhla" yaşamağı öyrədir tvid palto öz qurbanına: həm pişik balası kimi küldə eşələnməyi, həm də Makedoniyalı İskəndərdən də bacarıqlı bir kəs kimi yaşamağı. Tvid palto onun həm də saysız "sevənlərinin", qohum-əqrabasının olduğunu üzə çıxarır. Tvid paltonun gücü hekayədə getdikcə şişirdilir, daha böyük ölçülər qazanır, grotesk çərşivəsini alır. O, qəhrəmanı xidməti vəzifələrdə irəli aparır, həmkarlar təşkilatına üzv, ailə qurumuna başçı təyin edir. Qəhrəman tvid palto ilə eyniləşmişdir, onun kimi təkəbbürlü, qürurlu, özündənrazıdır. Lakin onun qəlbi hər zaman mərhəmətə, təvazökarlığa açıqdır. Qəhrəmanın özü də sevimli paltosunun onu çətin vəziyyətə saldığını bilir, lakin onunla mübarizə apara bilmir. "Kənddən gələndə gətirdiyim kəlmələrin içində bunlar yox idi", - deyər qəhrəman acizənə tvid paltosuna müraciət edir, "silahdaş", "əməyin istismarı", "proletariat", "sınıf" kimi mənasını bilmədiyi sözlərdən canını qurtarmaq üçün yardım istəyir. "Nə olar, tvid palto, dilə gəl, dilə gəl və anlat bunları mənə!"

Tvid palto ilə bu qədər yaxınlaşmanın, eyniləşmənin arxasından qəhrəmanın dərin psixoloji sarsıntıları görünməyə başlayır. Təkəbbür, özündənrazılıq hissəsinə qapılmış olsa da, qəlbində dinclik, hüzür tapa bilməməsi onu narahat edir. "Əvvəllər ürəyim dağ reyhanı kimi ətir saçardı. Ürəkdolusu nəfəs alardım. Xeyallara dalardım, göy muncuqlar tökülərdü səmadan rüyalarım... İndi nə rüyaya yer var, nə səhənin aydınlığında düşüncələrə". Ətrafında bütöv, canlı dünya mənzərəsi deyil, onun parçalanmış, darmadağın olmuş pazlları, xanələri var. Burda insanlar bir ola bilmir. Qəhrəmanın daxili dünyasında, həyat fəlsəfəsində qurd quzuyla otlayır, iki baş bir yastıqda saf, xoşbəxt ömür sürür. Ətrafdakı insanlar da hərəsi bir tərəfə çəkir, həyatı mənfəət, var-dövlət uğrunda mübarizə meydanına çevirir. Çəkişmələr, davalar da buna görə baş verir.

Hadisələr dramatik sona yaxınlaşdıqca, qəhrəmanın daxilindəki səs burulğan kimi baş qaldıraraq ona rahatlıq verməyən suallara cavab istəyir. Cavab gecikmir. Tvid paltonun hakimiyyəti məramına çatır. Kredit borclarını ödəyər bilməyən qəhrəmanın evinə polis gəlir. Mal varlığını gizlətməkdə ittiham edərək, onu həbs edir. Bütün xeyalları puç olmuş qəhrəmanın həyat yoldaşı Aişə isə özünün də bu cinayətdə günahkar olduğunu dilə gətirir. "İstanbul ağılınızı aldı. Alınmış ağılla bir kökdən yapışamдық... Bir-birimizə ər-arvad olduq, yar olamдық. Yanlışda yarışdıq... Mümkün olsaydı, cəzanın yarısını mən çəkərdim həbsxanada".

Hekayədə baş verən hadisələrdə Aişəni yalnız sonda görürük. Adsız qəhrəmanın Aişə adlı ömür-gün yoldaşı qəfil, son və çətin ayaqda bir dastan obrazı kimi, xilaskar kimi ortaya çıxır. Onun səsindəki əminlik, fikirlərindəki duruluq, müdriklik xalq məənəviyyatının saflığını, sağlam təməlini, gözəlliyini ifadə edir.

Aişə adı da təsadüf olaraq seçilməmişdir. Türkiyə cəmiyyətinin avropalaşmış, Qərb düşüncəli insanların da, adətən, bu ad geriliyi, cəhələri ifadə edir. Şərif Aydəmir isə əyalətdən gəlmiş Aişə adlı bir qadına ümumtürk yaddaşını, təfəkkürünü, milli varolma gücünü özündə ehtiva edən poetik obrazlılıq qazandırır. O, təhsilsiz, elmlərdən bixəbər ola bilər, lakin cahil deyildir, çünki o, anadır, həyat verəndir, özünü ailəsi üçün qurban verməyi şərəf və borc biləndir.

Yazıcının əsərində psixoloji məqam, son hədd situasiyası yeni bir insanın doğulması, katarsis hadisəsi deyil. Aişə və qəhrəmanın qəflətdən

ayılması, əslində, iblisə uymuş olduqlarını dərk etdikləri məqamda baş verir. “Allahım!” müraciəti gözəl aləmlərin möcüzə gözü ilə dərkində dilə gələn bir nalədir, aman istəyidir, təklük qorxusundan doğan fəryaddır, “O”nunla vəhdətdə olmaq, “O”nda nicat tapmaq, xilas olunmaq istəyidir, duasıdır. “Allahım! ... mən necə ... qaranlıq mağaralara qucaq açdım, necə!” Qəhrəmanın düşüncəsində səsləndirdiyi bu sualı sanki Aişə də eşidir. “İkimiz də susduq”. Susaraq bir-birini anlayan iki insan, əslində, həqiqət qarşısında susur. Sual deyil, ona verilən cavab önəm daşıyır. Susmaq özü də bir etirafdır, Allahın insana verə biləcəyi və verdiyi böyük sevgi dilsiz danışır, onun yeri könüldür.

Könül adamı kimliyini pul, kredit kartı, tvid palto təyin edə bilməzdi. “Tvid palto divarda asılıb durur. Ona heç kim toxunmamışdı. Yenə bütün möhtəşəmliyi üzərində idi. İşıqdan toxunmuşdu sanki. Pul-pul rəngləri indi daha çox göz qamaşdırırdı. Gözlərimi ondan çəkə bilmirdim. Ah, iblis!” Allahdan ayrı düşən, alın yazısından kənara addım atan insanların aqibətində sonda iblislə qarşılaşmaq var. Seçim insanındır. Şeytanla bağlanan saziş həmişə təhlükəlidir, yalandır, çünki insan qəlbi hər cür var-dövlətdən qiymətlidir. Bu dəyişməyə razılıq verən, insan udur.

Mənəvi yaddaş Aydəmir hekayəsində fərd, ailə və milli bütövlüyün təminatı kimi təsdiq olunur. Yaddan çıxmış və qəflətə uğramış əbədi və ölümsüz xalq mənəviyyəti, Anadolu mədəniyyəti kodları öz mahiyyəti ilə son anda zühur edir. Qəhrəman və onun Aişə adlı ömür-gün yoldaşının bağışlamaq və bağışlanmaq istəyi, yanlışlarını etiraf etmələri türk insanının Yaradan və bəndəsi ilə münasibətlərdə həqiqətləri, ilahi mahiyyəti aşkarlamadan xilas olunmayacağına inamı ifadə edir. “Sən “Buralarda göy guruldadır”, - demişdin, əslində, biz daxilimizdəki göyü guruldada bilmədik. “Sazımızla, sözümüzle, türkülərimizlə”, - gəldik demişdin. Bu, böyük bir yalandır. Biz türkülərimizlə gəlsəydik, bu acıları yaşamazdıq. Türkülərimiz önümüzə düşər, ürəyimizi doldurar, yad sevdalara düşməyə qoymazdı. Əgər sözümüzle gəlsəydik, dilimiz bunca haramı dadmazdı. Və doğrudan da, sazımızla gəlsəydik, çirkinə könül verməzdik. Demək ki, cismimiz gəlmiş buraya, canımız isə orada. Kök boyamız, öz suyumuz, öz unumuz orada”. Aişə əsərin qayəsinə uyğun olaraq müəllifin səsinə çevrilir. Səhər polisə təslim olacaq, məhbəsə girəcək ərinə irad tutmur, ona ürək-dirək verir, onu bağışlayır, çünki özünün də baş vermiş yanlışlarda məsuliyyətini dərk edir. “İlk baş qoyduğumuz yastıq durur. Heç kimə vermədim. Cəhizimdən tək bir o qaldı. Sən dönüncə təmiz üz taxaram. Uşaqları başımıza yığarıq”. “Allahım! Bu zənginliyi mən necə görmədim...”, - qəhrəman öz içindəki gizli və kamil insanı üzə çıxardıqdan sonra əsiri olduğu cahilliyə üsyan edir.

İnsan özünü fərdçilikdə deyil, birlikdə, bütünlükdə təsdiq edə bilər. İnsan onu yaratmış və onunla birgə yaranmış canlı aləmdən ayrı düşə bilməz. İnsan onu ətrafı ilə, təbiət və insanlarla bir yerdə tutan sevgi cövhərindən ayrılıb uzaqlara getsə də, təkliyə, yalqızlığa tab gətirə bilməz. Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanında Marmeladov öz evlilik tarixçəsini Raskolnikova anladır. Yüksək təhsil və tərbiyə almış Katerina İvanovna yoxsulluq və təklükdən, başsız qalmış övladlarına ata tapmaq üçün Marmeladovla ailə qurur. Marmeladov bu addımı “getməyə yeri olmayan” insanın son xilasa ümidi adlandırır. “Tvid palto” hekayəsinin qəhrəmanları da kimsəsizlik, tərək edilmişlik, mənəvi yoxluq hissənin çox ağır olduğunu anlayırlar. Çıxılmaz olan həm də keçmişdə yaşanmış xoş güzəranın, hüsurun, ailədə sevgi və həmrəyliyin verdiyi qəlb rahatlığı,

cənnət duyğusunun bir də geri gəlməyəcəyi qorxusudur. “Birlikdə ilk baş qoyduğumuz yastığımız durur, heç kimsəyə vermədim”, - dedikdə, Aişə türk xalqının birlik haqqında qərinələrdən gələn həyat təsəvvürünə, təcrübəsinə güvənir, sığınır.

Anadoluda ailə quran qıza cehiz verilən uzun və tək yastığın simvolik mənası da həyatı ilk gündən son günədək birlikdə gələcəyə götürmək, ümidlərə daşımaqdır. Həyatının, taleyinin sınaqdan keçdiyi ən çətin bir zamanda, yarına, yoldaşına, uşaqlarına sahib çıxan Aişə əsərdə ümumiləşdirilmiş bir türk, Anadolu qadını obrazına yüksəlir. Nağıllarda xeyir şərə qalib gəldiyi kimi, Aişənin də sevgisi, yanlış addım atmış insana qarşı həmrəylik duyğusu dünyanın zalımlığına, qaranlıq gecələrinə işıq tutacaq xalq mədəni yaddaşının ifadəsidir.

Təsadüfi deyil ki, türk mədəni qavramında “yıxılı evin dirəyi” ifadəsi məhz qadınlar üçün deyilir. Adsız qəhrəmanın Aişəsi sədaqət, sevgi, ərdəm sahibi olaraq, əslində, xalqın Ev, Dünya, Kainat, əzəli yaranış haqqında təsəvvürlərini üzə çıxarır. Gözəllik təbiətin təmənnəsiz sevgisi idi. Halallıq, bərəkət, hüzur o torpağın isti, doğma nəfəsində idi, nəfsi öldürə biləcək qədər o güclü nəfəsdə. Ata-babadan qalma əxlaq, ocaq, ailə, yaşam ənənəsində, Yunus Əmrənin “Məni məndə demə, mən deyiləm. Bir mən vardır məndə, məndən içəri”, Hacı Vəli Bektaş kimi “İkilik yox, birlik var...”, “Bir olaq, iri olaq, diri olaq” qavramları, əslində, hər bir türk insanının qəlbinin dərinliyində yaşayan, amma unudulmuş dəyərlər kimi Aydəmir hekayəsində qarşımıza çıxır. Ruh, mənəviyyat bağları qopduqca, unudulduqca, ağıl əlindən alınmış insanlara qalan iblisin oyununda iştirakçı, oyunçu olmaqdır.

İslam və xristian mədəniyyətlərində iblis insanların ürəklərinə yol tapan, onları haqqı tapdamağa məcbur edən, lakin eyni zamanda, şərin təmsilçisi olaraq ciddi müqavimətlə qarşılaşan bir qüvvə kimi təsvir olunur. Şərif Aydəmirin hekayəsində Qoqol və Dostoyevskiyə xas grotesk və fantasmaqoriya səhnələrinə rast gəlirik. “Şinel”, “Cinayət və cəza” əsərlərində ölümlər və ya əşyaların canlanması, real qüvvəyə çevrilməsi, insanı manipulyasiya etməsi cəhdləri təsvir olunur. Raskolnikov röyasında ona rişxənd eləyən qarını ikinci dəfə öldürməyə cəhd edir. Bu, möhtəşəm bir mübarizə səhnəsidir. Raskolnikov yuxuda onu qarabaqara izləyərək, daxili təslim etməyə çalışsan, ona səssizcə gülən qarını, əslində, onu izləyən vicdanını susdurmaq və ideyasına sahib olduğunu təsdiq etmək məqsədilə əlinə bir daha balta alır. Lakin qarını susdura bilmir, o hey güldür. Raskolnikovdan fərqi olaraq “Tvid palto” hekayəsinin qəhrəmanı öz vicdanını susdurmaq istəmir, o düşməninə artıq yaxşı tanıyır və üzərinə atıldığı, astarını söküb atdığı, təpiyinin altına aldığı o palto-iblisə artıq onun qəlbində yer yoxdur.

Tvid palto, bir zamanlar qəhrəmanın ən yaxın dostu, sirdaşı, onu İstanbulun həm havasının, həm insanların soyuq nəfəsindən qoruyan arxa-dayağı idi. İndi isə qulaqları, əlləri, ağılı olan qorxunc bir məxluq kimi onun qarşısında durur, ona göz dağı verir, lakin artıq iç üzünü, astarını bəlli etmişdir. “Bağırsaqlarını çəkib çıxarırmış kimi astarını sıyırıb qopardım. Üstündə təpindim, təpindim, təpindim...”

Əsərin əvvəlində zahiri təzad müstəvisində nəzərə çarpan İstanbul və əyalət mövzusu, gördüyümüz kimi, sonda dərin daxili məzmun kəsb edir. Tvid palto divardan asılıb qalmış cansız əşya deyil, qəhrəmanın qəlbinə girmiş, onu tələyə salan iblisdir. Palto qəhrəmanın varlanmaq eşqinin rəmzidir, şəhərli olmaq, zənginlər kimi yaşamaq, mənəvi yükədən qurtularaq

fövqəlinsan, özünü aşmış, başqaları kimi, lap elə sexdə onunla çalışan Gərzəli Dursun kimi, hər düyünü çözməyi bacaran biri olmaq haqqını qazanmaq istəyidir.

Dostoyevskinn Qanya İvolqin, Yeniyetmə, Qumarbaz kimi "rotşildlik" və ya Raskolnikov kimi "napoleonluq" iddiasına düşmüş qəhrəmanları da bənzər situasiyaları yaşayırdılar. "Yoxsul insanlar" povestinin qəhrəmanı Makar Devuşkinin də qəlbini geyim-kecim qayğıları didib-dağıdırdı. Sevdiyi Varvara üçün də o, ilk növbədə geyim, şlyapa almışdı. Şərif Aydemirin qəhrəmanı da onu narahat edən suallara cavab tapa bilmir. "Zəngin olmaq günahmıdır, yaxşı yaşamaq cinayətmidir? Həyat nə qəribədir!" - düşün-cələri qəhrəmanı öz ideyası ardınca arxasına baxmadan addımlamağa, xəyallar qurmağa sövq edir. Kasıblığın onu alçaltmasını istəmədiyi üçün, qəhrəman əsil bədbəxtliyi düşünmədən kredit pullarını sağa-sola xərcləyir. Zənginlik xəyalı quran qəhrəman, tvid paltonu əyninə geyindiği gündən dostlarının çoxaldığını, ona qarşı diqqətin, hörmətin, ona qulluq göstərmək istəyənlərin sayının artdığını görür və bu məqamları onu çox xoşbəxt edir. "Dünyanın harasına gedirsiniz - gedin, pulun dili eynidir".

Borc müvəkkili bir gün qapısını döyəndə, əşyalarına, evinə həbs cəzası kəsəndə heç kim yardımına gəlmir, yanına belə, yaxınlaşmır. Dili qurumuş qəhrəman tvid paltonu ona sevdiren insanların, əslində, onu da öz düşükləri cəhənnəmə yoldaş etmək istəyindən xəbərsizdir. Kredit kartının, pulun, paranın verdiyi azadlığı, Makedoniyalı İsgəndər fatehliyi, qalib insan ruhunu ona çox asanlıqla peşkəş edən "dostlar" sonda onu tək qoyur, ondan üz çevirirlər.

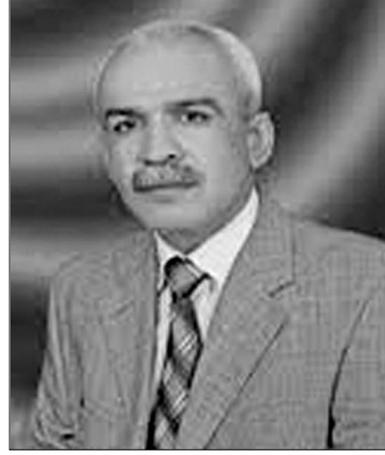
Əslində, insana qarşı münasibətin yalnız maddi dəyərlərlə ölçüldüyü bir realıqda, qəhrəmanın şəfqətə, mərhəmətə, qardaşlığa ümid bəsləməsi yersiz, gülünc görünə bilər. Lakin müəllifin məramı sosial-məişət hekayəsi müstəvisindən daha genişdir. Onun antropoloji axtarışları şəxsiyyətin dərin psixoloji və mənəvi köklərini aşkarlamağa yönəlmişdir. Qəhrəmanın yaşadığı çətinliklərin və sonda həyat yoldaşı Aişənin də çəkdiyi əzabın, qəlb sıxıntılarının həm də başqa mənbəyi, səbəbi vardır - qəhrəmanların qəlbinə girmiş və onların həyata baxış bucağını dəyişmiş iblis. O iblis ki, pul, var-dövlət toplamaq hərisliyini canlandırır, onu bir çoxlarının qəlbində həyat eşqinə, məqsədə çevirə bilir.

Qəhrəmanın "Allahım!" müraciəti yanlış məqsədlərə şükür üçün deyil, öz günahını, səhvini etiraf edərək, qəlbinə, varlığına paklıq qazandıran dua kimi nəfəsənəndə, öz ünvanını tapır. Bu qovuşma, təmas az qala hədəf gedəcək bütöv ömrünü, yerlə, göylə, Aişəylə, oğlu Əhmədlə, atasının öyüd-nəsihətləri ilə, doğma vətən torpağı ilə olan bağlarını uçurum kənarından geri döndərir, onu xilas edir. "Allahım! Bu var-dövləti mən necə oldu görmədim ki, qaranlıq mağaralara doğru qanad açdım, necə oldu?" Bu sualın ritorikasını yalnız o özü poza bilərdi. Hekayənin adsız qəhrəmanı sonda ilk dəfə əsil kimliyini qazanır. Onun mənəvi bütövlük, saflıq qazanması atdığı son addımı təsdiqləmiş olur. Tək özünü deyil, onun kimi yanlış, yalana, iblisə uya bilən bütün binəvaları qurtarmaq istəyi, xilas etmək arzusu onu əsil qəhrəmana çevirir.

Fəxrəddin ƏSƏD

“Gecə yaman uzundur”

Bir şeirdən doğan duyğular

Fikrət Qoca poeziyası olduqca maraqlı fon - görüntü yaradan dramaturji məqamların zənginliyi ilə seçilir, yadda qalır. Əlbəttə, o höcətdə deyiləm, (axtarmıram da) dram əsərlərinin tələblərinə cavab verən hadisələrin gərginliyindən, xarakterlərin ziddiyətindən danışmaq. Zira elə bir iddiam da yox. Lakin səhnə estetikasının prinsiplərinə xas olan, müxtəlif məcralardan boy verən təzadlar, daha doğrusu, sözlərin içindən tumurcuq kimi çırtlayıb çıxan “insan xasiyyətləri” və bu “xasiyyətlərin” bizi dialoqa çəkmə anını (məqamını) sezməmək mümkün deyil. Adam özünü teatr tamaşasında hiss edir. Hadisələrin axınına düşüb gedən tamaşaçı qismində deyil, məhz personaj (tərəf-müqabil) kimi - iştirakçı qismində. Diqqət çəkən xarakterik cəhətlərdən birini də deməsək, düz olmaz. Sanki ürək qızdırıb sirmimizi (özünü də ən munis) açdığımız, doğma bildiyimiz adamlardan müəllif bizə bir köynək daha yaxın olur. Psixoloji sarsıntımızı, ictimai-sosial durumumuzu başqalarından daha yaxşı anlayır.

Bu dəfə müraciət etdiyimiz, müəllifin özü kimi şərəfli ömür sürməkdə olan şeirində (“Gecə yaman uzundur”) şair monoloqunu eşitmirik. Mətn - özü də mahnı mətni qulağın aldığı səsə bəzə ünsiyyətə keçir, qardaş kimi, ata kimi, baba kimi bizimlə hələ-hələ tutur. Hər dəfə bəmərə-bəmərə söz də (replika) atır və oxucu istər-istəməz bu dialoqa (daxili səsə) qoşulur. Bu üzdən də bəndəniz müəlliflə arasında olan xəyalı söhbətləşmədən və bu söhbətləşmənin ləzzətindən aldığı təəssüratı sizinlə bölüşmək istəyinə düşdü...

Bir anlıq elə bilək ki, bura etiraf səhnəsidir. Sən əziz dost, (oxucu) ürəyindən keçənləri (acılı, şirinli, kədərli) öz-özünə etiraf edirsən və yüngülləşirsən. Etirafın ən böyük cazibəsi ondan ibarətdir ki, öz sakitliyini, daxili enerjini hifz edə bilirsən. Həyatda ən ağır cəza insanın özünə verdiyi cəzadır. Bunu ancaq etiraf edə bilənlər bacarar. Demək, düz deyiblər; etiraf əsl kişilik məqamıdır. İnsan hər şeydən qaça bilər - özündən başqa. Etiraf özümüzlə başbaşa qaldığımız səhnədir. Əslində bizi özümüzlə qalmağa sövq edən ünlü şairimizin uzaqdan eşitdiyimiz ipək səsidir: /“Gözümün işığına hər kirpik bir yük olar”/, /“Gecə yaman uzundur.”/

Və biz xəyalların, xatirələrin ağışundayıq. Zil qaranlıq gecədir. Guya hardansa xəbər gözləyirik. Hər zəngə, eşitdiyimiz hər səsə diksinirik. Gecə - bilməm niyə - adamı xoflandırır. Uşaqlıq çağları nənəm gecələr eyvana çıxmağı bizə yasaq etmişdi - eymələnersiniz deyə. Qorxu yaratsa da, qaranlıq insana (uşaqlara) daha maraqlı gəlir. Vahiməli-vahiməli qaranlığın seyrinə düşür, ulduzların seyrinə dalır, yumurta sarısı bədirlənmiş ayın girdəliyinə heyran qalırsan. Beləcə təbiətin ətrini, dadını hiss edirsən, yəni öz səsini eşitdiyin mistik bir dünyadasan.

Qaranlıqda ümid var, üzü sabahdır, işığa doğrudur. Xalq arasında deyildiyi kimi, “Hər qaranlığın sonu bir işıqdır”. Gözlədiyin “sabah” hansısa dilək (tanrıdan, insandan və bəxtədən) hasilə keçə bilər.

Gözləyə bildikcə, gözlə, arkadaş /"Gecə yaman uzundur"/. Gözlədiyin sabahın xəyalı ilə yaşa, öz-özünə pıçılıyla de: - /"Gözümün işığına hər kirpik bir yük olur"/ Müəllifin səsi (şeyrin energetikası) - enerjisi artıq sənə ötürülüb. İçin qarğı tütəyə dönüb. İçinə üfürülən və içindən üfürülən səs səni xəbərdar edir: /"Bəzən bir ömürdən də bir gecə böyük olur"/ /"Gecə yaman uzundur" /.

Gecələr xatirələr Cırtan kimi oyaq olur. Xatirələr mürgülü yaddaşdır, xəyallar oyaq yaddaş. Yalnız səbirlilər (dözümlülər) uzun gecənin əziyyətinə qatlaşıb səhəri gözləyə (aç) bilirlər...

...Qızıl almanın keşiyini çəkən Məlikməmmədi yuxu basır, alma əldən gedir. "Koroğlu" dastanında isə məsələ bir qədər başqa cürdür. Gözləri xan tərəfindən çıxarılan atası, Rövşənə (Koroğluya) tapşır ki, ona verilən atları tövləyə salıb, yad gözlərdən uzaq tutsun və 40 gün gözləsin. Hər tərəfi yaxşıca qapadılmış tövləyə keşik çəkən oğulun 39-cu gün səbri çatmır, göz boydadək açıb içəri baxır. Hər şeyi zay edir. Gözlənilən nəticə alınmır. Olacağa çarə yoxdur, necə ki /"Xəyallar şirin-şirin, xəyallar acı-acı"/dır.

Xəyallar uydurduğumuz nağıllara girişdir. Nağıllar xəyalların görüntüsü - neqatividir. Nağıllar həmişə bizi etkiləndirsə də gerçək həyatımızı nağıllar üstündə qurmuruq. Virtual aləmlə reallıq arasında çapalayırıq. Xəyallarımızın gözəlliyi qarşısında xumarlansaq da, gerçəkliklə barışmağımızın acısı bizi o ləzzətdən məhrum edir.

İlahi eşqə tapınanların şəxsi həyatları olmaz. Qəribədir, evdə-ailədə öz halalca xanımının adicə bir sözüne etiraz ("üsyən" deməkdən çəkinirəm) edənələr, ilham pərisinin (sözün) qarşısında müticəsinə boyun əyir, sədaqətlə xidmətdə bulunurlar. Tanrının qəzəbinəmi gəliblər, belə tale-bəxti ikili həyat yaşayanların alınına Tanrımı yazıb?!

Xəyallar aldadıcıdır, yalançı, saxta təsəllidir. Guya sən öz xəyalınla (öz nağılında) yaşayırsan, ta o günəçən ki, illər boyu yalan dumanına (ilğima) bürünmüş xəyallar dağılır, yaz buludu kimi əlçim-əlçim əriyib gözdən itir. Bir də baxıb görürsən ki, illər dondurmatek (dondurma haradan ağıma gəldi?!) barmaqlarının arasından axıb gedir; ele şirin-şirin, ele soyuq-soyuq ki...

Sual olunur, niyə barmaqların arasından? Xatırlayırsınızmı, nağıllarda igidi (butalıları) uzaq səfərə uğurlayırlar. "Barmaqlarımın arasından yaxşı bax, uzanan yollar görəcəm. Çox-çox uzaqda qədim bir qalaça (imarət) var. Pəncərədən baxan gözəl sənin butandır!" "Gedər-gəlməzə" uzanan yollar belə başlanır. Vay o gündən ki, xəyallar sabun köpüyütek soğula və sən aldandığını hiss edəsən, gerçəkliklə üz-üzə, göz-gözə qalasan! Sən onda da xəyallar qurasan. Bu dəfə küpdəki ("1001 gecə" nağılları) cin kimi. Və ilk qurbanını - səni xilas edəni gözləyəsən!...

Həç yay axşamları eyvanda oturub (eyvanınız yoxdursa, dərd etməyə dəyməz) qaranlığa baxa-baxa xəyallara dalmısınızmı, ürəyinizin səsinə qulaq asmısınızmı? Başgicəlləndirici bürkü də bir yandan hökm edir - hökm edir ki, içəri - otağa qayıdasan. Fəqət otaqlardakı yalançı sərinliyə, - kondisionerin gətirdiyi quru havaya dönmək istəmirsiniz. Qəfil əsən sərin meh hər şeyi unutturur. İnsanı həyatın, təbiətin gözəlliyinə, ömrün romantikasına, yaşamın fəlsəfəsinə inandırır. Ustadım Fikrət Qocanın indicə eşitdiyim səsi də (qulaq versəniz, siz də eşidərsiniz) o xəff mehlin gətirdiyi (yaratdığı) əhval-ruhiyyədir, ovqatdır.

/"Eh, sən hardan bilirsən

Gecə yaman uzundur" /

Ustadıma xatırlatmaq istədim.. Yadıңызdamı Ustad, özünüz deyirdiniz (söhbətlərin birində) insan yaxşı günləri tez unudur. Xatirələrdə ancaq kədərli günlər qalır, yaşanır. Sözümlərin müqabilində biz söz deyə bilmədim, susdum. Xəyallar, xatirələr məni çəkib apardıqca apardı.

...Soyuq, şaxtılı qış gecələrinin birində, ağacların altında gəzə-gəzə qarın ağırlığından əyilmiş budaqları silkələyirdim. Get-gədə əllərim donurdu. Amma evə - isti sobanın yanına tələsmirdim. Aydın səmada ulduzlar ocaq başına yığılmış pişik gözləritək alışıb-yanırdı. Yay günlərini xatırladım və birdən gecənin bu aləmi, qışın bu oğlan çağı qonşudan gələn səs məni düşüncələrimdən ayırdı, - pəstən oxuyurdu. Fərqi də varmırdı, hamı şirin yuxudadır. Eləcə öz dünyasında idi, oxuyurdu: "Gecə yaman uzundur"...

◆ Ədəbi kaleydoskop

Dahilərin həyatından

1. Balzak yeni əsər üzərində çalışarkən, ətraf mühitdən təcrid olunardı. Belə ki, 1-2 ay həтта iş otağında pəncərələrin pərdələrini belə endirərdi ki, otağa gün işığı düşməsin. Dahi yazıçı, əyində xalat, hər gün şam işığında 18 saat yazarmış.

2. Mark Tven Qalley kometinin Yer kürəsinin yaxınlığından keçdiyi tarixdə - 1835-ci ildə anadan olub. Yazıcının öz proqnozuna görə, o, həmin kometin növbəti dəfə görüldüyü tarixdə dünyasını dəyişməli idi. Bu həqiqətən də belə oldu; görkəmli Amerika yazıçısı, jurnalisti və ictimai xadimi məhz 1910-cu il aprelin 21-də, məhz komet görüldüyü vaxt vəfat etdi.

3. Yazıçı Çarlz Dikkens yatanda həmişə başını şimaldan qoyarmış. Bundan başqa o, əsərlərini də üzü şimala oturub yazarmış.

4. Fransız yazıçı Gi de Mopassan Eyfel qülləsini bəyənməyənlərdən imiş. Buna baxmayaraq, o hər gün qüllənin restoranında nahar edirmiş ki, qülləni görməsin. Çünki o zaman Parisin harasından baxırsansa - bax, hər yerdən Eyfel görünərmiş.

5. Hans Kristian Andersonun uşaq nağılısı adlandırılmasından xoşu gəlməzmiş. Həmişə əsəbi halda deyərmiş ki, o təkə uşaqlarçün yox, həm də böyüklər üçün yazır. H.X.Anderson məhz elə buna görə də vəsiyyəət edir ki, abidəsində heç bir uşaq əksi olub eləməsin. Halbuki, abidə müəllifi əvvəlcədən belə düşünürmüş ki, onu mütləq uşaqlar əhatə etməlidir.

6. Görkəmli Polşa şairi və publisisti Adam Miçkeviç (1798-1855) həm də fantast yazıçı kimi tanınmışdır. "Gələcəyin tarixi" romanında o, uzaq məsafə fərqiinə baxmayaraq, canlı musiqini dinləmək imkanı yaradan akustik cihazlar və digər planetlərdə yaşayan canlılarla əlaqə haqda maraqlı əsərlər yazırdı.

7. Amerika yazıçısı Emili Dikenson (1830-1886) bütün həyatı boyu 900-dən çox poema qələmə alıb. Lakin onlardan yalnız 4-ü onun sağlığında çap olunub.

8. “Alisa möcüzələr diyarında” əsərinin müəllifi Luis Kerrol dahi riyaziyyatçı və həqiqətən “söz istehsalçısıydı”. Belə ki, onun yaratdığı bir çox sözlər bu gün artıq vətəndaşlıq hüququ qazanıb və ingilis dilində işlədilir.

9. “Ovod” romanının müəllifi Etel Lilian Voyniç ixtisasca bəstəkar olmuşdur. O özü hətta yaratdığı musiqi əsərlərini ədəbi nümunələrdən daha maraqlı və dəyərli hesab edirmiş.

10. Jül Vern ömrü boyu bir dəfə də olsun Rusiyaya səyahət etməsə də, romanlarının 9-unda hadisələr məhz bu ölkədə baş verir.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı ilə bağlı maraqlı faktlar

Məlum olduğu kimi, Cerom David Selencerə 1951-ci ildə yazdığı “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı dünya şöhrəti gətirib və romanın müxtəlif ölkələrdə 60 milyondan artıq nüsxəsi satılıb. Romanla bağlı maraqlı faktlar:

1. Əsərin baş qəhrəmanı Holden Kolfild obrazına bu əsərdən əvvəl yazıçının başqa hekayələrində də (“Mən dəliyəm” (1941), “Medison avenyuda üsyan” (1946)) rast gəlmək olar. Bundan başqa, 1944-cü ildə qələmə aldığı “Vidadan əvvəlki gün” hekayəsində də məktəbdən qovulmuş kiçik qardaşı haqda danışan Kolfild obrazı var.

2. Selincer “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanını II dünya müharibəsi zamanı ön cəbhədə yazıb.

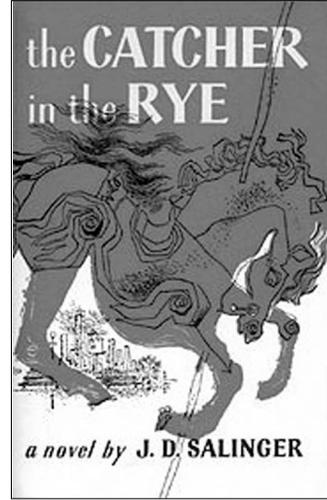
3. Romanın baş qəhrəmanı Holdenin əsərdə E.Heminqueyin “Əlvida, silah” romanı haqda mənfi rəyinə baxmayaraq, real həyatda hər iki yazıçı dostluq edir və bir-birlərinin yaradıcılığına hörmətlə yanaşırdılar.

4. Çox maraqlıdır ki, romanın adı bir neçə məşhur kriminal hadisədə hallanıb. Belə ki, 1981-ci ildə ABŞ prezidenti Ronald Reyqana sui-qəsd

təşkil edən Con Hinklinin və 1989-cu ildə aktrisa Rebeka Şifferi qətlə yetirən manyak Robert Con Bardonun məhz "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanından təsirləndikləri bildirilir.

5. 60-cı illərin əvvəlindən 80-ci illərin əvvəlində adıçəkilən roman ABŞ məktəblərində və hətta kitabxanalarda qəti qadağan olunmuşdu. Səbəbi isə əsərin kobud dili, əyyaşlığı və yüngül həyat tərzini təbliğ etməsi idi.

6. 2009-cu ildə İsveç yazıçısı Frederik Koltinq Con David təxəllüsü ilə "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanının "60 il sonra" adlı əsər ilə bir növ, davamını yazır. Əsərin qəhrəmanı yaşlı K. Nyu-Yorkdakı qocalar evindən qaçır və hadisələr bu məcrada davam edir. Selincer Koltinqi bu hərəkətinə görə məhkəməyə verir və əsərin nəşrinə qadağa qoyulur.

Yazıçıların arxivindən

Oşo

Ayrılıq qaça bilmədiyimiz sondur, heç kim istəmir, amma labüddür. Çünki həyat necə varsa elədir; istədiyimiz kimi deyil!..

İnsanlar yaxşı və ləyaqətli ola bilərlər. Amma sonda dəfnə gələnlərin sayı hava şəraitindən asılıdır...

Umduğun, nail ola bildiyindən çoxdursa, ya kifayətlənməlisən, ya da getməyi bacarmalısan...

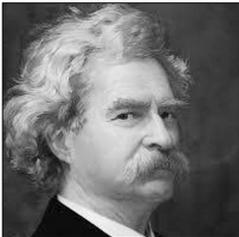
Uilyam Holding

Bir qadın bir kişinin kölgəsində yaşayacaq qədər ağıllı və o kölgədə dincəlməyi bacaracaq qədər duyğulu olmalıdır...

Alfred Kapyu

Fırtına nə qədər güclü olur-olsun, yağışı sevirənsə, bəxtinə göy qurşağı çıxacaq...

Kölgənizi özünüze ən yaxın dost hesab edirsiniz, amma bilin ki, o da məcburiyyətdən sizinlədir...

Mark Tven

İtirdiklərim arasında ən çox ağılının yeri görünür...
Ac iti yedirsəniz, sizi dişləməz. İnsanla it arasında fərq bundadır...

Jan Pol Sartr

Həyatda ediləcək o qədər səhv var ki, eyni səhvi təkrarlamağın mənası yoxdur...

Həyat üç hissədən ibarətdir: dünyanı dəyişə biləcəyini sandığın hissə, dəyişə bilməyəcəyini anladığın və dünyanın səni dəyişdirdiyinə əmin olduğun hissə...

Albert Kamyu

Kişi xanımı üçün maşının qapısını açarsa, əmin olun ki, ya maşını təzədir, ya xanımı...

Yalnız xoşbəxtlikdən gülməzlər. Bəzən uçurumun kənarında belə gülümsəməyi bacarmalısan!..

Milan Kundera

Mən ağlayanda yanımda yoxsansa, güləndə kölgə salma...

Ən çox incitdiklərimizin, əslində, ən çox sevdiklərimiz olması doğrudan da qəribədir...

Martin Lüter

Biz quş kimi uçmağı da, balıq kimi üzməyi də öyrəndik, fəqət, bu arada bir şeyi unutduq: insan kimi yaşamağı...

Hazırladı: ZÜMRÜD

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2018-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

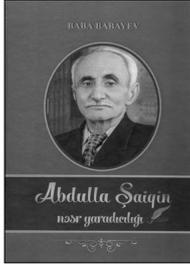
◆ K i t a b r ə f i

**MİR CƏLAL
FÜZULİ SƏNƏTKARLIĞI**
Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2018

Görkəmli yazıçı, professor Mir Cəlal Paşayevin bu kitabında dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, lirik şeirləri, bədii nəsr, “Leyli və Məcnun” və digər poemaları, şeir mədəniyyəti, sənət və sənətkar haqqında fikirləri şərh olunur. Azərbaycan füzulışünaslığında yeni bir mərhələnin əsasını qoyan bu kitab M.Cəlalin 1940-cı ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasının daha mükəmməl variantıdır.

Kitabın elmi redaktoru akademik Həmid Araslıdır.

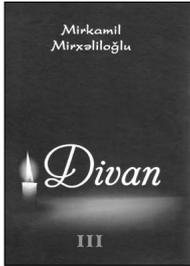
**BABA BABAYEV
ABDULLA ŞAIQIN NƏSR YARADICILIĞI**
Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2018

Filologiya elmləri doktoru Baba Babayevin bu monoqrafiyasında görkəmli Azərbaycan yazıçısı, şair, publisist və pedaqoq Abdulla Şaiqin nəsr yaradıcılığı təhlil olunur.

Monoqrafiyanın “Hekayələrdə poetik komponentlər”, “Yeni tipli povest və romanlar”, “Abdulla Şaiqin povest və romanlarında sənətkarlıq məsələləri” fəsilləri bütövlükdə

Abdulla Şaiq nəsr haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, rəyçi filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusiflidir.

**MİRKAMİL MİRXƏLİLOĞLU
DİVAN III.**
Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2018

Mirkamil Mirxəliloğlu Cəlilabadda yaşayıb, əsasən klassik poeziyaya meyl göstərir. İndiyə qədər üç divanı nəşr olunub. Yeni divanında qəzəl, qəsidə, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, məsnəvi, müxəmməs və mərsiyələri toplanıb.

Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli kitaba “Mirkamilin yeni “Divan”ı” adlı ön söz yazmışdır.

**VAQIF YUSİFLİ
AZƏRBAYCAN QƏZƏLİ**
Bakı, “Elm və təhsil”, 2018

Filologiya elmləri doktoru, tanınmış tənqidçi - ədəbiyyatşünas Vaqif Yusiflinin “Azərbaycan qəzəli” kitabı geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllif bu əsərdə Azərbaycan poeziyasında çox populyar olan qəzəl janrının mənşəyi, keçdiyi inkişaf mərhələləri və onun yaradıcıları haqqında söz açır. Kitabda Azərbaycan şairlərinin qəzəllərindən seçmələr də təqdim olunub.

Akademik İsa Həbibbəyli kitaba “Tənqidçilikdə nəzəriyyə alimi” adlı ön söz yazmışdır.

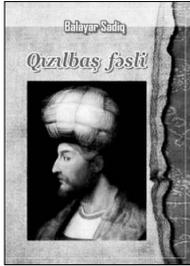

MAHİRƏ QULİYEVA
MOLLA PƏNAH VAQİF İRSİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ
KLASSİK POEZİYANIN QOVŞAĞINDA

Bakı, "Elm və təhsil", 2018

Filologiya elmləri doktoru Mahirə Quliyevanın bu kitabında Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi M.P. Vaqifin ədəbi irsi nəzərdən keçirilir. Müəllif Vaqif poeziyasını erkən realizm mərhələsinin başlanğıcı hesab edir, onun yaradıcılığında xalq poeziyasının təsirini araşdırır, klassik poeziya ilə əlaqələrindən söz açır. Kitabda eyni əsərin ingilis variantı da təqdim edilir.

Ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, redaktoru professor Qəzənfər Paşayevdir.

BALAYAR SADIQ
QIZILBAŞ FƏSLİ

Bakı, "Elm və təhsil", 2018

Tanınmış şair Balayar Sadiqin bu kitabında onun Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı duyğu və düşüncələri əks olunmuşdur. Milli-mənəvi və irfani dəyərlərin, azərbaycançılıq ideyalarının bədii səciyyəsi maraqlı detallarla təqdim olunur. Kitabda Xətai haqqında elmi və tarixi fikirlərdən fraqmentlər də verilir.

BƏSTİ BƏRDƏLİ
SƏNƏ ŞEİR OXUYUM?!

Bakı, "Elm və təhsil", 2018

Bəsti Bərdəli oxucuların "Sənə şeir oxuyum?!" adlı yeni dördüncü şeirlər kitabını təqdim edir. Kitabda müəllifin son illərdə yazdığı şeirləri ilə tanış ola bilərsiniz. Bu şeirlərin mövzusu müxtəlifliyi ilə diqqət cəlb edir. Sevgi, Vətən məhəbbəti, yurd yanğısı, təbiət mövzuları şeirlərin əsas motivləridir.

NURƏDDİN ƏDİLOĞLU
YARALI QU QUŞLARI

Bakı, "OL" NPKT, 2018

Nurəddin Ədiloğlu səksəninci illərdə ədəbiyyata gəlmişdir. Uzun müddət jurnalistik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, 90-cı illərdən başlayaraq nəsr əsərləri yazmışdır. "Qu quşları" kitabında müəllifin müasir həyatdan bəhs edən hekayələri, "Adəm və Həvva" kino-povesti təqdim edilir.

Tənqidçi V.Yusifli kitaba ön söz yazmışdır.

RAFİQ ƏLƏKBƏRLİ
İRFAN-I AŞK
İstanbul, Araz yayınları, 2017

Vaqif Ələkbərli bu şeirlər kitabında onun irafi şeirləri verilir. Müəllif Rumi poeziyasından ruhlanır, insan, tanrı, ölüm, sevgi problemlərindən söz açır. Tənqidçi V.Yusifli kitaba "Tanrıya yolculuk - Yunus Emre yolcusu" adlı ön söz yazmışdır.

